

Հ. Գ. ԹՈՒՐԵՅԱՆ

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԷ

“ Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն ”

Հ. Գ. ԹՈՒՐՇՅԱՆ

ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀԵՐՈԱՄԱՐՏԵ

324 682

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1 9 6 5

1917 թ. ձմռանը Կովկասյան ռազմաճակատի քայքայման հետևանքով թուրքական հնարավոր արշավանքի հաջողությունը սպառնում էր ոչ միայն ոչնչացնել ռուսական ռևոլյուցիայի նվաճումները Անդրկովկասում, այլև ֆիզիկական մահ բերել հայ ժողովրդին:

Ալեքսանդրապոլի անկումով հայկական բնօրրանը կտրվեց Թիֆլիսից, մենակ, ինքն իրեն մնալով, ժողովրդական տարերային պատերազմ սկսեց թուրք օկուպանտների դեմ և բնական կամ արհեստական ամբոթյուն չուներ Սարգարապատի հարթավայրում ոչ միայն հերոսաբար կանգնեցրեց, այլև ջախջախեց ու հտ շարտեց թուրքական բանակը:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող այս աշխատության մեջ հեղինակը շարադրում է 1918 թվականին հայ ժողովրդի մղած այդ հերոսական ինքնապաշտպանության պատմությունը:

ТУРЦИЯ АРУТЮН ГЕВОРКОВИЧ
ГЕРОИЧЕСКОЕ СРАЖЕНИЕ
ПОД САРДАРАБАДОМ

(На армянском языке)
Издательство «Айастан»
Ереван, 1965

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

2. Թուրքյանի ներկա ուսումնասիրության նյութը հայ ժողովրդի պատմության նշանակալից էջերից մեկն է՝ Սարգարապատի հերոսամարտը՝ վերապատկերված 1917—1918 թթ. Անդրկովկասում կատարված իրադարձությունների սերտ առնչությամբ: Հեղինակը բնութագրում է Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից հետո Անդրկովկասում ստեղծված մենշևիկամուսավաթ-դաշնակցական բլոկի հակառևոլյուցիոն քաղաքականությունը և այդ քաղաքականության հետևանքով երկրամասում սրված ազգայնական ներհակոթյունները: Նա մերկացնում է այն իրողությունը, որ բուրժուա-կալվաժատիրական այդ բլոկի գործունեությունը բացահայտ կամ շարված պայքար էր Սովետական Ռուսաստանի և դեպի Սովետական Ռուսաստանը կողմնորոշված անդրկովկասյան ժողովուրդների ռևոլյուցիոն ընդլնգումների դեմ: Նա նշում է, որ այդ ընդլնգումների գլխավոր հանգրվանը մինչև 1918 թվականի կեսերը հանգիստնում էր Բաքվի բանվորների, զինվորների ու կարմիրնավատորմայինների սովետը և Բաքվի կոմունան:

Գրքում բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ պայքարի մեջ մտնելով Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիայի և անդրկովկասյան ժողովուրդների ռևոլյուցիոն շարժման դեմ՝ բուրժուա-կալվաժատիրական կուսակցությունների բլոկը չցանկացավ պահել ռազմաճակատը և, ազգայնական փոխադարձ անվստահությամբ համակված,

վարանոսի ու անոնիսի քաղաքականությանը նպաստեց թուրք-գերմանական օկուպանտների Ներխուժմանն Անդրկովկաս:

Հիրավի, Բրեստ-Լիտսկիի պայմանագրի մերժումը անդրկովկասյան բլոկի կողմից, վերջինիս երես առ երես զրեց Գերմանիայի և Թուրքիայի հետ: Գերմանացիները և թուրքերը կարող էին ներխուժել Անդրկովկաս՝ արհամարհելով Բրեստում նախատեսված ռուս-թուրքական սահմանագիծը և, ի պատասխան սովետական կառավարության բողոքների, հայտարարել թե՛ «Մենք կվերցնենք այն, ինչ կկարողանանք վերցնել, մենք չենք խախտում Բրեստի հաշտությունը, որովհետև անդրկովկասյան բանակն այն չի ճանաչում, որովհետև Կովկասն անկախ է»¹:

Որչափ անդրկովկասյան բլոկի գործունեությունն ամբողջովին ուղղված էր Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի և նրան արձագանքող շարժումների դեմ, նրա մեջ մտնող կուսակցությունները իրապես ոչ միայն չլարեցին իրենց ուժերը դեպի Անդրկովկաս շարժվող թուրք բանակի դեմ, այլև լայնորեն բացեցին նրա առաջ Անդրկովկասի դռները՝ Բաքուն գրավելու համար: «Այդ քաղաքականությունը վաղուց էր պատրաստվում, — ասում էր Ստ. Շահումյանը 1918 թ. հունիսի 7-ին Բաքվի սովետում իր ունեցած ելույթում: — Եվ իզուր չէր Սեյմում Օնիաշվիլին հայտարարում, որ ռուսական օրինետացիան ռեակցիոն է և որ պետք է ուրիշ օրինետացիա փնտրել, իսկ Զխեիձեն պաշտպանեց այն հայտարարությունը, թե լավ է ընկնել Թուրքիայի, քան բոլշևիկների գիրկը»²:

ձարկ է նշել, որ Զխեիձեից անկախ թուրքերի հովանավորությունը խնդրելու տրամադրություն արտահայտել էին դաշնակցականները սկսած 1918 թվականից: Եվ եթե սկզբնապես այդ «տրամադրությունը» կարող էր լինել թուրքերի վստահությունը գրավելու դիվանագիտական ժեստ, հետագայում դա դառնալու էր հայ բուրժուազիայի և նրա ղեկավար կու-

սակցության՝ դաշնակցության վարած քաղաքականության անխուսափելի հետևանքը, այդ կուսակցության բախտախնդիր գործունեության միակ «ռեակտիստական ուղեցույցը»:

Կասկած չկա, որ բլոկի կուսակցություններին միավորողը հիմնականում ռևոլյուցիոն Ռուսաստանին դիմակայելու մտահոգությունն էր: Սակայն, Անդրկովկասում աճող աղգայնական հակամարտությունների մթնոլորտում բլոկի կուսակցությունների առաջ չէր զժաղրվում արտաքին քաղաքականության միասնական վարքագիծ: 1918 թվականի սկզբներին, Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև ծագած պատերազմի պահին, ադրբեջանական կալվածատերերի ու բուրժուազիայի շահերը ներկայացնող մուսավաթը երկրամասի օկուպացումը թուրքական բանակի կողմից նախ և առաջ դիտում էր որպես՝ Սովետական Ռուսաստանին դիմադրելու և Բաքվի պրոլետարիատին ընկճելու միակ հուսատու միջոցը: Նման հույսեր վրաց մենշևիկները կապում էին եթե ոչ թուրքերի, ապա նրանց դաշնակիցների՝ գերմանական իմպերիալիստների ռազմական միջամտության հետ և նրանց քաղաքականությունը մի պահ սպառնում էր գերմանական իմպերիալիստների գաղութ դարձնել վրաստանը:

Եթե հիմնականում հայ բուրժուազիայի սեփականատիրական դիրքերը Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայից փրկելու մտայնությունն է, որ դաշնակցական ղեկավարներին նետում էր մենշևիկա-մուսավաթական բլոկի գիրկը, ապա անդրկովկասյան ժողովուրդների շահերի տեսակետից մենշևիկա-մուսավաթա-դաշնակցական բլոկի վարած քաղաքականության կատարյալ անանկությունը պիտի բացատրել այն խայտառակ «պատերազմը», որ վարեց 1918 թվականին այդ բլոկը Թուրքիայի դեմ՝ անընդհատ նահանջելով Երզնկայի ռազմագծից մինչև Երևանի մատուցյները: Այդ նահանջը անխուսափելի դարձավ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և Սեյմի, ինչպես և Անդրկովկասում ստեղծված աղգային խորհուրդների գլուխ անցած բուրժուական-կալվածատիրական կուսակցությունների փոխադարձ անվստահության ու հակամարտության մրթնոլորտում: «Անդրկովկասի ներսում» ըստ աղգությունների

1 Վ. Բ. Լենին, Երկեր, հ. 27, էջ 462:

2 Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 275—276:

սահմանագծովելու քաղաքականությունը, ազգային տերիտորիաների վերաբերյալ վեճերը, ազգային գնդերի ստեղծումը և դրանով իսկ կովկասյան, մինչ այդ եղբայրական, բանակի ընտանիքի մեջ երկպառակություն մտցնելը, այս բոլորը, — գրում էր Ստ. Շահումյանը, — փոխանակ բոլոր ազգությունների դեմոկրատիայի միության հանուն ռեոլյուցիայի և սոցիալիզմի ընդհանուր մեծ գաղափարների, ստեղծեց ազգային մեկուսացման, թշնամանքի մթնոլորտ, և հող է պատրաստել Անդրկովկասում արդեն անխուսափելի ազգային պատերազմների համար»¹:

2. Թուրքյանի գրքում ուսումնասիրության նյութ է դարձել այն դիմադրությունը, որ ցույց տվեց հայ ժողովուրդը թուրքական բանակին 1918 թվականի մայիսի 22—26-ին տեղի ունեցած Սարդարապատի ճակատամարտում:

Գրքի հեղինակը արձանագրում է այն իրողությունը, որ ըստ էության այդ ճակատամարտը 1918 թվականի թուրքանդրկովկասյան «պատերազմի» դրվագներից մեկը չէր, այլ ժողովրդա-ազատագրական իսկական պատերազմ, որի շարժիչ ուժը թուրք ջարդարարների դեմ տարերայնորեն ոտքի ելած հայ ժողովուրդն էր: Սարդարապատի ճակատամարտի այդ բնույթը պարզվում է մանավանդ շնորհիվ այն բանի, որ հեղինակը նրան հանդիպադրում է էրզրումի, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկման պատմությանը: Միայն սպառազինված այդ բերդաքաղաքների կապիտուլացման տխուր հանգամանքների վերլուծությունն է, որ ընթերցողներին նախապատրաստում է Սարդարապատի հերոսական պաշտպանության առանձնահատկությունների ճիշտ ընկալմանը:

Գրքում առաջ է քաշված ու հիմնավորված գլխավոր այն դրույթը, որ Սարդարապատի ճակատամարտը օբյեկտիվորեն հանդիսանում էր թուրք ինտերվենտների դեմ 1918 թվականին Բաքվի կոմունայի ցույց տված դիմադրության մեջ հայ ժողովրդի ունեցած մասնակցության նախընթացը:

Աշխատության մեջ լուսաբանված փաստերից ու իրադարձություններից իրոք դժվար չէ համոզվել, որ եթե ոչ իր սոցիալ-դասակարգային բովանդակությամբ ու նպատակամղումով, գեթ իր ռազմական ու քաղաքական օբյեկտիվ նշանակությամբ, Սարդարապատի ճակատամարտը ընդառաջում էր և միազորվում ռեոլյուցիոն այն պայքարի հետ, որ մեծ Հոկտեմբերի դրոշի տակ նույն այդ պահին արժարժում էր Բաքվի հերոսական կոմունան՝ կյանքի ու մահու կռիվ մղելով թուրքական բանակի ու այդ բանակի հետև թաքնված անդրկովկասյան բլոկի հակառեոլյուցիոն քաղաքականության դեմ: Փաստերի ցցուն տրամաբանությամբ ու համոզիչ լեզվով ակներև դարձնելով այն, ինչու Սարդարապատի ճակատամարտը պատմականորեն առնչված է ու հանգուցավորված Բաքվի պրոլետարիատի ռեոլյուցիոն էպոպեայի հետ, հեղինակը անհրաժեշտ է դարձնում այն իրողությունը, որ հանուն հայ ժողովրդի գոյատևության ու ազատության, հերոսաբար դիմադրելով թուրք ջարդարարներին, Սարդարապատի մարտիկները փաստորեն պատերազմում էին այն ուժերի դեմ, որոնք պատրաստվում էին հայ ժողովրդի կրծքավանդակի վրայով նետվել Անդրկովկաս՝ նպատակ ունենալով արյան մեջ խեղդել Բաքվի կոմունան, տիրանալով նաև Բաքվի նավթին, որի կարիքն օդի ու ջրի պես զգում էր թուրք-գերմանական կոալիցիան:

Թուրքյանի ուսումնասիրությունը վերջ է դնում դաշնակցական գրչակների հերյուրած սնապարծ այն լեգենդին, թե իբր 1918 թվականի մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հռչակված Հայաստանի «անկախությունը» դաշնակցական գործիչների քաղաքական իմաստության, նրանց կազմակերպական շնորհների և ի վերջո նաև Սարդարապատի հաղթության դափնիով պսակված նրանց ռազմական սխրանքների հարազատ ծնունդն է: Թուրքյանի գիրքը կասկած չի թողնում, որ Սարդարապատում ոտքի ելած հայ ժողովուրդը գնեք էր վերցրել թուրք ջարդարարների դեմ անդրկովկասյան բլոկի ու դաշնակցության Թիֆլիսի ղեկավարների ռեակցիոն քաղաքականությունից անկախ ու ըստ էության թուրքերի հետ հաշտության

¹ Ստ. Շահումյան, Հետիւր երկիր, Հայպետհրատ, 1948, էջ 548:

բանակցութիւններ վարելու ուղղութեամբ նրանց և անդրկովկասյան բլոկի տարած քաղաքականութեան դեմ: Ընթերցող՝ ուշադրութեամբ հանձնվող սույն հետազոտութիւնը Սարգս-րապատում նվաճված հաղթութեան փառապսակը մեկընդմիջտ պոկում է դաշնակցութեան սուտ ասպետների ճակատից և այն վերադարձնում իսկական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին:

Թուրքիայի ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս այն իրողութիւնը, որ Սարգսրապատի ռազմաճակատում կուլում էին հայ ժողովրդի տարբեր խավերի ու հոսանքների պատկանող աշխարհազորայինները և արևմտահայ ազատագրական շարժմանը մասնակցած հին և նոր պարտիզանները: Հեղինակը նշում է, որ Սարգսրապատի աշխարհազորայիններին միացել էին ռուսական բանակի հայկական զորամասեր, հայ, ռուս ու այլազգի սպաներ, որոնք և ստանձնել էին մարտի ընդհանուր ղեկավարութիւնը: Աշխարհազորայինների մեջ մտել էին նաև կոմունիստական ու սպարտակ-յան կազմակերպութիւնների շատ անդամներ: Նրանց մասնակցութիւնը պատահական չէր: Ռուսաստանի Ս. Դ. (բ) պարտիզայի Կովկասյան երկրային կոմիտեն, աչքի առաջ ունենալով Կովկասի ժողովուրդներին գերմանա-թուրքական օկուպանտների կողմից սպառնացող վտանգը, Անդրկովկասի աշխատավորներին կոչ էր անում զենքը ձեռքներին դիմադրել օտարերկրյա զավթիչներին: Ընդամին բոլշևիկները պարզաբանում էին աշխատավորութեանը, որ միայն սովետական իշխանութիւնը կարող է նրանց փրկել օտարերկրյա զավթիչներից¹:

Սարգսրապատի ռազմադաշտում տարբեր դասակարգերի ու հոսանքների, այդ թվում նաև դաշնակցական շարքային մարտիկները լցված էին այն գիտակցութեամբ, որ խուժելով Արարատյան դաշտը՝ անդրկովկասյան բլոկի հակաժողովրդական ու անհամերաշխ գործունեութեան պատճառով ուժ ստացած թուրք ջարդարարները Արևելյան Հայաստանում շարունակելու էին հայերի մասսայական ջարդի այն քաղա-

քականութիւնը, որ իրագործել էին Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին: Նվ հենց այս գիտակցութիւնն է, որ խորապես համակելով ու միավորելով Սարգսրապատի հերոսամարտի մասնակիցներին, նրանց դիմադրութեան մղեց թուրքական ինտերվենտների դեմ:

Բաքվի կոմունարները շատ լավ էին գիտակցում Սարգսրապատում, Ապարանում և Ղարաբաղի սպառնալից թուրքերի դեմ հայ ժողովրդի մղած մարտերի դրական նշանակութիւնը: Նրանք ուշի-ուշով հետևում էին այդ մասին ստացվող հաղորդագրութիւններին: «Բակինսկի ռաբոչի» թերթը ղեկավարեց Դիլիջանից մայիսի 26-ին հայ ժողովրդին ուղղված գեներալ Նազարբեկովի կոչը, ուր, հիշատակելով Ալեքսանդրապոլի գրավումը թուրքերի կողմից և հայ զորքի անկանոն նահանջը, ասված է՝ «Մեր նենգամիտ թշնամուն մնում է մի բան՝ շարունակել հարձակումը հայ երկրի խորքը, հարկադրելով բնակչութեանը պոկ գալ իր բնակավայրից և զրկվել իր ունեցվածքից, մատնվելով սոսկալի չքավորութեան ու ստրկական նոր կախման մեջ ընկնել թուրքերից: Աստծու ողորմութեամբ Երևանի քաջարի ջոկատը, որի դեմ թուրքերը, չնայած կնքված զինադադարին, հարձակման անցան, շարունակում են մղելով հակառակորդի դրոշը, հակահարձակման անցավ և երկօրյա մարտից հետո դեն շարունակեց թուրքերին և ներկայիս հետապնդում է նրանց: Երևանի ջոկատի տարած հաղթութիւնը զինվորներին ոգևորեց: Ալեքսանդրապոլի ջոկատից կազմվեցին վաշտեր, զուսպատակներ, գնդեր, որոնք արագորեն ետ դարձան՝ տարված մի մտքով և մի ցանկութեամբ՝ հաղթել կամ մեռնել... Հայեր... եթե չեք կամենում, որ հայ ժողովուրդն ամբողջովին կործանվի, թող որ ամենքը, ովքեր ընդունակ են զենք կրելու, ամեն մեկդ, ով զենք ունի և փամփուշտ, հնգօրյա ուտեստի պաշարով ելնի ժողովրդի պաշտպանութեան, մինչև որ այստեղից կկարողանանք կանոնավոր պարեն հասցնել զորքին»¹: Ինչպես պարզված է Թուրքիայի գրքում, գեներալ Նազարբեկովը ընդհանուր ուղին շունչ տարերայնորեն պայքարի ելած ժողովրդական մաս-

¹ История гражданской войны в СССР, т. 3, стр. 141.

¹ «Бакинский рабочий», 1918, № 109.

սաների հետ: Այնուամենայնիվ, նրա ստորագրութեամբ հրապարակված կոչը ցայտուն վկայութիւն է Սարգսրապատի հերոսամարտի ժողովրդա-ազատագրական բնույթի մասին:

Հեղինակի գրքում նկարագրվում է շշմեցուցիչ այն պարտութիւնը, որ մայիսի 22—26-ին Սարգսրապատի մարտերում հայ աշխարհազորայիններն ու նրանց միացած կանոնավոր զորախմբերը հասցրին թուրքական բանակին: «Բակինսկի ռաբոչի» թերթի մեր հիշատակած համարում տպված է մայիսի 28-ին Ալազյազ կայարանից Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին ուղղված հեռագիրն այն մասին, որ հայկական զորամասերից ջարդ կրած և կրնկակոխ հետապնդվող թուրքերը խուճապահար փախչում են, որ դասալիք եղած հայ զինվորները իրենց զենքերով վերադառնում են զորամասերը և որ զորամասերում արտակարգ խանդավառութիւն է տիրում:

Սակայն, հետապնդելով նահանջող թշնամուն, Սարգսրապատի հերոսները, դժբախտաբար, անկարող եղան օգտվել տարած հաղթութիւնից: Իր կյանքի ու ազատութեան համար զենք առած և Երևանի մատուցներից թուրքական զորքերը ետ շարտած հայ ժողովուրդը թիկունքից ծանր հարված ստացավ դաշնակցական ղեկավարներից: 1918 թվականի հունիսի 4-ին Բաթումում թուրքերի և դաշնակցականների միջև կնքված պայմանագրի ուժով՝ թուրքերի թելադրութեամբ մայիսի 28-ին ստեղծված «ազատ ու անկախ Հայաստանի» հանրապետական կառավարութիւնը պարտավորութիւն էր ստանձնել «գործուն կերպով հակազդել որպեսզի ոչ մի բանդա չկազմաձորվի և չզինվի իր [այսինքն՝ Հայաստանի.—Ա. Հ.] տերիտորիայի սահմաններում, ինչպես և զինաթափել ու ցրել բոլոր բանդաները, որոնք կփորձեն թաքնվել այնտեղ»: Հայաստանի կառավարութեան ստանձնած այս պարտավորութեան դիմաց, իթթիհատականների գլխավորած օսմանյան կառավարութիւնը, իր հերթին, պարտավորվում էր՝ «Զենքի ուժով օգնութիւն ցույց տալ Հայկական հանրապետութեան կառավարութեանը այն դեպքում, երբ վերջինս այդ օգնութիւնը կխնդրի նրանից՝ երկրում կարգն ու հանգստութիւնն ապահովելու համար»:

Օսմանյան կառավարութիւնը օգտագործեց Բաթումի պայմանագիրը հայ զինվորներին հեռացնելու անգամ Բաքվի ռազմաճակատից: Բաթումի պայմանագրի համաձայն, Հայաստանի նորաթուխ կառավարութիւնը պարտավորութիւն ստանձնեց Բաքու քաղաքից անհապաղ էվակուացնել բոլոր հայկական զինվորական ուժերը:

Դաշնակցականները ջանքեր չխնայեցին ի կատար ածելու Բաթումում ստանձնած պարտավորութիւնները և կասեցնելու Բաքվի կոմունայի տրամադրութեան տակ գտնված հայ զորամասերի՝ թուրքերին ցույց տված դիմադրութիւնը: Տազնապալի վիճակ ստեղծելով թուրքերի դեմ կոլոդ Բաքվի զորքերի մեջ, բանակի հրամանատար զենեքալ Ավետիսովի բերանով դաշնակցականները 1918 թվականի հունիսի 30-ին առաջարկում էին՝ անմիջապես սպիտակ դրոշակ բարձրացնել և հաշտութեան բանակցութիւններ սկսել թուրքերի հետ: Հաջորդ օրը դաշնակցական Ա. Գյուլիսանդանյանը կրկնում էր նույնը, հայտնելով Բաքվի Հայ ազգային խորհրդի որոշումը՝ «Դրոշակ բարձրացնել և անձնատուր լինել հաղթողների գլխատութեան»¹:

Թուրք իմպերիալիստների հետ անդրկովկասյան կառավարութիւնների կնքած պայմանագրի գործադրումը հայ ժողովրդին հնարավորութիւն չտվեց ռազմական անմիջական կապ ստեղծել Բաքվի պրոլետարիատի հետ՝ թուրք-գերմանական ուժերը երկրամասից դուրս քշելու և Սովետական Ռուսաստանի հետ միանալու համար:

2. Թուրքյանի աշխատութիւնը գրված է 1917—1918 թվականների իրադարձութիւնները հայ ժողովրդի կենսական շահերի տեսադժով վերագնահատողի գրչով: Դժվար է վերհիշել մի այլ ուսումնասիրութիւն, ուր այնքան փաստալից և միաժամանակ այնքան դիպուկ կերպով բնութագրված լինել շարունակ հայ ժողովրդի անունով երգվող և իրապես միայն հայ ժողովրդի համար դժբախտութիւնների աղբյուր դարձած դաշնակցականները 1917—18 թվականների պործունեութիւնը:

¹ Ս. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 395.

Հնթերցողին հանձնարարվող այս դիրքը բանով սխեմաներով գրված կամ տրորված ուղիներով քայլող կոմպիլյացիա չէ, այլ վավերագրերի ու փաստերի ցուցմունքներով ամրապնդված պատմա-քննական հետազոտություն: Չբավականանալով Սարգսրապատի ճակատամարտին մասնակցողների, այդ թվում նաև իր իսկ տեսածով ու իմացածով, հեղինակը թերթել է իրեն զբաղեցրած նյութին վերաբերող մամուլն ու գրականությունը և օգտագործել արխիվային վավերագրեր՝ թշնամու առաջ անդրկովկասյան զորամասերի խայտառակ նահանջը և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ու թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի պատվիրակների Տրապիզոնում և Բաթումում թուրքերի հետ վարած բանակցությունները և հատկապես դաշնակցական ղեկավարների հակառույտցիոն, հակաթողութրական և հակազգային գործունեությունն ու վարքագիծը՝ հաճախ նբանց իսկ անմիջական վկայություններով կամ ուշացած խոստովանություններով բնութագրելու համար:

Հակառակորդի մերկացումը հեղինակի կանխամտածված նպատակը չէ, այլ կատարված փաստերի քննական ուսումնասիրման ու վերապատկերման արդյունքը: Պատմական իրողությունները հեղինակը ներկայացրել է զրանց հետ առնչված վկայությունների բաղմակողմանի լուսաբանությունով՝ դիտավորություն չունենալով պատմական երևույթները կամ պերսոնաժների գործողությունները անպատճառ ներկելու սոսկ սպիտակ ու սև գույներով: Նա չի խուսափում պատմական դեպքերի ու դեմքերի անհաստակացումից: Երբեմն հակառակորդի բանակում իսկ նա նշմարում է գործիչներ, որոնց դիմադրերը այս կամ այն չափով դրականապես տարբերանշվում են իրենց կուսակիցների մոտ չլիակերպարներից: Այսպես, օրինակ, հեղինակը չի շրջանցում այն փաստը, որ մասսաների ճնշման տակ 1914—1915 թվականներին դաշնակցության արևմտահայ կազմակերպությունները առարկում էին ցարական կառավարության ու կովկասահայ բուրժուազիայի նախաձեռնությամբ կազմակերպված ու հրահրված հայ կամավորական շարժմանը: Հեղինակն

արձանագրում է նաև այն, որ հայ բանվորական մասսաների ճնշման տակ Բաքվի սովետի և Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի դաշնակցական գործիչները Ռոստոմի գլխավորությամբ սկզբնապես նպաստավոր դիրք էին ընդունել իշխանությունը Բաքվի սովետին անցնելու օգտին: Ենդոր ղնելով այն իրողության վրա, որ դաշնակցությունն ի վերջո վճռապես թշնամական դիրք բռնեց հանդեպ սովետական իշխանության ու Բաքվի կոմունայի, հեղինակը այնուամենայնիվ չի անտեսում այն փաստը, որ մի պահ նույնիսկ թիֆլիսի և Երևանի դաշնակցական որոշ գործիչներ կշռադատում էին «սովետական օրիննտացիա» ընդունելու հնարավորությունը: Ուշագրավ են այդ տեսակետից նաև հեղինակի դիտողությունները հանրահայտ Արամ Մանուկյանի դիրքավորման մասին:

Տարածուն վերսիան «դիկտատորի» հռչակ է ընծայել դաշնակցական այդ գործիչին: Սակայն չի սխալվում հեղինակը, երբ հերքում է դաշնակցության այդ Համլետի «դիկտատոր» լինելու վերսիան: Ի տարբերություն հայ ազգայնականների բաղմաթիվ այլ լիդերների, որոնք միայն հեռակայից էին դատում «երկրի» մասին, Արամ Մանուկյանը երկար ժամանակ ապրել էր Վանում և հանդիսացել մեկը դաշնակցության արևմտահայ կազմակերպությունների տրամադրություններն անդրադարձնող այն գործիչներից, որոնք երբեմն, — օրինակ, կամավորական շարժման հարցում, — դեմ էին լինում իրենց կուսակցության կենտրոնի՝ Կովկասյան արևելյան բյուրոյի քաղաքական ավանտյուրիստական վճիռներին, որոնք այնքան սուղ էին նստում մանավանդ արևմտահայ ժողովրդին:

«Դիկտատորի» անվճռականությունը դրսևորվեց նաև հետագայում: Հաշվի առնելով 1917—1918 թվականի ձմռան ու գարնան ամիսներին Անդրկովկասում ստեղծված ծանր իրադրությունը՝ Մանուկյանը մեկն էր եղել դաշնակցական այն գործիչներից, որոնք հակված էին կողմնորոշվելու դեպի Սովետական Ռուսաստանը և, ինչպես մատնանշում է մեր հեղինակը, հանգել էր այն տեսակետին, թե մի պահ Ռոստոմի կողմից հանձնարարված «Ռուսաստանի կողմնորոշման» քա-

դաքականությունը միակ ճիշտ ուղեգիծը կարող է լինել հայ ժողովրդի փրկման համար: Բայց, ինչպես ցույց է տրված հեղինակի իսկ գրքում, այս հարցում ևս «դիկտատորն» ի վերջո ընկրկեց կուսակցության ռեակցիոն հրահանգի առաջ:

Նախքան կավարտենք մեր ասելիքը՝ հանձնարարվող այս աշխատության մասին՝ մի երկու դիտողություն:

Սարգարապատի ճակատամարտի և հարակից անցքերի կապակցությամբ հեղինակը հիշատակում է այն տարածաշրջաններն ու բախումները, որոնք գնում էին արևմտահայերի ու արևելահայերի և առաջին հերթին դաշնակցության արևելահայ ու արևմտահայ կազմակերպությունների ու ղեկավարների միջև: Աչքի առաջ առնելով երկրի սիրտը խուժով թշնամու դեմ բուրբ դիմադրող ուժերը միավորելու խնդիրը, հեղինակը դատապարտում է նշված տարածաշրջաններն ու բախումները՝ «ամոթալի» համարելով դրանք: Դժբախտաբար նա չի բացահայտում «ամոթալի» այդ երևույթի ակունքները կամ դրա հասարակական-քաղաքական աստատու: Մեր խնդրից դուրս նկատելով հարցի սպառիչ լուսաբանությունը, այնուամենայնիվ ավելորդ չենք համարում դիտելու, որ հիշատակված երևույթն իրեն զգալ է տվել հայ ազգային շարժման բոլոր էտապներում՝ երևան գալով մերթ «երկրի գործիչների» և «կուկասահայ ղեկավարների», մերթ «հին» և «վերակազմյալ» հնչակյանների, մերթ միհրանական և հալամիհրանական, կամավորական և հակակամավորական խմբավորումների միջև ծագած տարածաշրջանությունների ու բախումների ձևով: Իրեւ կանոն, բոլոր այս դեպքերում արևմտահայերի սուր տրտունջները ծայր էին առնում նրանց կացությանն անձանոթ կամ նրանց կարիքները շրջանցող կուկասահայ ազգայնական կազմակերպությունների ու գործիչների քաղաքական կամ գաղափարական ղեկավարության դեմ: Չնկատել «ամոթալի» բախումների այս կողմը՝ կեշտանակեր չնկատել հայ ժողովրդի մոտիկ անցյալի պատմության ուշագրավ օրինաչափություններից մեկը:

Աշխատության հեղինակը նշավակում է դաշնակցական ղեկավարների «անպետական մտածողությունը», նրանց մտքի

«վարժապետական» սահմանափակությունը: Հիրավի, չի սրբալվում հեղինակը, երբ հայ բուրժուազիայի կամ նրա գործակառարների վարքագիծը բացատրում է ոչ միայն Անդրկուկասում տարբեր ազգությունների բախտը տնօրինող բուրժուա-կավածատիրական դասակարգերի հակամարտությամբ կամ նրանց տրամադրության տակ գտնված ուժերի ռեալ հարաբերակցությամբ, այլև այդ դասակարգերի քաղաքական նալը վարող գործիչների անձնական հատկություններով, որոնց մեջ երբեմն վերջին տեղը չէր բռնում նրանց քաղաքական անճարակությունը: Սակայն, դժվարանում ենք ձայնակցել հարգելի հեղինակին մի շարք դեպքերում, ուր նա տրամադրություն է ցույց տալիս անճարակության վերագրել գործիչների այն քայլերը, որոնց շարժառիթը կուկասահայ բուրժուազիայի և նրա հակառույցիոն քաղաքականությունը ղեկավարող «մայր կուսակցության» դասակարգային նկմտությունն էր և դրանով պայմանավորված նրա շարաշար վնասաբեր դիրքավորումը հանդեպ հայ ժողովրդի և Անդրկուկասի աշխատավորության: Դաշնակցական գործիչների 1917—18 թվականներին ցուցաբերած անճարակությունը բնական հետևանք էր ռեակցիոն և անժողովրդական այն քաղաքականության, որ անխուսափելի պիտի լիներ մենշևիկամուսավթական հակառույցիոն բլոկին գործակցող կուսակցության համար:

Թուրշյանին անհայտ չէ այն իրողությունը, որ թուրքերի հետ բանակցող հայ պատվիրակները ստորագրեցին Բաթումի պայմանագիրը՝ տեղյակ չլինելով Սարգարապատի հաղթանակին: Բայց կարող էր էական փոփոխություն մտնել պայմանագրի մեջ, եթե հայ պատվիրակները իրազեկ լինեին Սարգարապատի իրադարձություններին: Ի վիճակի էր Քաջաղունիների ու Խատիսյանների կուսակցությունը խզել Բաթումի բանակցությունները և, թիկունք դարձնելով մենշևիկամուսավթական բլոկին, գլխավորել տարերայնորեն ծագած ժողովրդական շարժումը: Այս հարցին չի կարող դրական պատասխան լինել: Բաթումի բանակցությունների օրերին հայ ժողովրդի քաղաքական մեկուսացումը կատարված փաստ էր:

Անդրկովկասում և նրա բախտը տնօրինողներն այնքան էին արդեն կաշկանդված իրենց պարտնյորների հետ ունեցած կապերով, որ անկարող էին արդեն ետ կանգնել նրանց հետ մեկտեղ որդեգրած հակաժողովրդական և հակառեւոլյուցիոն ուղեգծից: Անգամ եթե դաշնակցականները կամենային փոխել իրենց դիրքավորումը՝ մետասաներորդ ժամին անհնարին պիտի լիներ վերակառուցվել կազմակերպչորեն և Բաքվի կոմունայի հետ Հայաստանում ու Անդրկովկասում պայքարի համատեղ ճակատ հարդարել թուրքերի դեմ:

Անդրկովկասի հակառեւոլյուցիոն բլոկին մասնակցելով՝ հայ բուրժուազիան և նրա կուսակցությունը Բաթումի պայմանագրով թիկունքային տմարդի հարված էին հասցնում ոչ միայն Սարգարապատի խանդավառ մարտիկներին, այլև Բաքվի հերոսական պրոլետարիատին: Ճիշտ է, որ առանց Բաքվում գտնված հայկական զորքերի մասնակցության դյուրին չէր լինի 1918 թվականի մարտին սովետական իշխանության հաղթանակը Բաքվում, բայց ճիշտ է նաև այն, որ Բաթումի պայմանագրից հետո Բաքվի ռազմաճակատում դաշնակցականների կատարած ռեակցիոն շրջադարձը մեծապես նպաստեց հայկական զորքերի բարոյալքմանը և քայքայիչ ազդեցություն ունեցավ Բաքվի կոմունայի պաշտպանության գործում: Բաթումի պայմանագիրը շատ թանկ նստեց հայ ժողովրդին: Խուժելով Բաքու՝ թուրքական բանակը կազմակերպեց երեսուն հազար հայերի մասսայական ջարդն ու դիակապուտը:

Ոչ միայն պրոլետարական Բաքուն ազատ կմնար կոմունայի վաղորդային կատարված և կոմունայի անկմանը հաջորդած արյունահեղություններից, այլև անդրկովկասյան բոլոր ժողովուրդները չէին ենթարկվի 1918—1920 թվականների աղետներին, չէին լինի ոչ միայն թուրքական կրկնակի ներխուժումներն Անդրկովկաս, այլև հայ-ադրբեջանական և հայ-վրացական անմիտ զինաբախումները, եթե 1917 թվականին անդրկովկասյան ժողովուրդների քաղաքական բախտը տնօրինող կուսակցությունները չհակադրվեին Պետրոգրադում և Մոսկվայում հաղթանակած ռեւոլյուցիային և իրենց հակա-

ժողովրդական ընթացքով Անդրկովկասը ասպարեղ չդարձնեին նախ գերմանա-թուրքական և ապա անգլո-ամերիկյան ինտերվենցիային: Հայ ժողովրդի համար այդ պահին ճակատագրական եղավ մանավանդ դաշնակցականների վարքագիծը:

Եթե դաշնակցությունը որպես կուսակցություն որևէ չափով արտահայտիչ լիներ հայ ժողովրդական մասսաների կենսական շահերի, նա պետք է որ հրաժարվեր մինչ այդ վարած իր քաղաքականության արատավոր, վնասարեւ ուղիներից ու կասեր հայ ժողովրդի բախտը ռուսական ռեւոլյուցիայի ընթացիկ երթին, ընդառաջեր Հոկտեմբերյան ռեւոլյուցիայի հաղթանակին: Սակայն նա մի անգամ ևս դրսևորեց իր մտքի դասակարգային սահմանափակությունը և շարունակեց իր հին ուղեգիծը, և այս անգամ կախվելով վրաց մենշևիկների ու ադրբեջանական մուսավաթականների պոչից, մի անգամ ևս ապացուցեց, որ իբրև կուսակցություն նա իր բախտը ընդմիշտ կապել է հայ բուրժուազիայի բախտի հետ, և որ ոչինչ ավելի թանկ չէ իր համար, քան բուրժուական սեփականատիրությունը: Յայտուն կերպով մերկացավ դաշնակցականների բուրժուական և հակառեւոլյուցիոն էությունը մանավանդ մի տարի անց, երբ ի պատասխան Սովետական Ռուսաստանի կողմից անդրկովկասյան հանրապետություններին արած դիմումին՝ պայքարի միասնական ճակատ ստեղծելու Դենիկինի և անգլիացիների դեմ՝ անդրկովկասյան ռեակցիոն բլոկի մյուս կուսակցությունների՝ մենշևիկների ու մուսավաթականների հետ միասին դաշնակցությունը ոչ միայն մերժեց այդ առաջարկը, այլև, իր այդ պարտնյորների պես բռնելով անգլիացիների և Դենիկինի փեշը, շարունակում էր իր պայքարը Սովետական Ռուսաստանի դեմ, բռնելով մի ուղեգիծ, որ որևէ առնչություն չունի հայ ժողովրդի կենսական պահանջների հետ:

Դաշնակցականների դիրքավորումը դատապարտելի էր ոչ թե այն բանի համար, որ պարտված կողմ համարելով իրենց՝ ստորագրեցին Բաթումի պայմանագիրը, այլ այն բանի համար, որ կողմնորոշվելով դեպի Անդրկովկասի հակառեւ-

լյուցիոն ուժերը, նրանք վերջ ի վերջո հարկադրված պիտի լինենին ստորագրել խայտառակ այդ պայմանագիրը:

Փորձելով իրենց վարքագիծն արդարացնել թուրքական ուժերի գերազանցությամբ՝ դաշնակցական գործիչները տակավին 1918 թվականին էին վարագուրում այն փաստը, որ արտաքին ուժերի պարտադրող գերազանցությունը Անդրկովկասում ստեղծվել էր հենց իրենց գործակցությամբ: Անդրկովկասի օբյեկտիվ կացությունը հնարավորություն էր ստեղծում ռեալլյուցիոն տակտիկայի հաղթության համար, սակայն դաշնակցությունը վարեց մի քաղաքականություն, որ հանգեց Անդրկովկասի ու Հայաստանի ռեալլյուցիոն ուժերի դեմ ուղղված Բաթումի պայմանագրին: Այդ փաստն ի նկատի ունենալով Շահումյանը, երբ Բաքվի սովետում մեղադրելով դաշնակցականներին՝ ասաց.

«Անդրկովկասում կար հսկայական զինված ուժ, որը պատրաստ էր դուրս գալու թույլ Թուրքիայի դեմ: Միմիայն հայկական ուժերը բավական էին թուրքերի հետ հաշիվ տեսնելու, — սակայն դուք մենշևիկների ու մուսավաթականների հետ կազմալուծեցիք զորքերի շարքերը, ոչ թե այն զորքերի, որոնք երեք տարվա պատերազմից հետո հաշտության էին ծարավի, այլ այն հայկական զորքերի, որոնք պատրաստ էին մեռնել ու պահել իրենց երկիրը: Դուք այլասերեցիք այդ զորքերը, — ահա թե ո՞րն էր ձեր մեղքը, ահա թե ո՞րն էր ձեր ոճրագործությունը»¹:

Իր այս մեղադրականը Շահումյանն ուղղեց դաշնակցականներին տակավին տեղեկություն չունենալով Սարգսրապատի ճակատամարտի մասին: Սարգսրապատի հերոսամարտը ցույց տվեց, թե որքան ճիշտ էր գնահատել Շահումյանը թուրքական բանակին դիմադրելու հնարավորությունը, և թե որքան արդարացի էր նա, երբ մատնանշում էր ոչ թե դաշնակցականների «անճարակությունը», այլ նրանց ոճրագործությունը:

Հանձնարարվող ուսումնասիրությունը կարդացվում է

լարված հետաքրքրությամբ և ընկալվում որպես պատմական ցնցող ողբերգություն: Դժվար է վանել այն միտքը, որ Սարգսրապատի շիկացած ավազուտներում կատարված այդ ողբերգությունը հայ ժողովրդի նոր պատմության համար ավելի նշանակալից է և այժմեական, քան վերագրվում է նրա հին պատմության մեջ այն ողբերգությանը, որ կատարվել էր Ավարայրի դաշտում՝ Տղմուտի ափին:

ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

¹ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 229.

1. ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՅ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԵԿՈՒՍԱՅՈՒՄԸ

1917 թվականին ռուսական փետրվարյան ռևոլյուցիան նոր իրադրություն ստեղծեց նաև Անդրկովկասում: Կառավարման փոխարքայական ձևը վերացվեց և ժամանակավոր կառավարության նշանակած Անդրկովկասյան հատուկ հանձնաժողովը (Օզակոմ) խառնամուղի նախագահությամբ մարտի 22-ին* ժամանեց Թիֆլիս: Անդրկովկասյան հատուկ հանձնաժողովի մեջ բացի նախագահից, որ ռուս կազեմ էր, մտնում էին նաև պետական դոմայի անդամներից երկուսը՝ վրացի, մեկ ադրբեջանցի և մեկ հայ: Օզակոմի հայ անդամը՝ Միք. Պապաջանյանը կազեմ էր: Նրա նշանակությամբ իշխանության վերահիշյալ օրգանում արագորեն նսեմացավ, նախ, այն պատճառով, որ ռևոլյուցիայի զարգացմանը զուգընթաց կազեմները հյուսիսում իրենց տեղը զիջեցին էսեններին, երկրորդ, այն պատճառով, որ նա հայ իրականության մեջ գործող առավել մասսայական կուսակցության անդամ չէր, չէր կարող հենվել նրա վրա ու վայելի նրա պաշտպանությունը: Օզակոմի մեջ գնալով ավելի ուժեղացավ վրաց մենշևիկ Ակ. Չխենկելու դերը: Չխենկելու դերի ուժեղացումը շատ պատճառներ ուներ: Մենշևիկների պար-

տիան Պետերբուրգում Կերենսկու կառավարության օրոք ազդեցիկ դիրք էր զբաղում, մանավանդ հանձինս իր վրացի ղեկավարների՝ Մերեթելու և Չխենկելու: Մյուս կողմից, մենշևիկները վրաց իրականության մեջ այդ ժամանակաշրջանում ամենաազդեցիկ պարտիան էին, և Չխենկելին վայելում էր վերջինիս պաշտպանությունը: Բացի այս, կար նաև մի այլ հույժ կարևոր պարագա: Անդրկովկասում գոյություն ունեցող ազգային հակոտնյա շահերի ու ստեղծված իրարամբեր հարաբերությունների պայմաններում վաղեմի տրադիցիայով ապահովված էր վրաց-մենշևիկների «հաշտարար» դերն Անդրկովկասում: Այս իրողությունը թե էր տալիս Չխենկելուն: Անդրկովկասում մուսուլման բնակչության մեջ մինչ այդ և այդ ժամանակ ուժեղ էր բեկական հողատիրական ազնվականությունը: Վրաց իրականության մեջ եթե ոչ տնտեսապես, ապա իր կազերերով ազդեցիկ էր թավադական հողատիրական ազնվականությունը: Հայ իրականության մեջ ուժեղ էր առևտրա-արդյունաբերական բուրժուազիան, որը թեպետև հասարակական զարգացման տեսակետից պրոգրեսիվ ուժ էր թավադա-բեկական ազնվականության համեմատությամբ, բայց իր հերթին արգելակում ու սահմանափակում էր վրացական ու մուսուլմանական երիտասարդ բուրժուազիայի զարգացումը: Այս հակասություններն էլ հենց պատճառ են դառնում, որ Անդրկովկասում իշխող դասակարգերի ներհակությունները վերաճում են ազգային ներհակությունների, որոնք մեծապես ուժ էին տալիս վրացական-մուսուլմանական ղեկավարին՝ Երվին՝ ազգային մեկուսացման դատապարտելով հայ ժողովրդին: «Արդեն ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, — գրում էր այդ օրերին Ստ. Շահումյանը, — որ Անդրկովկասում գոյություն ունի վրացական-մուսուլմանական կոնտրակոլյուցիոն ազնվականական բլոկ, և եթե երեկ ուրիշներն էին ղեկավարում այդ բլոկը, ապա այժմ կոնտրակոլյուցիոն ազնվականական բլոկի ոգին է Ակակի Չխենկելին» (Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր, էջ 65): 1917 թվականի ապրիլից մինչև նոյեմբեր ամիս Ակակի Չխենկելին, օգտագործելով Օզակոմի ամենաազդեցիկ անդամի իր դիրքը, նոր իրադրության մեջ, մենշևիկների

* Բոլոր ամսաթվերը բերված են նոր տոմարով:

ու մուսավաթականների դաշինքի նոր ձևով, կոում ու կոփում էր այդ բլուկը:

Մենշևիկների ու մուսավաթականների այդ բլուկն ստեղծված էր ոչ թե հատկապես հայ ժողովրդին մեկուսացնելու համար: Ընդհակառակը, կոնտրոստուցիոն բլուկը հիմնականում ուղղված էր Սովետական Ռուսաստանի դեմ և այդ նպատակով հետամուտ էր նաև հայ բուրժուազիայի և նրա առավել ազդեցիկ կուսակցության՝ դաշնակցության ուժերի օգտագործմանը: Բայց եթե ուղիղ է, որ ռևոլյուցիոն Ռուսաստանի դեմ անդրկովկասյան բոլոր ռեակցիոն ուժերի համախմբումից տուժում էին Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները, ապա անուրանալի է նաև այն իրողությունը, որ ռեակցիոն բլուկի գործունեությունից առաջին հերթին տուժում էր և տուժեց հայ ժողովուրդը:

Դաշնակցությունը, որն այդ օրերին հայ իրականության մեջ գործող առավել մասսայական կուսակցությունն էր և հայ ժողովրդի շահերի պաշտպանությունը հայտարարում էր իր մենաշնորհը, Օղակոմի մեջ շունք իր ներկայացուցիչը: Ասենք այն էլ, որ եթե անգամ այդ իրավունքը վերապահվեր նրան, այնուամենայնիվ, նա պետականորեն մտածող ու գործող կադրեր իսկ շունքը ղեկավար դիրքեր զբաղելու համար: Այդ օրերին դաշնակցությունը խոր ճգնաժամ էր ապրում: Ռուսական ռևոլյուցիան հրապարակ էր հանել նոր խնդիրներ, բաց էր արել հասարակական ու պետական գործունեության լայն ու զբաղիչ ասպարեզ: Գործունեության այդ ավելի լայնածավալ ասպարեզի և նոր խնդիրների դեմ-հանդիման գոհացուցիչ հանձնարարական չէին դաշնակցության «սոցիալիստական» կարկատանված ծրագիրը կամ թե նրա երբեմնի հայդուկային պրակտիկան: Դաշնակցության առաջ ծառացել էր «ի՛նչ անելու» պրոբլեմը. նա, մեկ կողմից, իր գիրկն էր առնում և անմիջապես ղեկավար աշխատանքի էր կարգում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի պալատում «մեր մարդ» ճանաչված Խատիսովին, հայ խոշոր բուրժուազիայի ճառախոսության ասպետին, Լեոյի բնորոշմամբ «պատեհական», «կարիերիստ» և «սնամեջ» մարդուն («Անցյալից», էջ 357),

իսկ մյուս կողմից, արհեստականորեն «աշխատավորական» թե էր ստեղծում, որպեսզի մի կերպ իր շարքերում պահեր դեպքերի բերումով ձախացող երիտասարդությունը: Այդ ժամանակ դաշնակցությունը Թիֆլիսում «Հորիզոնից» բացի, որ նրա կենտրոնական օրգանն էր Անդրկովկասում, կազմակերպել էր «Աշխատավոր», իսկ Երևանում՝ «Հայաստանի Աշխատավոր» օրաթերթերը, որոնք համարվում էին նրա «ձախ» թերթ օրգանները: Սակայն «ձախ» թերթ ու նրա «ձախ» օրգանները դրությունը չէին փրկում: Երիտասարդությունն այլևս չէր խանդավառվում դաշնակցության ո՛չ ծրագրով և ո՛չ էլ պրակտիկայով: Եթե 1905 թվականի ռևոլյուցիայից հետո նարոդնիկական տրամադրություն ունեցող ոչ քիչ թվով ինտելիգենտներ հեռացել էին դաշնակցության շարքերից և մտել էսեռական պարտիայի մեջ, ապա 1917 թվականի փետրվարից հետո ռևոլյուցիոն տրամադրություն ունեցող երիտասարդության մի զգալի հատված անցավ կոմունիստական պարտիայի շարքերը:

Սակայն ճիշտ այնպես, ինչպես ավելի քան մի տասնամյակ առաջ եկեղեցական գույքերի բռնագրավումը և հայթաթարական կոփմներն ուժեղացրել էին դաշնակցության դիրքերն Անդրկովկասում, ավելի շուտ՝ կործանումից փրկել էին այդ արդեն սնանկացած կազմակերպությունը և «գործունեության» ասպարեզ ստեղծել նրա համար, այնպես էլ փետրվարյան ռևոլյուցիայից հետո թուրքական արշավանքի հեռանկարը, որ շուտով իրականություն պիտի դառնար՝ ավերածություն ու ֆիզիկական մահ բերելով հայ երկրին ու ժողովրդին, նորից միառժամանակ պիտի ամրապնդեր դաշնակցության արդեն խաբիսով դիրքերն իր ցավալի հետևանքներով: Դաշնակցությունն այդ ամենակրիտիկական օրերին՝ հակառակ ամեն տեսակ բարի խորհուրդների, համառորեն չուղեց հասկանալ, որ թուրքական օկուպացիան ո՛չ միայն սպառնում էր ռևոլյուցիայի դեմոկրատական նվաճումներին, այլև միաժամանակ մահ ու ավերածություն էր բերում հայ ժողովրդին ու հայ երկրին: Ինչպես այդ օրերին գրում էր Անաստաս Միկոյանը, «Գերմանա-թուրքական զորքերի ար-

շավանքը Անդրկովկասի խորքը և նրա գրավումը կարող են հանդեպնել ո՛չ միայն սովետական իշխանության ռենչացմանը և ևս ռեակցիայի հաղթանակին, այլև երկրի երեսից կենտրոն ամեն մի կուլտուրա: Գեղեցիկ Կովկասը կվերածվի մոխրակույտի ու ավերակույտի: Գերմանացիների և թուրքերի հաղթանակը մեզ ետ կտանի մի քանի հարյուրամյակով: Ահա թե ինչու մենք այլ ընտրություն, այլ ելք չունենք, բացի գերմանա-թուրքական հրոսակախմբերին դինված հակահարված տալուց: Ահա թե ինչու բոլոր բանվորներն ու գյուղացիները, բոլոր աղնիվ ռեուլյուցիոներները և ճշմարիտ դեմոկրատները պետք է պայքարեն այդ սրբազան գործի համար» („Известия Бакинского Совета“, 1918, № 94):

Այդ ահեղ օրերին վրացական մենշևիկների և ադրբեջանական մուսավաթիստների բլոկին, — մի բլոկ, որ բոլոր միջոցներով նպաստում էր թուրքական արշավանքի հաջողությանը, — պետք էր հակադրել բոլոր բանվորների ու գյուղացիների, բոլոր աղնիվ ռեուլյուցիոներների և ճշմարիտ դեմոկրատների դաշինքը: Մեկ կողմից, Ռուսաստանի կենտրոնում ռեուլյուցիայի խորացման, իսկ մյուս կողմից, թուրքական արշավանքի վտանգի ուժեղացման բարդ իրադրության մեջ, երբ Անդրկովկասի թավադա-բեկական տարրերը գլուխ էին բարձրացրել, և սրանց գաղափարախոսները ոչ միայն հրճվանքով ավետում էին թուրքական արշավանքի փրկարարությունը (վրաց ազնվականության և թուրք բեգերի «Возрождение» ռուսերեն օրգանը Թիֆլիսում), այլև բացեիրաց դիվերսիաներ էին նախապատրաստում տաճիկների օգտին, հայ ժողովրդի աշխատավորական հոծ զանգվածների միակ փրկությունը սերտ դաշինքն էր նոր Ռուսաստանի հետ: Պատմության ընթացքը հրամայաբար այդ էր թելադրում հայ ժողովրդի աշխատավորական զանգվածներին, որոնք պետք է ո՛չ միայն անվերապահորեն որդեգրեին այդ ուղեգիծը, այլև նպաստեին անդրկովկասյան ժողովուրդների աշխատավորական զանգվածների համախմբմանը Սովետական Ռուսաստանի շուրջը: Միայն ուժերի այդպիսի համախմբումը կապահովեր հայ ժողովրդի պրոգրեսիվ դերը Անդրկովկասում:

Սակայն ադգային նեղ շրջանակներում գործող դաշնակցությունն ի վիճակի չէր գիտակցաբար և հետևողականորեն քայլելու այդ ուղիով: Իբրև հայ բուրժուազիայի սպասավոր, նա անկարող էր ճիշտ ըմբռնել իրադրությունը և ուժերի հարաբերակցությունն ու անցնել պատմական այն գործոնի կողմը, որ կոչված էր գլխավորելու Անդրկովկասի, և ո՛չ միայն Անդրկովկասի, այլև համայն Ռուսաստանի բանվորների ու գյուղացիների, բոլոր աղնիվ ռեուլյուցիոներների ու ճշմարիտ դեմոկրատների դաշինքը, տվյալ դեպքում թուրքական օկուպանտների դեմ, որոնք սպառնում էին մեր երկրի ժողովուրդներին ետ տանել մի քանի հարյուրամյակով:

Վերահաս ահեղ վտանգն այդ օրերին ճիշտ տեսնում էր միայն կոմունիստական պարտիան: Ռեուլյուցիոն Բաքվում «մուսավաթի» վրա գրոհի նախապատրաստվող Բաքվի սովետըն իր Ռեուլյուցիոն պաշտպանության կոմիտեի 1918 թվականի մարտի 24-ի կոչի մեջ ասում էր.

«Մուսավաթը» ո՛չ միայն բեգական պարտիա է: Դա այն պարտիան է, որը ցանկացել է և ցանկանում է օժանդակել, որ կալվածատիրական, ֆեոդալական Թուրքիան լափի Կովկասը, ամբողջ գյուղացիական Կովկասը...

«Մուսավաթի» հաղթանակն անխուսափելիորեն հող կպատրաստեր Թուրքիայի հաղթության համար: Թուրքական զորքերը գործում են կովկասյան ճակատում, իսկ «մուսավաթը»՝ թիկունքում:

«Մուսավաթի» դավադրությունը, մուսավաթականների զինված գրոհը հասարակ ավանտյուրա չէ: Դա որոշակի քաղաքականություն ու ծրագիր է, դա բացահայտ լկտի հարձակում է ռեուլյուցիոն Ռուսաստանի վրա, Գերմանա-թուրքական շտաբի ծրագրերի բացահայտ դրսևորումը» (Е. Токаржевский, Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане, Баку, 1957, стр. 54—55):

Բաքվի սովետի 1918 թվականի մայիսի 29-ի ընդլայնված նիստի բանաձևում այդ նույն հարցի մասին կարդում ենք.

«Ինչպես Բաքվի դեմոկրատիան, այնպես էլ ամբողջ Անդրկովկասի բանվորներն ու գյուղացիները ոչ մի դեպքում չեն հաշտվի ուղղություն Ռուսաստանից Անդրկովկասի անջատման հետ և զենքը ձեռքին կապարհեն ինչպես թուրք-գերմանական օկուպանտների, այնպես էլ նրանց դաշնակիցներին՝ դավաճաններ Չխենկելու, Չխեիձեի, Խան-Խոյսկիների և ընկերության դեմ» (նույն տեղը, էջ 77)։

Ճիշտ այսպիսի գնահատություն ենք գտնում դեռևս դրանից վեց ամիս առաջ, 1917 թվականի դեկտեմբերի վերջերին Թիֆլիսում տեղի ունեցած Անդրկովկասյան բանակային 2-րդ համագումարի բանաձևում, որն ընդունվել էր համագումարի կոմունիստական մեծամասնության քվեներով։ Կոմունիստները գտնում էին, որ բեգական «մուսավաթը» ուղղությունների համար առաջին թշնամին է Անդրկովկասում, որ թուրքական արշավանքի սպառնալիքով ստեղծված բացառիկ օրհասական իրադրության մեջ հայ ժողովրդի ճնշման տակ դաշնակցությունը պետք էր անցներ սովետական օրինադրության, որ անգամ վրաց մենշևիկների մեջ, շարքային անդամներին ճնշման տակ, կարող էին գտնվել սովետական օրինադրության թուրքական օկուպացիայից գերադասողներ։

Այս հարցի վրա մեծ լույս է սփռում Ստ. Շահումյանի որդու՝ Ս. Ս. Շահումյանի «История двух писем» շահեկան հոդվածը («Огонек», 1962, № 17)։ «Բաքվի գրությունը, — գրում է Վ. Ի. Լենինը Ստ. Շահումյանին ուղարկած երկրորդ նամակում, — միջազգային տեսակետից դժվարին է։ Դրա համար էլ խորհուրդ կտայի փորձել բոլկ կնքել Ժորդանիայի հետ. եթե հնարավոր չէ — պետք է խուսափել և երկարաձգել որոշումը, մինչև որ կամրապնդվի ռազմական տեսակետից։ Զգաստ հաշվառում և դիվանագիտություն երկարաձգման համար — հիշեցրեք այս բանը»։ «Իսկապես, որ, — հարց է տալիս Ս. Ս. Շահումյանը, — Վ. Ի. Լենինը, ստեղծված դժվարին պայմանների բերումով, հնարավոր էր համարում «փորձել բոլկ կնքել Ժորդանիայի», վրաց մենշևիկների պարագլխի հետ։ Այո՞, հնարավոր էր համարում։ Այդ է հաստատում ավելի ուշ, 1921 թվականի մարտի 2-ին Գ. Կ. Օրջոնիկիձեին

ուղարկված Վ. Ի. Լենինի նամակը, որտեղ Լենինը գրում է «...վիթխարիորեն կարևոր է ընդունելի կոմպրոմիս որոշել Ժորդանիայի կամ նրա նման վրաց մենշևիկների հետ բոլկ կնքելու համար... Կա նաև մի ուրիշ ապացույց. Թիֆլիսի բոլշևիկների ղեկավարներից մեկին՝ Հ. Մ. Նազարեթյանին 1918 թվականի հունիսի 8-ի նամակը Ստ. Շահումյանին։ Այդ նամակը վկայում է, որ Շահումյանն իրոք Վլադիմիր Իլյիչից նամակ է ստացել, որի հիման վրա պարտիայի կովկասյան երկրկոմի անդամներ Դ. Շահվերդովը և Բ. Մդիվանին բանակցություններ էին վարում Ժորդանիայի հետ» («Огонек», 1962, № 17, стр. 8)։

Թուրքական արշավանքը հաջողությամբ հտ մղելու համար կոմունիստներին միանգամայն պարզ էր, որ դրա համար պետք էր նախապես մեկուսացնել և պարտության մատնել «մուսավաթը», որը 5-րդ շարասյան դեր էր կատարում Անդրկովկասում։ Դաշնակցությունը ոչ միայն չհասկացավ այս ճշմարտությունը, այլև փորձեց թուրքական արշավանքին դիմագրավել՝ բոլկի մեջ մտնելով «մուսավաթի» հետ և մերժելով կոմունիստների առաջարկած դաշինքը։

Դաշնակցությունն այդ դաշինքին չդիմեց նաև այն ժամանակ, երբ թուրքական հնարավոր օկուպացիայի ուղղականը ունալ զառնալու նախօրյակին Ստ. Շահումյանը, որ սովետական կենտրոնական իշխանության կողմից 1917 թվականի դեկտեմբերի 16-ին կարգվել էր Կովկասի Ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար և զլխավորում էր ուղղություն Բաքվի սովետը, արհամարհեց մահը, 1917 թվականի դեկտեմբերի երկրորդ կեսին հերոսական անցում կատարեց Բաքվից (մուսավաթականներն այդ պահին արդեն իրենց վերահսկողության տակ էին առել Բաքու — Թիֆլիս երկաթուղին և վագոնները մտնելով սպանում էին հատկապես հայերին) և ժամանեց Թիֆլիս, որպեսզի լուծեր սովետական կենտրոնական իշխանությունը ճանաչելու հարցը և կրկին ու կրկին անգամ թե՛ գործով և թե՛ խոսքով ցույց տար թուրքական օկուպացիայից Անդրկովկասը փրկելու միակ ճիշտ ուղին։

Մական Մտ. Շահումյանի՝ բուլշեիկների ջանքերն ապարդյուն անցան:

Թուրքական արշավանքի սպառնալիքն այնքան ուժեղ էր այդ ճգնաժամային օրերին և դաշինքը մենշևիկների հետ, որոնք արդեն լեզու էին գտել մուսավաթի հետ, այնքան անհույս էր, որ որքան էլ բացասական լինի մեր կարծիքը դաշնակցության ղեկավարների քաղաքական իմաստության մասին, այնուամենայնիվ, նրանց շարքերում անգամ չէին կարող չլինել առանձին մարդիկ, որոնք շտեմսեիին իրենց բռնած ուղու կործանարարությունը հայ ժողովրդի համար:

Դաշնակցության պարագլուխներից Արշակ Զամալյանը, որը գնացել էր էրզրում ու Երզնկա և սեփական աչքերով տեսել էր ու գիտեր, թե վրաց մենշևիկները հայկական թույլ զինված ուժերի համար ինչպիսի՝ անբարենպաստ իրադրություն էին ստեղծել ոչ միայն Թիֆլիսում, այլ նաև ռազմաճակատում, բժիշկ Հ. Զավրիևը, որն այդ նույն բանը չէր կարող չիմանալ, որպես զրավված վիլայեթների կառավարչի հայ տեղակալ և Ռ. Տեր-Մինասյանը, որը կազմակերպում ու ղեկավարում էր դաշնակցության զինված ուժերը (իրենց կողմն ունենալով Արամ Մանուկյանին, որն այդ ժամանակ առաջին ղեմքն էր Երևանի նահանգում և ղեկավարում էր հայկական զինված ուժերի կազմակերպումը հայկական բնօրրանում), սովետական օրինադրության անցնելու խնդրի շուրջը Թիֆլիսում 1917 թվականի դեկտեմբերի վերջին և 1918 թվականի հունվարի առաջին տասնօրյակին բանակցություններ են սկսում Մտ. Շահումյանի, Ս. Կասյանի և Դ. Շահվերդյանի հետ: Բանակցող կողմերը համաձայնության եզրեր են գտնում և հանգում են որոշակի պայմանավորվածության և նույնիսկ մշակում են տակտիկայի հարցերը: Մական վերջին պահին դաշնակցության ղեկավարների մեծամասնությունը մենշևիկների ու մուսավաթականների հետ անբնական և հայ ժողովրդի համար կործանարար դաշինքը գերադասում է միակ փրկարար՝ սովետական օրինադրության: Ի՞նչ տեղի ունեցավ: Զէ՛ որ Ռ. Տեր-Մինասյանը հայկական զինված ուժերի տեք

ու տնօրենն էր Թիֆլիսում, իսկ Արամ Մանուկյանը՝ Երևանում: Զէ՛ որ Արշակ Զամալյանը և բժ. Հ. Զավրիևը դաշնակցության բոլոր բյուրոների կողմից ճանաչված էին որպես այդ կուսակցության արտաքին հարաբերությունները տնօրինողներն ու վարողները: Ի՞նչ պատահեց, որ ուժեղ ուժի և արտաքին հարաբերությունների այս տեր ու տնօրենները տեղի տվին ղեկավարների ձևական մեծամասնության հակընթաց կողմնորոշման առաջ:

Ռուսական ռեյտուցիան շատ արագ զարգացում ունեցավ: Պատմությունը, շարունակվող համաշխարհային և ծավալվող քաղաքացիական պատերազմների իրադրության մեջ, շատ շուտ մերկացրեց մինչ այդ իշխող և Ռուսաստանի ժայռամասերում իշխանությունը ժամանակավորապես զավթած պարտիաների հակաժողովրդական բնույթը: Մանրբուրժուական պարտիաներն արագորեն անցան խոշոր բուրժուազիայի կողմը և, — բուրժուական պարտիաների անժողովրդականության պայմաններում, — դարձան կոնտրռեյտուցիայի մարտաշունչ փողհարներ: Եվ դաշնակցությունը ապրում էր Հոկտեմբերյան ռեյտուցիային դիմագրավող կոնտրռեյտուցիայի մարտական պարտիա դառնալու նույն պրոցեսը: Նրա ղեկավարությունը դասակարգայնորեն չէր կարող ընդունել և չընդունեց սովետական օրինադրության:

Մյուս կողմից, «կարճատես, օր-օրի վրա ապրող, շուտփումներով առաջ գնացող, պատահականությունների վրա քաղաքականություն կառուցող, համաշխարհային կյանքի տենդենցը նկատի չունեցող և չըմբռնող դաշնակցական քաղաքագետները» (Ս. Առենյան-Կասյան, «Ո՛ւր է ելքը», 1919 թ., էջ 61) հեշտությամբ խաղալիք դարձան Անտանտի և գլխավորապես ամերիկյան իմպերիալիզմի ձեռքին՝ վտանգի տակ դնելով անգամ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը:

ԱՄՆ-ը, իրեն դիտելով որպես թուլացող Անգլիայի օրինական ժառանգորդը, ժառանգում էր նաև նրա մերձավորարևելյան քաղաքականությունը: Դեռ Հոկտեմբերից առաջ, Կերենսկու օրոք, երբ ռուսական բանակն սկսում էր կորցնել իր մարտունակությունը, ԱՄՆ-ը, սկզբում ծածուկ, մտմտում

էր Անդրկովկասն անջատել Ռուսաստանից, իսկ Հոկտեմբերից հետո արդեն բացերաց ձգտում էր Անդրկովկասը հակադրել սովետական իշխանությանը: Թիֆլիսի ամերիկյան հյուպատոս Սմիտը, ինչպես հաղորդում է Վահան Թոթովենցը («Անդրանիկի կյանքը, պատերազմները և հուշերը», էջ 238)*, Պետրոգրադի ամերիկյան դեսպանի սանկցիան ստանալով, այդ ուղղությամբ եռուն գործունեություն էր ծավալել դեռևս 1917 թվականի ամառվա ամիսներից: ԱՄՆ-ի Թիֆլիսի հյուպատոսը, ինչպես ինքն է հավաստիացրել, անձամբ ծանոթ էր վրաց ղեկավարների հետ և գիտեր նրանց տրամադրությունները: Հայ-վրացական, այսինքն՝ մենշևիկների ու դաշնակցականների սերտ դաշինքի ջատագով ձևանալով, նա աշխատում է շահել նաև Անդրանիկի, այսինքն՝ արևմտահայերի զինված ուժերի համաձայնությունը: Անդրանիկի հետ խոսելիս նա դիմանազիտորեն մուսավաթի անունը չի տալիս, սակայն, որպես Անդրկովկասին լավ իրազեկ անձ, գիտեր մենշևիկների սերտ կապը մուսավաթի հետ: Եվ դաշնակցականներին, եղբայրացնելով մենշևիկների հետ՝ նա ապահովում էր անդրկովկասյան երեք գլխավոր կոնտրոկուլյուցիոն պարտիաների դաշինքը սովետական իշխանության դեմ: Այդ ժամանակ ամերիկյան իմպերիալիզմի համար կարևորը հակաբոլշևիկյան բլոկի ստեղծումն էր նաև Անդրկովկասում, այլ ոչ թե ռազմաճակատի պաշտպանության կազմակերպումով հակառակորդի ինչ-որ մի երկու դիվիզիա զբաղեցնելը: Իսկ եթե թուրքերին հաջողվեր զբաղել ո՛չ միայն Անդրկովկասը, այլև ամբողջ Կովկասը և սովետներին զրկել նավթից, ապա՝ ավելի լավ. չէ՞ որ դրանով մեկ զարկով երկու նապաստակ սպանված կլինեին: ԱՄՆ-ը, դեռևս 1907 թվականին, Համիդի օրոք էր փորձել ամբողջ Թուրքիան առնել իր տնտեսա-քաղաքական ոլորտի մեջ և Թուրքիային ուժեղացնելով կասեցնել ռուսների առաջխաղացումը դեպի հարավ: Պատմական անհրաժեշտությամբ ռուսական օրինատաքիային

ապավինող հայ ազգային քաղաքական գործիչներին միշտ էլ կարելի էր հեշտությամբ խաբել նյութական օգնության ծխածածկությամբ և լավամարդ երևալ նրանց աչքին: Հայ ազգային գործիչներից և ոչ մեկի մտքով չէր էլ անցնի, որ թարմ ուժերով պատերազմի մեջ նոր մտած հարուստ ԱՄՆ-ի համար շատ ավելի հեշտ էր խաղաղ ու Հնդկական օվկիանոսների և Պարսկաստանի միանգամայն անվտանգ ճանապարհներով երթալին կարգով, առանց գումակի, մի երկու դիվիզիա շտապ նետել Անդրկովկաս, — քանի որ Կովկասյան ճակատում արդեն պարենամթերքի կուտակված պաշարներ կային ոչ թե մի-երկու, այլ ավելի քան երկու տասնյակ դիվիզիայի համար, — քան թե գերմանական սուզանավերի կողմից խիստ վտանգված Ատլանտյան օվկիանոսով, հենց ճանապարհին մեծ կորուստներ տալով, Ֆրանսիա զորք փոխադրելը: Հիշենք, որ Պարսկաստանի ճանապարհը բաց էր ամբողջ 7 ամիս, որ թուրքերը Թավրիզ մտան միայն 1918 թվականի հունիսի կեսերին:

Այսպիսով, «մուսավաթի» հետ արդեն վաղուց խոսքը մեկ արած մենշևիկները, ամերիկյան գործակալի աջակցությամբ ապահովելով նաև դաշնակցականների համաձայնությունը, Հոկտեմբերից անմիջապես հետո, 1917 թվականի նոյեմբերի 24-ին, վերացրին Օզակումը՝ իբրև թե չեզոքացնելով նրա ամենազոր թրքոֆիլ անդամին՝ Ակակի Զիսենկելուն, և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կառավարություն կազմեցին այս անգամ «հայասեր» Եվգենի Գեգեչկորու գլխավորությամբ՝ իբրև թե հայերի համար բարենպաստ իրադրություն ստեղծելով Անդրկովկասում: «Հայասեր» Գեգեչկորին հայ և վրաց «գեմոկրատիայի» և հատկապես հայկական զինված ուժերի վրա «անկեղծորեն» հենված պետք է կազմակերպեր և գլխավորեր ռազմաճակատի պաշտպանությունը Թուրքիայի հնարավոր ներխուժումից և սանձահարեր երկրի ներսում արդեն գլուխ բարձրացրած բեզական կոնտրոկուլյուցիան: Այդքան ընդառաջումներից և զիջումներից հետո էլ ի՞նչ պետք է ուզեին դաշնակցականները: Եվ «դաշնակցության պարագլուխները, — ինչպես ասում է Ատենյանը (Ս. Կասյանը), — այնքան

* Վ. Թոթովենցի հիշյալ գիրքը տպագրվել է 1932 թ. Բելրոսում, առանց հեղինակի անվան հիշատակության: — Մ. Հ.

էին տհաս քաղաքականութեան մեջ, որ ծծկերներին միամտութեամբ հավատում էին, թե մուսավաթականներն ու մենշևիկները խաբված կատարում են հայ բուրժուազիայի կողմից դաշնակցութեան վրա դրված «ազգային գործը» («Ո՛ւր է ելքը», էջ 47):

Հայ ժողովրդի համար ստեղծված այդ կրիտիկական օրերին Ստ. Շահումյանն իր «Նացիոնալիզմը Կովկասում և ռազմաճակատի մերկացումը» հոդվածում (1917 թ. դեկտեմբերի 17) գրում էր.

«Կովկասյան նացիոնալիզմի ամենացավալի հետևանքը ռազմաճակատի կազմալուծումն է: Քանի դեռ հաշտութիւն չի կնքվել, պարզ է, զորքերը պետք է պաշտպանեն ռազմաճակատը. սակայն կովկասյան նացիոնալիստների ստեղծած միջոցառում կա՞ն արդյոք ուժեր, որոնք կարողանային ռուս զորամասերին իրենց դիրքերում պահել:

Մենք ասում էինք նրանց. դուք գրավեցիք այնպիսի դիրք, որը ձեզ կխորտակի. դա անխուսափելիորեն կհանգեցնի ռազմաճակատի մերկացմանը: Բանակը, — ասում էինք մենք, — ձեր նացիոնալիստական քաղաքականութիւնից դժգոհ, տարերայնորեն, անկազմակերպ կհորդի ռազմաճակատից և կարբի ու կհեղեղի ձեզ...

Ի՞նչ միջոցներ կարող են ձեռք առնվել կանխելու համար այն աղետները, որոնք կարող են պատահել այդպիսի մասսայական տարերային շարժման դեպքում: Դժբախտաբար, մեզ թվում է, որ արդեն ուշ է և ոչ մի միջոց չի օգնի:

Երբ դեռ ուշ չէր, մենք ասում էինք՝ հրաժարվեցեք ձեր նացիոնալիստական ու պարտիկուլյար քաղաքականութիւնից, ճանաչեցեք ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի ղեկավարութիւնը իշխանութիւնը, կիրառեցեք կյանքում նրա հողային ու բանվորական ղեկրեւները և բանակի ղեմակրատացումը, խզեք ձեր կապերը Կարաուլովից ու Կալեդինից, մաքրվեք ձեր կոնտրռեւոլյուցիոն շտաբից, որին զլխավորում են Պրժեմիսկին ու Դոնսկոյը, արշավի գնացեք Հյուսիսային Կովկասի կոնտրռեւոլյուցիայի դեմ, ձեր ձեռքը վերցրեք երկաթեղին Հյուսիսային Կովկասում, որպեսզի բանակն ու բնակչութեւնը

նր առանց հացի չթողնեք, — այն ժամանակ բանակը վստահութեամբ կտոգորվի դեպի ձեզ և կառող է ճանաչել ձեր իշխանութիւնը այնպես, ինչպես բանակը վստահում է արեւմտյան ռազմաճակատում ժողովրդական Կոմիսարների Սովետին և կատարում է իր ղեկավարութիւնն պարտքը՝ պաշտպանելով ռազմաճակատը մինչև հաշտութիւն կնքվելը» (Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր, էջ 510—511):

Երեք օր հետո Ստ. Շահումյանը «Կովկասյան բանակի հտ քաշվելու առթիւ» հոդվածում (1917 թ. դեկտեմբերի 20) կրկին անգամ անդրադառնալով օրվա այդ ամենացավոտ հարցին, նորից նախազգուշացնում էր, թե՛ «Բայց որքան էլ քիչ հավանական լինի պատերազմի վերսկսումը (որ փետրվարյան ղեկավարից հետո ինքնաբերաբար դադարել էր թուրքական ռազմաճակատում. — Զ. Թ.), այնուամենայնիւ, անհրաժեշտ է ռազմաճակատում գեթ որևէ պաշտպան զորամաս: Եթե թուրքական բանակը չի ուզում և չի կարող պատերազմել, ապա բաց տեղում առաջ շարժվել նա ազատ կերպով կարող է» (Երկ. Ժող., հ. 3, էջ 37):

Դաշնակցութիւնը կոչված էր լցնելու այդ բաց տեղը, բայց նա ընտրեց խորապես սխալ և հայ ժողովրդի համար կործանարար ուղի: Թուրքական առաջխաղացումն սպառնում էր հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը և ղեկավարի նվաճումներին: Այս իրադրութիւնից հայ ժողովրդի համար բխում էր Ռուսաստանի սովետական կառավարութիւնը ճանաչելու հրամայական անհրաժեշտութիւնը: Այնինչ դաշնակցութիւնը ականջ դնելով ամերիկյան իմպերիալիզմի թելադրանքին, համառորեն գերադասեց վրաց մենշևիկներին և Ադրբեջանի մուսավաթականների հետ մեկտեղ լծված մնալ անդրկովկասյան սեյմի սալլակին, որի արտաքին գործերը վարում էր վերոհիշյալ տխրահռչակ Ակակի Զիանկելին:

«Կային մարդիկ, — գրում է այդ առթիւ Ս. Վրացյանը, — որոնք այդ օրերին ցույց էին տալիս խորհրդային Ռուսաստանի ճամփան՝ առաջարկելով ձեռք մեկնել բուլշեիկներին, որոնց առաջապահները դեռ մնում էին Բաքվում և Սուխու-մում: Այս տրամադրութիւնը որոշ չափով նպաստում էին և

Թիֆլիսում ստացվող աղոտ լուրերը, որ, իբր թե, Լենինը առանձին ղեկընտռվ հայտարարել է Հայաստանի անկախությունը: Սակայն այդ մտքի անհեթեթությունը այնքան էր ակնհայտ, որ նույնիսկ, նրա հեղինակները լուրջ քայլեր չարին այդ ուղղությամբ: Ռուսաստանը շատ էր հեռու Հայաստանից, իսկ բոլշևիկների ուժը՝ ավելի քան խնդրական» («Հայ. հանր.», էջ 85): «Լուրջ քայլերի» չդիմելու այս պատճառաբանությունը ճիշտ չէ: Երկու տարի հետո, 1920 թվականի ապրիլ-մայիսին, միևնույն վտանգավոր իրադրությունն էր ստեղծվել Անդրկովկասում, բայց Սովետական Ռուսաստանը արդեն ոչ միայն շատ հեռու չէր, այլև շատ մոտիկ, իսկ «բոլշևիկների ուժը» ոչ թե «խնդրական» էր, այլ անվիճելի, քակայն դաշնակցությունը նորից վարեց հայ ժողովրդի մեկուսացումը խորացնելու այն նույն կործանարար քաղաքա-էքստությունը, որ ընդամենը երկու տարի առաջ ֆիզիկական ջնշացման դուռն էր հասցրել հայ ժողովրդին:

Դաշնակցությունը, հակառակ իր բոլոր ճամարտակու-թյուններին, հանդիսանում էր կոնտրակոլուցիոն բուրժուա-դիալի կամակատարը և որպես այդպիսին թե՛ 1921 թվականի փետրվար-մարտին, թե՛ 1920 թվականի մայիսին ու թե՛ 1917 թվականի դեկտեմբերին հավատարիմ մնաց իր ռեակցիոն էությունը և իր պարտիական-թաշալակաճ շահերը գերադա-սեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության ապահովումից: Գեղեչկորի՝ թե՛ Շահումյան երկրնորանքի ժամանակաշրջանում նրա ցուցաբերած կողմնորոշումը բացահայտ դավա-ճանություն էր հայ ժողովրդի շահերին: Այդ դիրքավորումը միաժամանակ մերկացնում էր դաշնակցության քաղաքական մտքի մանրբուրժուական սահմանափակությունը:

Օգակումից Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, այսինքն՝ Գեղեչկորու կառավարությանն անցնելու ժամանակ, 1917 թվականի նոյեմբերին, Անդրկովկասում ամենից ավելի շատ շոշափելի զինվորական ուժ կարող էր հրապարակ հանել հայ ժողովուրդը, այնինչ դաշնակցությունը, որ Հայոց ազգային խորհրդի միջոցով տնօրինում էր այդ շոշափելի զինված ուժը, Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից կառավարության

մեջ բավականացավ միայն շատ համեստ բանով՝ ֆինանս-ների ու խնամատարության երկրորդական մինիստրություն-ներով: Ոչ ոքի համար զաղտնիք չէր, որ մենշևիկների, մու-սավաթականների և դաշնակցականների դաշինքում միայն հայ ժողովուրդը պետք է անվերապահորեն ծառանար թուրքական արշավանքի դեմ և իր ֆիզիկական գոյության ապահովման հետ միաժամանակ պաշտպաներ նաև այսպես կոչված «Ան-դրկովկասյան դեմոկրատիան»: Սակայն այդ կովին դուրս գալուց առաջ դաշնակցությունը ոչ միայն չէր ձգտում ապահ-վել հայ ժողովրդի թիկունքը, այլ, ընդհակառակը, այնպիսի գործակցության մեջ մտավ անդրկովկասյան իր պարտնյոր-ների հետ, որ սկզբից ևեթ լայն դուռ էր բացում հայ ժողո-վրդի հետագա բոլոր դժբախտությունների առաջ: Դաշնակ-ցությունը կռալիցիայի մեջ մտավ Զինակելու գլխավորած կոնտրակոլուցիոն բլոկի պարտիաների հետ, նրանց հանձնե-լով արտաքին ու ներքին գործերի, զինվորական և հաղորդակ-ցության ճանապարհների մինիստրությունների ղեկավարու-թյունը: Այդ նշանակում էր, թե ֆինանսների դաշնակցական մինիստր Կարճիկյանը պետք է միջոցներ ճարեր ու ֆինան-սավորեր հաղորդակցության ճանապարհների մինիստր մու-սավաթիստ բեկ Ամիր-Ասլանովին, որպեսզի նա Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ գծամասում՝ Բորչալվում, Ալեքսանդրապոլ—Սարիղամիշ գծամասում՝ Աղբաբայում, Ալեքսանդրապոլ—Երևան գծամասում՝ Ուլուխանլվում մուսավաթական բանդա-ներին ոտքի հաներ ու երկաթուղային երթևեկությունն անա-պահով դարձներ ռազմաճակատ մեկնող հայ զորքի համար, որ նա Թիֆլիս—Բաքու գծամասում Շամխորից մինչև Բաքվի մատուցները, իսկ Երևան—Զուլֆա գծամասում Վեդուց մինչև Զուլֆա հատվածը տրամադրեր միայն մուսավաթական բան-դաներին ու երթևեկությունն իսպառ խափաներ ո՛չ միայն հայերի, այլև հայրենիք վերադարձող ռուս զորքի համար: Այդ նշանակում էր նաև, թե ֆինանսների դաշնակցական մինիստրը դրամ պետք է ճարեր և այն տրամադրեր սկզբում զինվորական մինիստր էսեռ Դոնսկոյին, իսկ ավելի կրիտի-կական ժամանակաշրջանում՝ նրան փոխարինած մենշևիկ

Գեորգաձեին ու նրա տեղակալ գեն. Օդիշելիձեին, որպեսզի նրանք այն առատորեն ծախսեն Անդրկովկասի ինքնապաշտպանությանը փաստորեն վնաս բերող դավաճան բարձր հրամակազմի վրա և սոված պահեն իսկապես կռվող հայ շարքային զինվորներին:

Խատիսովը իր օրերին իրր թե չէր նախատեսել ու չէր իմացել այս ամենը, և միայն տասը տարի անց խելքի գալով՝ գրել է.

«Հայկական զորաբանակի կազմակերպմամբ զբաղված էր Հայոց ազգային խորհուրդը, բայց միաժամանակ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը կկազմակերպեր վրացական ու թաթարական զորաբանակներ: Անդրկովկասյան իշխանության զինվորական ղեկավարությունը հայերի ձեռքը չէր, ուստի այն կծառայեր հակահայկական, այսինքն՝ ռազմաճակատին հակառակ նպատակներին: Որովհետև թաթարները պարզապես թուրքերի կողմն էին, իսկ վրացիներն անոնց ուժ կուտային փաստորեն: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը իրավունք չէր տա զորահավաք ընելու, որուն համար կբերեր վանաչան ձևական առարկություններ: Եղավ վայրկյան մը, երբ հայերը պատրաստ էին առանց կոմիսարիատի թույլտվության, ինքնազուխ կերպով, հայկական զորահավաք ընել... պետք է նկատի ունենալ նաև, որ երկաթուղիներն ալ հայերու ձեռքը չէին, այլ թաթարներու և վրացիներու, որոնք կմերժեին մեզ վագոններ տալ դեպի ճակատ զորք փոխադրելու համար: Հայոց ազգխորհրդի նախագահն ու անդամները ամբողջ 48 ժամ ստիպված եղան սպասել Թիֆլիսի կայարանին մեջ, մինչև որ գնացք մը ստացան Կարս երթալու համար» (Ա. Խատիսյան, Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, 1928 թ., Աթենք, էջ 20): Այն, ինչ ընդհանրացած ձևով գրում է այստեղ բուրժուա խատիսովը «թաթարներին կամ «վրացիներին» մասին, հարկավ պիտի վերագրել միայն Գեգեշկորու կաբինետում մեծամասնություն կազմող «թաթար» բնկերի ու «վրաց» ազնվականների շահերը ներկայացնող մինիստրներին:

Բայց նրանց զործունեության մասին գեթ մեկ սպառիչ

փաստ: Անդրկովկասյան հրամանատարության կողմից թուրք հրամանատարության մոտ բանակցություններ վարելու համար Թիֆլիսից պառլամենտյոր ուղարկված գեն. Կորգանովը գերի է բռնվում տաճիկների կողմից գեռևս չօկուպացված Բորչալվում: Մուսավաթականների զինված բանդաները նրա՝ բռնի ուժով պարզապես ցած էին իջեցրել գնացքից Սադախլու կայարանում, — և նա Կարս է տարվում ո՛չ թե որպես պառլամենտյոր, այլ որպես ռազմագերի:

Եվ այսպիսի «ղաշնակիցներով» ու այսպիսի պայմաններում ղաշնակցությունը պիտի պաշտպաներ ռազմաճակատը: Անգամ եթե համաձայնելու լինենք, որ անդրանկության իրավունքը չբիկ ոսպնապուրով՝ ֆինանսների ու խնամատարության մինիստրությունների անդոր պոստերով վաճառելը ստոր դավաճանություն չէր, կմնա ընդունել, որ դա պարզ հիմարություն էր: Ինչպե՞ս կարելի է կռվել, երբ երկաթուղին ու ճանապարհները, փոստն ու հեռագիրը, արտաքին ու ներքին դործերի և զինվորական մինիստրությունները ոչ միայն չեն ձեռքին չեն, այլ նախապես հանձնել են թշնամուդ: Հայոց ազգային կենտրոնական խորհուրդը հարյուր հազարանոց զորք էլ որ կարողանար հավաքել, միևնույն է, նա չէր կարողանա հաջող կռվել: Այսպիսով, դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին ղաշնակցությունը փաստորեն ջուր էր լցրել տաճիկների ջրաղացին ու նախապես անհաջողության էր դատապարտել այն բոլոր հերոսական ճիգերը, որ իր ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար պիտի թափեր հայ ժողովուրդը:

Պատմաբան Լեոն խոսելով այդ օրերի մասին՝ գրում է.

«Այլ էր հայ ժողովրդի դրությունը: Նա շատ լավ ըմբռնում էր, որ իր համար ամենաիրականը ռուսական օրիենտացիան է և որ առանց Ռուսաստանի նա չէր կարող գտնել հանգրստություն իր պատմական հայրենիքում: Դաշնակցությունը, կովկասյան ազգերի միացման գաղափարը փրկելու համար, հարում էր մենշևիկ-մուսավաթյան համաձայնության, թեև մեծ հարց էր, թե ինչու՞ հայ ժողովուրդը պիտի գերադասեր մենշևիկյան սոցիալիզմը բոլշևիկյան սոցիալիզմից... Փոխարկելով պաշտոնների բաժանումը սովորական պարզ լեզվի,

ստացվում էր այն իրականությունը, որ իրան հայ ազգի ամբողջությունն համարող դաշնակցությունը կրում էր մի նոր շարաշար պարտություն, ստանձնելով երկրորդական դեր կովկասյան նոր իրականության մեջ: Այսպիսով հայ ժողովուրդը կորցնում էր իր ունեցած դիրքն ու նշանակությունը» («Անցյալից», էջ 365—366—367):

Բայց հայ լիբերալ մտավորականի համար հետին թվով ձեռք բերած այս քաղաքական իմաստությունը չի վերացնում այն իրողությունը, որ դաշնակցական գաղափարախոսությունից հեռացած Լեոն անգամ այն ժամանակ դեռ ազատագրված չէր անպիտական մտածողությունից: «Վրացիները, — այսինքն՝ մենշևիկները, գրում է նա, — մեծ հույս ունեին հայ զորքերի և հայդուկային խմբերի քաջության ու դիմացկունության վրա: Նրանցից ոմանք մեզ ասում էին, թե իրանց սպասելիքը մեր զինվորներից ավելի շատ է, քան իրանց զինվորներից: Բայց էրզրումի անկումն այն առաջին մեծ հարվածն էր, որ գալիս էր ցնցելու այդ հավատը, մի բան, որ հետո ավելի ևս զարգանալով, պիտի վերին աստիճանի խախտա դարձներ հայ-վրացական զինակցության հնարավորությունները» («Անցյալից», էջ 382): Հայ զորքի պարտություններն էին խախտա դարձնում հիշյալ զինակցությունը, թե՛ մենշևիկների-մուսավաթիստների ու դաշնակցականների դաշինքն էր կանխորոշում հայ զորքի պարտությունը: Առաջիկա թողնենք այս հարցը, որովհետև մեր ամբողջ աշխատությունը նվիրված է հենց այդ թյուրիմացության մերկացմանը: Այստեղ ասենք միայն այն, որ դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին, երբ տեղի էին ունենում սովետական օրիննատացիայի անցնելու բանակցությունները, Թիֆլիսում Հայոց ազգային խորհրդի տրամադրության տակ շատ հայ զորք կար, որի վրա կարող էին հենվել սովետական օրիննատացիայի կողմնակիցները: Այս հանգամանքը դուր չէր գալիս վրաց մենշևիկներին, որոնք համեմատաբար քիչ զինվորական ուժ ունեին: Նրանք ճգնում էին դաշնակցականների գլխի տակ փափուկ բարձ գնելով հայկական զինված ուժերը հեռացնել Թիֆլիսից և հեռացրին՝ արագորեն բոլոր կարևոր դիրքերն

ու հաստատությունները՝ լ՛ըցնելով իրենց ձեռքը: Ահա թե ինչու «նրանցից ոմանք» հայ զորքի ուժի գովքն էին անում, շնորհալուով միայն նրան շուտափույթ մատնացույց անելու ազմաճակատի ճանապարհը:

Թուրքերի արշավանքը ֆիզիկական մահ էր բերում հայ ժողովրդին, սակայն որպես քաղաքականություն՝ այն նախ և առաջ ուղղված էր բանվոր դասակարգի և նրա ռեուլյուցիայի դեմ: Անհանգստացած Անդրկովկասում բարձրացող պրոլետարական ռեուլյուցիայի և ագրարային շարժումների ալիքից, աղբյուրնական բեկերը զինվում էին ռեուլյուցիոն Բաքվի դեմ և օգնության էին հրավիրում թուրքերին՝ ամեն կերպ հեշտացնելով նրանց առաջխաղացումը: Այդ պայմաններում վրաց թավադները, ինչ խոսք, աղբյուրնական բեկերի կամակատարներն էին, և Թիֆլիսը շոքեց Գանձակի առաջ, Բաքուն մնաց անդրդվելի՝ օբյեկտիվորեն դառնալով իր ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու համար մտահոգված հայ ժողովրդի դաշնակիցը:

Իսկ Թիֆլիսում դաշնակցությունը 1917—1918 թվականների դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին ավելի շատ հնարավորություններ ուներ, քան Բաքվում 1918 թվականի մարտ-ապրիլին: Եթե դաշնակցության գլխավոր մտահոգությունը չլիներ հայ բուրժուազիայի դասակարգային շահերի պաշտպանությունը, և նա իր դասակարգի այդ շահերը չգերադասեր ամբողջ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանության պրոբլեմից, եթե նա չդառնար իմպերիալիստական ուժերի կամակատարը, այլ գործեր միայն հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու ուղղությամբ, ապա ապահովված կլինեին Թիֆլիսի դաշինքը Բաքվի հետ, որովհետև վրաց մենշևիկները ո՛չ միայն զինական շոշափելի ուժ չունեին այն խանգարելու համար, այլև, ինչպես տեսանք, հարցի այդ կողմն էլ կոմպարտիան հաշվի էր առել:

Այսպիսով, դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին սովետական օրիննատացիայից հրաժարվելով և թավադ-բեկական կոալիցիայի կողմն անցնելով, դաշնակցությունը ոչ միայն նախապես վիժեցնում էր հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանու-

թյան գործը, այլև նրան ինքնաապականված ժողովրդի վիճակի մեջ էր դնում Անդրկովկասում:

Եվ այս դառն ճշմարտությունն իր ուրույն ոճով ու ձևակերպումով խոստովանում է նույնիսկ դաշնակցական շեֆերից մեկը՝ Ռ. Տեր-Մինասյանը (Ռուբեն փաշան) ավելի քան երեք տասնամյակ անց: Նա գրում է.

«...Աղգերի, այսպես ասած, «ալան-թալանի» վայրկյանին, երբ անհատի դերը մեծ էր, հայերը (այսինքն՝ դաշնակցականները, որովհետև Ռուբեն փաշան այդ դադափարները նույնացնում է. — Հ. Թ.) շունեին ո՛չ Պետերբուրգում և ո՛չ էլ Կովկասում մի պաշտոնական անձ, ձևակերպելու և ընթացք տալու իրենց պահանջներին: Այս հանգամանքը շեշտեցինրա համար, որովհետև Անդրկովկասյան երկրամասի ներկա սահմանային դուրքյունները հետևեմ էն հեղափոխության առաջին օրերի մեր (այսինքն՝ դաշնակցության. — Հ. Թ.) ցուցադրած ապիկարության և անկարողության» («Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները», հ. է, էջ 129—130):

Ամբողջ երեսուն տարի շահատակել քաղաքական գործունեության ասպարեզում և խաղալ մի ամբողջ ժողովրդի բախտի հետ և միայն այդպիսի ուշացումով գիտակցել սեփական ապիկարությունն ու անկարողությունը, — սա ոչ այլ ինչ է, քան քաղաքական սնանկության վկայագիր, տրված դաշնակցությանը՝ իր իսկ կողմից հեղինակավոր համարվող նրա գործիչներից մեկի ստորագրությամբ:

Որքան որ դաշնակցական այդ գործիչը հայ ժողովրդի բախտը կապում է ոչ թե կարող պարտիայի, այլ կարող անձի հետ, թող թույլ տրվի հիշեցնել այստեղ, որ տաղանդավոր հայ ժողովուրդն այդ աղետավոր պահին ուներ իր ոչ միայն պաշտոնական, այլև կարող անձը, որն աղատ ու երջանիկ ապագայի ուղին ցույց տվեց ո՛չ միայն հայ, այլև անդրկովկասյան բոլոր մյուս ժողովուրդներին: Սակայն դաշնակցությունը Ռ. Տեր-Մինասյանի բառերով ասած՝ իր «ապիկարության և անկարողության», իսկ մեր որակումով՝ կոնտրոսկուցիոն դավաճանության հետևանքով, թշնամի հայտարար-

րելով փորձեց շեղբացնել նրան: Եվ Շահումյանը հարկադրված եղավ իր ճիշտ գիծը իրագործել միայն պրոլետարական Բաքում և Բաքվի հերոսական ինքնապաշտպանությամբ բարձրացնել անդրկովկասյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի դրոշմը միաժամանակ փրկել հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ըովանդակ Անդրկովկասում:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՈՐՔԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը դեռ չէր վերջացել, սակայն թե՛ արևմտյան և թե՛ թուրքական ռազմաճակատներում փետրվարյան ռեոլյուցիայից հետո մարտական գործողությունները փաստորեն դադարել էին: Վարչապետ դարձած էսեն Կերենսկին Անտանտի աչքում իր գլխավորած «ռեոլյուցիոն» կառավարության վարկը բարձրացնելու համար 1917 թվականի հունիսին ընդհանուր հարձակման դիմեց արևմտյան ռազմաճակատում: Հարձակումն անհաջող անցավ և շատ թանկ նստեց ռուսական բանակին: Ռեոլյուցիոն տրամադրություններով համակված բանակը չէր ուզում կռվել իրեն անհարազատ նպատակների համար: Այդ անհաջողությունը Կերենսկուն հանգեցրեց ազգային զորամասեր կազմակերպելու մտքին՝ ավելի «հուսալի» զորամիավորումներ ունենալու հաշվով: Հայկական առանձին զորամիավորումներ կազմակերպելու հրամանը Կերենսկին որպես վարչապետ և գլխավոր հրամանատար տվեց 1917 թվականի հունիսի 28-ին: Այդ ժամանակ մոտավոր հաշիվներով ոչ պակաս, քան 150 հազար հայ մարտիկներ կային երկու ռազմաճակատներում և, ինչպես ցույց տվեց 1917 թվականի նոյեմբերի 20-ին Նրևվանում գումարված հայ սպայության համագումարը, — ռազմական կրթություն ու մարտական կոփվածք ստացած մի քանի հազար հայ սպայություն: Այդ նշանակում էր, որ շատ դաժնիք է վեր անկախությունը կորցրած հայ ժողովուրդը

առաջին զինվորական ծառայության մեջ ռազմունակ ազդ էր դարձել և ուներ շոշափելի քանակությամբ նաև սպայական կազմեր:

Սակայն Կերենսկին հայ ժողովրդի սիրուն աչքերի համար չէր արձակել այդ հրամանը: Նրա կարգադրությունը տարածվում էր ռուսական բանակում ծառայող բոլոր ազգությունների, անգամ չեխոսլովակ ծագում ունեցող ռազմագերիների վրա: Իզուր դաշնակցականների մամուլը, ցուցաբերելով իր քաղաքական տհասությունը, այդ ակտի համար գովեստներ շոշափեց Կերենսկու հասցեին: Այդ հրամանի համար դրվատելով Կերենսկու քայլը, Ս. Վրացյանը «երախտադիտորեն» այլ կերպ չի կարողանում որակել նրան, քան «ռուսական հեղափոխությունը անձնավորող Քերենսկի» («Հայաստանի հանրապետություն», էջ 23). իսկ գործին ավելի մոտիկ կանգնած Ա. Խատիսովը, որը բժ. Զավրիեի հետ միասին, — ի զեպ շատ ուշ, հոկտեմբերի վերջերին և նոյեմբերի սկզբին, — գնացել էր Կերենսկուց խնդրելու թույլ տալ, որ արևմտյան ռազմաճակատի հայ զորքը Անդրկովկաս տարվի, հաղորդում է. «Հայոց ազգային խորհուրդը դիմեց վարչապետ Կերենսկիին, խնդրելով թույլ տալ արևմտյան ճակատի բոլոր հայ զինվորներուն վերադառնալ Կովկաս և կազմել հատուկ հայկական զորաբանակ մը, պաշտպանելու համար Կովկասյան ճակատը: Կերենսկին կղանդաղեւ» (Ա. Խատիսյան, «Հայկական հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», էջ 7): Կերենսկուն ազգային զորամասերն անհրաժեշտ էին ուրիշ բանի համար: Գեներալներ Բազրատունուն, Բաղրամյանին Պետերբուրգի կայազորի և շրջանի պետեր կարգելով նա հուլյաններ, որ հայազգի զենեքալները հուսալի նեցուկ կլինեն ժամանակավոր կառավարության համար: Սակայն Հոկտեմբերյան մեծ ռեոլյուցիան հօդա ցնդեցրեց Կերենսկու պլանները: Արևմտյան ռազմաճակատի հայ զորքը հնարավոր չեղավ առանձնացնել և կազմակերպված բերել Անդրկովկաս: Միայն Հոկտեմբերից հետո արևմտյան ռազմաճակատի հայ զորքի մի մասը, այդ օրերի համար ընդհանուր կարգով, այսինքն՝ տարերայնորեն, հարավ եկավ և, Բաքու — Թիֆլիս երկաթու-

դու կտրված լինելու պատճառով, կուսակից Բաբլում և տրամադրվեց Բաբլի կոմունայի պաշտպանության գործին:

Աղգային զորամիավորումներ կազմակերպելու վերաբերյալ 1917 թվականի հունիսի 28-ի հրամանը հնարավոր էր իրագործել միայն թուրքական ռազմաճակատում, որտեղ, ըստ մոտավոր հաշվարկումների, կար շուրջ 80 հազար հայ զորք: Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը, ի կատարումն գերագույն գլխավոր հրամանատարի 1917 թվականի հունիսի 28-ի հրամանի, հայկական զինվոր ու ապա դիվիզիա և կորպուս կազմակերպելու վերաբերյալ լրացուցիչ հրամաններն արձակեց հուլիսի 2—5-ին, նոյեմբերի 18-ին և դեկտեմբերի 13-ին:

Ո՞վ պետք է կենսագործեր այս հրամանը. Օղակոմի հայ անդամը, որն անհող և անզոր էր, Հայ աղգային խորհուրդը, որ հոկտեմբերի սկզբին նոր պիտի կազմակերպվեր, հայ սպայության ղեկավար մարմինը, որը նոր պիտի ստեղծվեր նոյեմբերի 20-ից հետո: Մնում էր միայն գրավված վայրերի նոր կառավարչի հայ տեղակալը, որի հետ շատ հույսեր էին կապում, բայց նա այդ օրերի մեծագույն թյուրիմացությունն էր:

Փետրվարյան ռեյուցիայից հետո ժամանակավոր կառավարությունը նորանվաճ վայրերի կառավարումը վերցրեց Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության իրավասությունից, անմիջականորեն ենթարկեց կենտրոնական կառավարությանը և 1917 թվականի ապրիլի 26-ին «հայասեր» գեներալ Ավերյանովին կարգեց նորանվաճ վայրերի կառավարիչ: Գեներալ Ավերյանովին իր այս նոր պոստում իրեն քաղաքացիական գծով տեղակալներ կարգեց դաշնակցական բժիշկ Հ. Զավրիսին և մենշևիկ Գլոնտին: Եթե բժիշկ Զավրիսն ի վիճակի լիներ գլուխ հանելու իր պաշտոնից, ապա նա շատ բան կարող էր անել: Սակայն նա, հակառակ իր մեծ եռանդին և համառ բնավորությանը, չէր ըմբռնում իրադրությունը, չէր ճանաչում մարդկանց և բնավ օժտված չէր գործարար հատկություններով: Զավրիսի համախոհները՝ զրկատելու մտայ-

նությունը՝ մի առանին բավականությունը նրան անվանում են նաև «միստիկ»:

Կարող էր արդյոք ընդհանուր փլուզման և ներհակ ուժերի թե՛ ծածուկ և թե՛ բացահայտ բախման խառն իրադրության մեջ, երբ դեռ Հայ աղգային խորհուրդը չէր կազմակերպվել և հայ սպայության համագումարը չէր գումարվել, կարող վել և հայ սպայության համագումարի «միստիկ» կոմիսարն էր, հարցնում ենք, Արևմտահայաստանի կազմակերպված առանձնապահովել հայկական զորամասերի կազմակերպված առանձնացումը Կովկասյան ռազմաճակատում: Պարզ է, որ չէր կարող Սակայն այդ առանձնացումը շատ չնչին չափով (Կովկասյան ճակատում գտնվող շուրջ 80 հազար հայ զորքից) տեղի ունեցավ, բայց ոչ ավելի քան 2000 կադրային զորք) տեղի ունեցավ, բայց տեղի ունեցավ միայն տարերայնորեն: Օրինակ, 1918 թվականի հայկական ինքնապաշտպանության մարտերում Երզնկայից մինչև Սարդարապատ իրեն փառքով պսակած գումարտակներից մեկը կազմակերպվել է այսպես: Ցարական տակներից ներկայացուցչություն իր սպայության մեջ իշխանության ներկայացուցչությունն իր սպայությանն առող ուս տեսնող և այդ պատճառով իր սպայությանն առող ուս զորքը Հոկտեմբերից հետո հաճախ ինքնադատաստաններ էր կազմակերպում սպայության գլխին: Երզնկայի շրջանում այդպիսի բացօթյա ինքնադատաստանների ժամանակ հերթը այդպիսի բացօթյա ինքնադատաստանների ժամանակ հերթը հասնում է նաև ախալցխացի երիտասարդ զնդապետ Կարո Ղասաբբաշյանին (Հասանփաշյանին): Սակայն զորքը ներկատի ունենալով նրա ընկերական վարվեցողությունն ու ռազմական սխրանքները, ոչ միայն ինքնադատաստանի չի ենթարկում երիտասարդ սպային, այլև նրան հռչակում է իրենց հրամանատար: Զորքի մեջ փոքր թիվ չէին կազմում հայ զինվորները, որոնք սերտորեն համախմբվում են իրենց զնդապետի շուրջը: Շուտով ուս զինվորները մասսայաբար լքում են ռազմաճակատը, իսկ մոտակա այլ զորամիավորումների հայ մարտիկները գալիս համախմբվում են Ղասաբբաշյանի շուրջը: Այսպիսով կազմակերպվում է Ղասաբբաշյանի Երզնկայի գումարտակը՝ կազմված մեծ մասամբ ախալցխացիներից: Դեռ 1916 թվականին, ցարական իշխա-

նության օրոք, կամավորական զնդերի լուծարքից հետո, այդ զնդերի ռուսահայատակ զինվորներից կազմակերպվել էին հայկական զնդեր, որոնց շարքերը շատ նոսր էին:

1917 թվականի սեպտեմբերի 28-ին Քիֆլիսում գումարվում է Հայոց ազգային համախորհրդակցությունը: Հոկտեմբերի սկզբին կազմակերպվում է Հայոց ազգային խորհուրդը, որը Մոսկվայի հայկական կոմիտեի նախագահ Ստեփան Մամիկոնյանին կարգում է ռազմական գործերի լիազոր: Այդ կարևոր պոստում Մամիկոնյանի նշանակումը, որ դաշնակցական չէր, բացատրվում է այն բանով, որ նա հարմարագույն մարդն էր հայազգի գեներալների հետ լեզու գրտնելու գործում: Հայ գեներալները չէին սիրում իրենք իրենց «սոցիալիստ» հորջորջող դաշնակցականներին: Բայց սպասվող պատերազմը գեներալների պատերազմ չէր: Հայազգի գեներալները սովոր էին թշնամու դեմ դուրս գալ ռուսական հզոր ու վիթխարի բանակի շարքերում, իսկ այժմ հարկավոր էր թշնամու դեմ դուրս գալ միայնակ: Ռուսական բանակի հայազգի գեներալներն այսպիսի պատերազմում անելիք չունեին: Նրանք կարող էին ավելի շուտ խանգարել գործին, և իրոք մեծ չափով խանգարեցին:

Ի դեպ, մի քանի խոսք ռուսական բանակի հայազգի գեներալների և հայ ստվարաթիվ սպայության մասին:

Ալեքսանդր Խատիսովը հաղորդում է, որ իր գլխավորած կաթինետում զինվորական մինիստրի պոստը գրավող «Զորավար Հախվերդովը... հայերեն չէր գիտեր: Հայերեն չէին գիտեր նաև զոր. Սիլիկյանը և զոր. Նազարբեկյանը: Եվ ասիկա անկասկած մեծ թերություն մըն էր, որ անկարելի էր արդեն ուղղել» («Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», 1928 թ., Աթենք, էջ 76): Բայց բանը միայն հայերեն իմանալը կամ չիմանալը չէր, այլ այն, որ, ինչպես պիտի տեսնենք, նրանք հայ-թուրքական պատերազմի վրա նայում էին որպես ռուս-թուրքական պատերազմի շարունակության վրա:

Հայոց ազգային խորհուրդը, օրինակ, Քիֆլիսից Բաքու է ազդարկում զնդապետ Եղիազարովին՝ այնտեղ հայկական 2-րդ պահեստի գունդ կազմակերպելու համար: Բաքվում

մի քանի ռուս սպա խոչընդոտներ են հարուցում: «Մնում էր,— հաղորդում է Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ դաշնակցական Ա. Գյուլխանդանյանը,— դիմել բռնի միջոցի: Սակայն զնդապետ Ս. Եղիազարովը... համոզված էր, որ վաղը կամ մյուս օրը ցարը կգա և օրենքին հակառակ գնացողներին պատասխանատվության կենթարկի և խիստ կըպատժի» («Հայրենիք», 1941 թ., № 10, էջ 103): Իսկ Վահան Փափազյանը իր հուշերի մեջ պատմում է նույնիսկ, որ հայազգի գեներալ Թամամշևը սպառնում էր կրակ բաց անել Վանի նախավերջին գաղթի ժամանակ Չինգիլի լեռնանցքից Արարատյան դաշտն իջնող հայերի վրա:

Հայազգի գեներալների մեջ բացառություն էր կազմում միայն գեներալ Գամազյանը (Համասյանը), բայց նրան, երեկ հենց այն բանի համար, որ նա բացառություն էր կազմում, գլխավոր հրամանատար դեն. Նազարբեկովը երբեք ըստ արժանվույն չօգտագործեց:

Հայ սպայության թիվը մեծ էր: Բայց հայ սպաների մեծ մասը Անդրկովկասում չէր, իսկ Անդրկովկասում գտնվողներից շատերը խուսափել էին զինվորական ծառայությունից, ուսադիրները պոկել ու դարձել էին սովորական քաղաքացիներ: Այնուամենայնիվ, ռազմաճակատում գործող զորամասերում և Ազգային խորհրդի տրամադրության տակ գտնվող հայ սպաների թիվն անցնում էր մեկ հազարից: Դա էլ շատ պատկանելի թիվ էր:

Նման բարձրաստիճան սպաներից շատերը նույնպես հայերեն չգիտեին և հայ կյանքից կտրված էին: Բացառություն էին կազմում մի քանի տասնյակ զնդապետներ ու փոխգնդապետներ, որոնք թեև գերադասում էին խոսել ռուսերեն, բայց շատ թե քիչ հայերեն գիտեին, ոչ միայն չէին կորցրել իրենց ազգային դեմքը, այլև ջերմ հայրենասերներ էին, իրենց ժողովրդին նվիրված մարդիկ: Կրտսեր սպայությունը՝ պրապորշչիկները, պոդպորուչիկները, պորուչիկները, շտաբսկապիտանները և կապիտանները մեծ մասամբ հայերեն գիտեին և ջերմ հայրենասերներ էին:

1917 թվականի նոյեմբերի 5-ին Հայոց ազգային խորհուրդը կատարում է իր առաջին ամենախոշոր ճակատագրական սխալը: Նա հայ-թուրքական պատերազմը ղեկավարելու համար միանգամայն անհամապատասխան Ֆոմա Նազարբեկովին վերականգնում է Թովմաս Նազարբեկյան և նշանակում է հայկական կորպուսի գլխավոր հրամանատար: Նոր գլխավոր հրամանատարն անմիջապես հանդես եկավ մի կողմի, որը նրա գիրքի սնանկության պերճախոս ապացույցն է: «Կատարենք,—ասում է նա իր կողի մեջ,— մինչև վերջ մեր պարտքը հայրենիքի (այսինքն՝ Ռուսաստանի.— Լ. Թ.) և հայ ժողովրդի առաջ և թող պարզորեն տեսնեն Ռուսաստանը և մեր քաջարի ու հավատարիմ դաշնակիցները, որ մենք արժանի ենք նրանց վստահությանը» («Մշակ», 1917 թ. դեկտ. 28, № 272): «Քաջարի ու հավատարիմ» դաշնակիցներին 1918 թվականի օգոստոս-սեպտեմբերին մենք տեսանք Բաքվում, որտեղ նրանք ամենևին էլ «քաջարի» չեղան, իսկ 1918 թվականի նոյեմբերից և 1919 թվականին՝ ամբողջ Անդրկովկասում, որտեղ նրանք ոչ միայն հավատարիմ չգտնվեցին ու չգնահատեցին իրենց իսկ բերանով «փոքրիկ դաշնակից» հայտարարված հայ ժողովրդին, այլև բացահայտ թրքասիրական կուրս վարելով՝ ավելի շատ հայ կոտորել տվին Ղարաբաղում ու Նախիջևանում, քան 1918 թվականի թուրքական օկուպացիայի ժամանակ կոտորվել էր ամբողջ Անդրկովկասում: Իսկ ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա ո՛չ Հայոց ազգային խորհուրդը և ոչ էլ Նազարբեկովը Սովետական Ռուսաստանը ո՛չ ճանաչում էին, ոչ էլ ընդունում, իսկ նրանց ճանաչած և ընդունած «Ռուսաստանը» գոյություն չունեին և այլևս չպիտի ունենար: Բայց ի՞նչ փուլթ: Թող գոյություն չունենար: Սակայն նրանք, անպետական մտածողության 20-րդ դարի հայ դոն-քիշոտները հայկական Ռոսին: Նոր հեծած պիտի շարունակեին ասպետական հավատարմությանը ծառայել միմիայն անգո այդ Ռուսաստանին:

Մի քանի խոսք Կովկասում և Կովկասյան ռազմաճակատում մնացած ռուս սպայության մասին:

Ինչպես արդեն ասացինք, ցարական զերագույն հրամա-

նատարությունը անգամ սկզբնական շրջանում (1914 և 1915 թթ.) կեղծ հայասիրական քաղաքականություն վարելով, չէր մոռացել Կովկասյան ռազմաճակատը խճողել թաքուն և բացահայտ հայատյաց սպաներով, որոնք հավաքագրվում էին սևհարչության ղեկավարող տարրերից, վրաց թավադներից, Կազանի թաթարներից, ինչպես նաև ռուսացած գերմանացիներից և լեհերից: Սրանց մեծ մասը, ինչպես ասացինք, թշնամի էր ոչ միայն Հոկտեմբերյան, այլև անգամ փետրվարյան ռեոլյուցիային:

Կովկասյան ռազմաճակատի մերկացումը տեղի ունեցավ հայկական զորամասերի առանձնացման ժամանակաշրջանում, մանավանդ 1917 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին: Ռուս զորքը հոկտեմբերից առաջ էլ բռնել էր մասսայական դասալքության ուղին: Ոչ պաշտոնական ղինադադարը, որն սկսվել էր փետրվարյան ռեոլյուցիայից հետո և շարունակվեց մինչև 1917 թվականի դեկտեմբերի 18-ը, այսինքն՝ ամբողջ ինն ամիս, զորքին և սպայությանը մասսայաբար արձակուրդներ տալու հնարավորություն էր ստեղծել: Մեկ կողմից, հայրենիքում ծավալվող ռեոլյուցիոն իրադարձություններն ու հասարակական կյանքի խաղաղապետական աշխույժ էր գրավում հեռավոր խրամատներում վայրենացման դատապարտված երիտասարդությանը, մյուս կողմից, բարձր հրամանատարությունը, մանավանդ նկատի ունենալով թուրքերի կատարյալ անշարժությունը, ռազմաճակատը «անհանգիստ տարրերից» բեռնաթափելու անհրաժեշտություն էր զգում: Մասսայական պաշտոնական արձակուրդները հոկտեմբերից վերածվեցին մասսայական դասալքության: Հոկտեմբերյան ռեոլյուցիան ընդունելու և փաստորեն կենտրոնի սովետական իշխանությունից անջատվելու վերաբերյալ անդրկովկասյան կառավարության ղեկավարող որոշումից (1917 թ. նոյեմբերի 24) հետո ռազմաճակատի մերկացումը տարերային բնույթ ընդունեց: Ռուս զորքը տեղ-տեղ ամբողջ զորամիավորումներով, տեղ-տեղ էլ անսանձ հեղեղի նման լքեց ռազմաճակատը՝ բռնելով տուն վերադառնալու ուղին: Ինչպես նահանջի ուղիների անկանոնության և երկա-

Թուղային սահմանափակ հնարավորությունների, այնպես էլ մանավանդ անդրկովկասյան կոմիսարիատի կառավարության թշնամական գործողությունների հետևանքով, ամբողջ գործափափորումներով նահանջող զորքն էլ ճանապարհին, դեռ Թիֆլիս չհասած, վերածվեց խառնիճադանջ զանգվածի: Պետք է ասել, որ նման իրադրություն էր ստեղծված նաև գերմանական ռազմաճակատի ուս զորքի մեջ: Այնուամենայնիվ, սովետական հրամանատարությունը, խնայեալ շատ մեծ դժվարությամբ, հաջողվեց հոգնած զորքի որոշ մասը պահել ռազմաճակատում, ապա հերոսական մարտի տանել և պաշտպանել մայրաքաղաքը՝ Պետրոգրադը: Նոր իրադրությունը պահանջում էր կյանքի գնով պաշտպանել սոցիալիստական հայրենիքի մայրաքաղաքը, և ուս զինվորը կատարեց այդ պարտականությունը: Հակառակ վիճակ էր ստեղծված Անդրկովկասում: Վրաց մենշևիկների և ադրբեջանական մուսավաթիստների բռնությունները, որին միացել էին նաև դաշնակցականները, Սովետական Ռուսաստանից կտրվելու ակտով թըշնամական դիրք էր բռնել ուս զորքի նկատմամբ: Դրա համար էլ Անդրկովկասին սպառնող թուրքական առաջխաղացման վտանգն այլևս ամենևին չէր հուզում այդ զորքին: Նա ոչ միայն ուզում էր տուն գնալ, այլև ձգտում էր հեռանալ Սովետական Ռուսաստանից անջատված ու նրան թշնամական դարձած Անդրկովկասից: Եվ մենշևիկյան-մուսավաթական բռնությունները էլ ամեն միջոց գործադրում էր այդ զորքին մասմաս ու մասսայաբար զինաթափելու համար: Շամխորի դեպքերն (1918 թ. հունվարի 18) սև տառերով արձանագրված են պատմության մեջ:

Ռուս զորքը ռազմաճակատը լքում էր, թողնելով ռազմամթերքի ու պարենամթերքի վիթխարի պաշարներ, որ ինչպես ուսական հրամանատարությունը, այնպես էլ գործող բանակին օժանդակող ամեն տեսակ կիսաքաղաքացիական կազմակերպությունները կուտակել էին Կովկասի, Արևմտահայաստանի տարբեր վայրերում: Ռուս սպայության ռեակցիոն հատվածը, կշռադատելով հայրենիքի փոթորկալից իրադարձություններից առժամանակ հեռու մնալու նպատակահար-

մարությունը և կուշտ կյանքը գերադասելով թիկունքի սովահարությունից, պազած մնացել էր Արևմտահայաստանում զիջված պարենամթերքի հարուստ պաշարների շուրջը: Սովետականների հետ միասին մնացել էին միայն շատ սակավաթիվ զինվորներ: 1917 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ռազմաճակատը տարերայնորեն լքող զորքը համախալի ինքնադատաստաններ էր կատարում զորքի կողմից առավել ատված առանձին սպաների նկատմամբ: Առանձնացվող հայկական զորամասերում կյանքն ավելի ապահով էր: Եվ երեկվա հայատաջ սպայությունը, որը հատկապես Կովկասյան ռազմաճակատ էր բերվել Հայաստանն առանց հայերի դարձնելու համար, ստեղծված նոր իրադրության մեջ հաճախ ապավինում էր հայկական գնդերին ու գումարտակներին, անգամ հայրենիք վերադարձած արևմտահայերի կազմած աշխարհազորային երկրապահ ջոկատներին:

Գնեիրալ Նազարբեկովն, իհարկե, այն մարդը չէր, որ հասկանար այս նոր «դաշինքի» անկայունությունը: Ինքը հայ ժողովրդից հեռացած, ռեակցիոն տրամադրություններով տոգորված մի ցարական գնեիրալ, բնականաբար, չպիտի կարողանար ըմբռնել այդ «դաշինքի» վտանգավորությունը և, խտրություն դնելով, ռազմաճակատի բոլոր կարևոր օղակների ղեկավարությունը կենտրոնացնել միայն վստահելի ձեռքերում: Բայց, դժբախտաբար, գործի ընդհանուր դրվածքն այնպես էր, որ կամենալու դեպքում իսկ Նազարբեկովն էլ շատ բան անել չէր կարող: Դաշնակցությունն իր անմիտ ու դավաճանական ընթացքով արդեն նախապես անհաջողության էր դատապարտել ամեն մի ճիգ, ով էլ որ այն գործադրելու լիներ:

Բոլորն էլ գիտեին, որ թուրքերի դեմ փաստորեն պիտի կռվեին միայն հայ զինված ուժերը, սակայն մենշևիկների, մուսավաթիստների և դաշնակցականների դաշինքն այնպիսի անհեթեթ իրադրություն էր ստեղծել, որից ոչ ոք չէր կարող գլուխ հանել: Այսպես, սկզբնական շրջանում Անդրկովկասյան կոմիսարիատի զինվորական միևնույն էսեռ Դոնսկոյն էր, որը շարունակ տաշում էր գոյություն չունեցող հին Ռուսաս-

տանի կողմը: Դոնսկոյի տեղակալը դաշնակցական Պարույր Լեոնյանն էր: Էրզրումի անկումից հետո և Կարսի անկման նախօրյակին իբրև թե հայասեր Գեգեչկորին հրաժարական տվեց և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կառավարության նախագահ դարձավ բացահայտ թրքոֆիլ Ակակի Ջիսենկելին: Այս վերջինս ազատեց էսեռ Դոնսկոյին ու նրա տեղակալ Պարույր Լեոնյանին և զինվորական մինիստրի պորտֆելը հանձնեց ոմն Գեորգաձեի՝ նրան տեղակալ կարգելով՝ ոչ անհայտ գնն. Օդիշելիձեին, որը ռազմաճակատի հրամանատարի պոստում նախադատրաստել էր Էրզրումի անկումը, իսկ մինիստրի տեղակալի պոստում պիտի կազմակերպեր Կարսի վաճառքը:

Այսպես էր. դրությունը զինվորական մինիստրությունում: Իսկ ինչ վերաբերում է հրամանատարությանն ու շտաբին, ապա այնտեղ դրությունն է՝ ավելի անմխիթար էր: Ցարի ու ժամանակավոր կառավարության ժամանակվանից մնացել էր Կովկասյան բանակի գերագույն հրամանատարությունը իր շատ ուռճացած կազմով: Ռուսական բանակն այլևս չկար, սակայն նրա նախկին հրամանատարությունը շարունակում էր ոչ միայն պահպանել իր գոյությունը, այլև տնօրինել: Դոնսկոյի օրոք գերագույն հրամանատարը գնն. Պրժեկալսկին էր, որը 1918 թվականի ապրիլի սկզբին հրաժարական տվեց և գնաց Հյուսիսային Կովկաս՝ տխրահոշակ Կարաուլովի հետ սովետական իշխանության դեմ խռովություն կազմակերպելու համար: Նրան փոխարինեց գնն. Լեբեդինսկին, որը թեև շատ բան ճիշտ տեսնում էր, սակայն նոր մարդ էր այդ պոստում և կամա-ակամա լսում էր շտաբի պետին, որն անփոփոխ մնացել էր իր պոստում և ամեն ինչ կենտրոնացրել իր ձեռքում: Կովկասյան բանակի գերագույն հրամանատարության շտաբի պետը վրաց թավադ գնն. Սերգո Մդիվանին էր: Գնն. Մդիվանու մասին գաղափար կազմելու համար բավական է ասել, որ երբ 1915 թվականի գարնանը ռուսական բանակը մտավ Բիթլիսի վիլայեթի հյուսիսային շրջանը, 5-րդ կորպուսի շտաբի պետ՝ այն ժամանակ դեռ գնդապետ Սերգո Մդիվանին տեսնելով, որ Մշո դաշտի հայությունը դեռ կո-

տորված չէ, նույն զորամասի հետախուզության պետ դաշնակցական Դեոյանի ձեռքով գրված տեղեկությամբ, դենհրալ Պանկովսկուն սարսափեցրեց թուրքական իբրև թե մոտեցող համալրումներից և կազմակերպեց ռուսական զորքի անտեղի նահանջ: Արևմտահայերի Ապահովության խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանին ու Նաղարբեկովի շտաբի հետախուզության պետ Դեոյանին անհայտ շախտի լինելը Սերգո Մդիվանու այս հանցագործությունը: Սակայն 1918 թվականին գնն. Ս. Մդիվանուն մերկացնողը միայն Ստ. Շահումյանը եղավ: Շամխորի դեպքերի առթիվ իր «Ճշմարտությունը Ելիզավետպոլի իրադարձությունների մասին» հոդվածում («Բակինսկի ռաբոչի», 1918 թ. փետրվարի 21 և 22, № № 30 և 31) Ստ. Շահումյանը գրում է.

«Մենք գիտենք նաև այն, որ հունվարի 9-ի առավոտյան Ելիզավետպոլում հեռագիր է ստացվել զրահապատ գնացքի պետ Արխազավայի և մուսուլմանական վայրենի դիվիզիայի պետ իշխ. Մադալովի* անունով, — մի մեծ երկիմաստ հեռագիր շտաբի պետ Մդիվանից, որ ստորագրած է եղել ռազմաճակատի կոմիսար Գորեչիան, այն մասին, որ գարնանը «թուրքերն անկասկած հարձակում կսկսեն Կովկասի վրա և որ անհրաժեշտ է զինաթափ անել էշելոնները, որպեսզի այստեղ հրանոթներ ունենանք» (Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր, Նրևան, 1948 թ., էջ 539): Ահա այս գնն. Ս. Մդիվանին, որ Թիֆլիսում նստած մտածում էր միայն այն մասին, որ թուրքերի հարձակման ժամանակ մուսավաթական բանդաները հայ զորքի թիկունքում գինված լինեին նաև հրետանիով, իր ձեռքումն էր կենտրոնացրել մինչև անգամ Նրևանի պարետ կարգելու գործը: Սարիզամիշի և Կարսի անկումից հետո անգամ գնն. Նաղարբեկովը չէր կարողանում փոխել հույժ

* Նրբ 1918 թ. հունիսին Նուրի փաշան ժամանեց Գանձակ և սկսեց կազմակերպել «խլամի բանակը», իշխան Մադալովն իր միսիան ավարտված համարելով՝ իր «Վայրենի» դիվիզիան հանձնեց Նուրի փաշային, իսկ ինքը վերադարձավ իր հայրենի Վրաստանը և մենշեկիկների օրոք գործում էր արդեն «Մադալաշվիլի» ազգանունով: — Հ. Թ.

կարևոր դարձած Ալեքսանդրապոլի բերդի՝ զեն. Մղիվանոս նշանակած պարետ լեհ զնդապետ Յանկևսկուն:

Ընդհանուր փլուզման այդ ժամանակաշրջանում վտանգի ահավորության առաջ ուսական բանակի սպանների մեջ էլ զարթնել էր ազգային տարբեր պատկանելության բնազդը: Ռուսացած լեհն ու ռուսացած գերմանացին ցարական վիթխարի բանակի զորեղ կազմակերպության մեջ ուսական սպաններ էին: Բայց երբ այդ վիթխարի բանակը կազմալուծվեց և նրա ամեն մի միավոր հարկադրված եղավ անձամբ մտածել իր անձի պաշտպանության մասին, ռուսացած լեհ սպան դարձավ լեհ և ռուսացած գերմանացի սպան դարձավ գերմանացի: Օրինակ, Վանի ռազմաճակատում բավական թվով ռուսացած գերմանացի սպաններ կային, և հրետանին հանձնված էր նրանց: Ռազմաճակատի մյուս կետերի նման քանի ղեռ անհրաժեշտ էր տարերայնորեն նահանջող ռուս զորքի դատաստաններից պաշտպանություն գտնել հայկական զորամասերում կամ նրանց առնթեր, Վանի ռազմաճակատի ռուսացած գերմանացի սպանները հայկական զինված ուժերի հետ էին, իսկ երբ այդ վտանգն անցավ և սկսեց թուրքական առաջխաղացումը, ապա այդ սպանները գերադասեցին անցնել թուրքերի կողմը, առանց հրետանու թողնելով հայկական զինված ուժերը:

Սակայն Կովկասյան ռազմաճակատում կային նաև անկեղծորեն ինչպես հայկական զինված ուժերի մեջ մտած, այնպես էլ իրենց փոքրիկ միավորումներով հայկական զինված ուժերի հետ համագործակցող ռուս սպաններ, որոնք մինչև վերջը հերոսաբար կռվեցին թուրքերի դեմ: Այդպես էին ծագումով ֆրանսիացի սպա Մորելը, որը Երզնկայից սկսած միշտ էլ գտնվում էր առաջավոր գծում և ամենապատասխանատու պոստերում, ծագումով հույն Սակելյարին՝ Իզդիրի, Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերի հերոսը, Կարսի հրետանու հմուտ պետ ռուս զեներալ Դենը, Սարգարապատի ռուս հերոսներ կապիտան Կլիշը, զնդապետներ Սիլինը, Պերեկրյոստովը և ուրիշներ, Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի հերոս կազակ փոխզնդապետ Կորոլևովը: Այդպի-

սին էր նաև ռուս զնդապետ Եֆրեմովը, որն ուներ 200 ռուս սպայից և 100 ռուս զինվորից կազմված իր փոքրիկ, բայց շատ մարտական գունդը, որն առանձնապես աչքի ընկավ Սարիղամիշի համառ մարտերում, մասնակցեց Մեծ Ղարաբաղի սպայի (նեբկայիս Կիրովականի) հերոսամարտին:

Ո՛չ զեներալ Նազարբեկովը և ոչ էլ նրա առաջ քաշած մյուս հայազգի զեներալներն ի վիճակի չէին տեսնելու և ըմբռնելու այս ամենը և ճիշտ կողմնորոշվելու այդ նոր, հայթուրքական պատերազմում, որը թեև արտաքուստ նախկին ռուս-թուրքական պատերազմի շարունակությունն էր, բայց ստեղծված նոր բարդ իրադրության մեջ, երբ ռուսական ռեզյուցիայի ծավալման ու խորացման դեմ սանձադեղծված դասակարգային հակասություններն Անդրկովկասում գերաճել էին ազգային սուր հակամարտության և սպառնում էին մեծակության դատապարտված հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը, հայ ժողովրդի համար գոյամարտի բնույթ էր ստացել:

Նոր պատերազմի այս ժողովրդական գոյամարտի բնույթը սկզբից մինչև վերջը առեղծված մնաց ցարական բանակի շարքերում դաստիարակված զեներալ Նազարբեկովի և նրա շուրջը խմբված հայազգի և այլազգի ռեակցիոն զեներալների համար: Դժբախտաբար, ոչ մի պարտություն նրանց խելքի չբերեց: Այստեղ նորից մենք գործ ունենք դասակարգային կուրության հետ: Ժողովրդի ինքնապաշտպանության արդար գործը պետք է ղեկավարեին ժողովրդի մարդիկ, և ոչ թե ցարական հայազգի կամ այլազգի ռեակցիոն զեներալները:

Նազարբեկովի ճակատագրական սխալն ավելի պարզորոշ դարձնելու համար ասենք, որ քանի նա՝ էր ղեկավարում և իշխում էր նրա գիծը, հայ զորքը նահանջում էր՝ հեշտությամբ թուրքերին հանձնելով համաշխարհային անուն ունեցող անառիկ բերդաքաղաքներ, սակայն հենց որ Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո ստեղծված նոր պայմաններում փաստորեն վերացավ նրա ղեկավարությունն ու գիծը և պատերազմն ընդունեց ինքնապաշտպանության ժողովրդական գոյամարտի բնույթ, հայ զորքն ու աշխարհազորայիները կրո-

վեցին շտեմանված հերոսությանը և փայլուն հաղթանակներ տարան ու «թուրքերին հարկադրեցին միառժամանակ փոխել իրենց քաղաքականությունը», հաշտվել Արարատյան հանրապետության գոյության հետ:

Իրարամերժ պարտիաների անվանական կռաւիցիային ոչ ոք չէր համատու: Ամենքն էլ գիտեին, որ Անդրկովկասյան կոմիսարիատն ամբողջությամբ վերցրած թշնամաբար է տրամադրված հայ ժողովրդի ճիգերին և ամեն կերպ աշխատում է ու կաշխատի վիժեցնել նրա ջանքերը: Այդ նոր իրադրության մեջ իր հաստատուն գծով և վճռական գործողություններով հայկական հրամանատարությունը և հայ զենեւաւորներին օգնության պիտի հասներ Հայոց ազգային խորհուրդը, որի նախագահն էր Ավ. Ահարոնյանը: Սակայն չխոսելով նրա գրական հեղինակության մասին, չենք կարող չարձանագրել, որ այդ պատասխանատու պոստում նրա քաղաքագիտական հեղինակությունը կասկածելի էր անխտիր բոլորի, այդ թվում նաև նույնիսկ դաշնակցականներից շատերի համար: Վերջիններս կարծում էին, որ նրան կհաջողվի իր գրչի ուժով հուսո ու խանդավառության, հավատի ու կայունության կրակ վառել հայերի սրտերում, իսկ մնացածը կանեն մասնագետ զենեւաւորները և հայդուկային դպրոցն անցած երեկվա ֆիդայիները:

1917 թվականի դեկտեմբերի 16-ին, այսինքն՝ Բրեստի նախնական զինադադարի կնքման օրը, Թիֆլիսի հայկական «Մշակ», «Հորիզոն» և «Հայաստան» օրաթերթերում Ավ. Ահարոնյանի ստորագրությամբ լույս տեսավ Հայոց ազգային խորհրդի «Ահազանգը»: Թեև արդեն հայկական զորամասերի կազմակերպման և առանձնացման հրամաններ էին արձակվել Կերենսկու և նրա Կովկասյան հրամանատարության կողմից, թեև արդեն ավելի քան մեկ ամիս առաջ գնն. Նաղարեկովը նշանակվել էր հայկական կորպուսի հրամանատար, սակայն քայքայված ռազմաճակատներից տուն վերադարձած հայ սպաների ու զինվորների մեծ մասը նստած մնացել էր տանը ու չէր էլ մտածում մտնել հայկական զորամասերը: Անդրկովկասյան կոմիսարիատը, հասկանալի պատճառներով,

ձգձգում էր զորահավաքի հրամանի հրապարակումը: Հայ ազգային խորհուրդը պատրաստվում էր 1918 թվականի սկզբին հրապարակելու մասնակի զորահավաքի հրաման, որ կարելի էր իրագործել միայն հայաշատ վայրերում: Ավ. Ահարոնյանն շտապում էր իր հեղինակությամբ հայկական բանակի շարքերը հրավիրել տանը նստած դասալիքներին: Եվ փոխանակ պարզ ու հասկանալի լեզվով բացատրելու հայ ժողովրդի վրա կախված ահեղ վտանգը, ասելու, որ ուրիշ ելք չկա, քան նորից բանակի, այս անգամ հայկական զնդերի մեջ վերադառնալը, Ահարոնյանը նրանց դիմում է մի լեզվով, որն անհասկանալի էր ոչ միայն դասալիքներին, այլև անգամ ճոռոմ ոճի վարժված դաշնակցական մտավորականներին: Ահա մի հատված նրա «Ահազանգից», որի ոճը նրա մտածողության բնորոշ հայելին է.

«Եվ առաջին անգամ իմ կյանքում ես տեսնում եմ պատրանքը, ե՛ս որ միշտ այնպես երազը սիրեցի, դյուբական ծաղիկը մեր ցավոտ պարտեզներում:

Եվ դարձյալ հոգիս ալեկոծ է ոչ այս մութ սարսափից, որ մի հակայական սարդ եռանդով հյուսում է մեր գոյության շուրջը, կազմալուծելով և պոկելով մեր կամքը, մեր եռանդը, մեր մտածումները, մեր հավատն իսկ. հոգիս ալեկոծ է ոչ այս ահազանգից, որի ղողանջը ծովածավալ փոխում է մեր աշխարհի վրա, այլ ես սոսկում եմ մտածելով՝ որ գուցե նրա շշմեցուցիչ շոինդը չի հասնի հենց նրանց ականջին, ում համար հեկեկում է նզովված պղինձը:

Հանդարտ, սիրտ իմ, մի՛ թարտա խելահեղորեն, թող որ խոսքս հնչվի վիթխարի ահազանգի պես:

Եվ այժմ ձեզ եմ ասում, բոլոր դասալիքներ: Հատուցման ժամն է հասել» («Հորիզոն», 1917 թ. դեկտ. 16):

Ինչպիսի հատուցման ժամ էլ որ հասած լիներ, այս «շոինդը» չէր հասնի նրանց ականջին, «որոնց համար հեկեկում էր նզովված պղինձը», որովհետև այն արդեն նախապես շշմեցրել էր հեղինակին և ահազանգի՝ նման ձևին ու ոճին հավանություն տվողներին:

Դեռ դեկտեմբեր ամիսն էր, թուրքական արշավանքը դեռ

չէր սկսվել, դեռ շատ ժամանակ կար մտածելու և գործը կազմակերպելու համար, սակայն վհատութիւնը տիրել էր ղեկավար խավին: Պարզ է, որ նման Ազգային խորհուրդը չէր կարող տեղ կանգնել իր իսկ հրավերով ոտքի կանգնած հայ գեներալներին ու սպայութեանը և իր իսկ կոչով հայկական զինքերի մեջ մտած շուրջ երեք տասնյակ հազար հայ զորքին, որոնք Ստ. Շահումյանի բառերով «պատրաստ էին մեռնել և պահել իրենց երկիրը»:

Այդ ժամանակ շատերը մեծ սպասելիքներ ունեին արևմտահայերից:

1914—1917 թվականներին Անդրկովկաս, Հյուսիսային Կովկաս և Հարավային Ռուսաստան էին ապաստանել ավելի քան 300.000 արևմտահայեր (հին Բայազետից, Ալաշկերտ—Բուլանըզ—Խնուս սանջակներից և Վանի ամբողջ վիլայեթից, որտեղ թուրքերին չէր հաջողվել համատարած կոտորածներ կազմակերպել, ինչպես նաև Մշից ու Սասունից և այլ վայրերից կոտորածից խուսափած տղամարդիկ):

Փետրվարյան ռուլյուցիայից հետո արևմտահայերն ավելի շուտ շարժվեցին, քան արևելահայերը: 1917 թվականի մայիսի 6-ին Երևանում բացվեց նրանց առաջին համագումարը, որն ընտրեց Արևմտահայ խորհուրդ, որից առանձնացվեց Արևմտահայ բյուրո:

Արևմտահայ բյուրոն, որի նստավայրը Թիֆլիսը դարձավ, զբաղվում էր արևմտահայերի հայրենադարձութեամբ և արդեն հայրենիք վերադարձածներին օգնություն կազմակերպելով: Սակայն նույն թվականի աշնան վերջերին, երբ ռուսական բանակը քայքայվել էր և թուրքական առաջխաղացման սպառնալիքը դարձել էր ռեալ, Արևմտահայ բյուրոն Թիֆլիսում գումարեց արևմտահայերի կոնֆերանս, որն ընտրեց իր Ապահովության խորհուրդը:

Ապահովության խորհրդի գլխավոր ֆունկցիան արևմտահայերի զինված ուժերի կազմակերպումն էր՝ անպաշտպան մնացած ընդարձակ տերիտորիան պաշտպանելու համար: Արևմտահայ Ապահովության խորհուրդը առաջին հերթին ջանք թափեց կանոնավոր զորքի տեսք տալու երկրպագ ջո-

կատներին, իսկ այնուհետև Անդրկովկասում, Հյուսիսային Կովկասում և Հարավային Ռուսաստանում ձեռնամուխ եղավ զորահավաքի՝ կամավոր հիմունքներով:

Ժողովրդական հերոսի հռչակ վայելող Անդրանիկը կարգվեց Արևմտահայերի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար: Անդրկովկասյան բանակի հրամանատարությունը նրան զուրյադ* գեներալ-մայորի աստիճան տվեց: Պարսկաստանում գործող անգլիական բանակի հրամանատարությունը գեներալ Շորի գլխավորությամբ երեք գործակալ ուղարկեց Թիֆլիս—Էրզրում, իսկ ԱՄՆ-ի երաշխավորությամբ Անդրկովկասյան կոմիսարիատը 60 միլիոն ռուբլու անդրկովկասյան բռն տվեց Արևմտահայերի ապահովության խորհրդին: Սակայն կամավոր զորահավաքը 1917—1918 թվականներին սպասված արդյունքը չտվեց: Այդ անհաջողության գլխավոր պատճառներից մեկը 1914—1915 թվականների կամավորական շարժման մեջ պետք է որոնել: Դեռ պատերազմից առաջ Անդրկովկասում և այլուր կային մեծ թվով պանդուխտ արևմտահայեր, որոնք 1914 թվականին խանդավառորեն համալրել էին կամավորական զինքերի շարքերը և շատ քաջագործություններ կատարել Կովկասյան ռազմաճակատում: Ցարական զորքի նահանջները, նվաճված հայկական վիլայեթներում նրա ռեակցիոն հրամանատարների վարած հայահալած քաղաքականությունը և կամավորական զինքերի կազմալուծումն ու վերակառուցումը 1916 թվականին՝ մարդկանց աչքերը բաց էին արել դեռևս անգլո-ֆրանս-ռուսական զաղտնի պայմանագրի հրապարակումից առաջ: Արևմտահայ ռազմաթիվ քաջ մարտիկներ արդեն զոհվել էին, շատերը հուսալքվել ու անցել խաղաղ աշխատանքի, իսկ շատերն էլ այնքան էին վհատել, որ հայաշատ վայրերից հեռացել էին Ռուսաստանի խորքերը: Կարճամիտների հրահրած անժամանակ խառնավառությունն սպառել էր մարդկային ուժերը և հիմա, անհրաժեշտ ժամին, վերացել էր հավատը և շատ էր պակասել

* Զուրյադ — դերակալ, պաշտոնը վարող, բայց իսկական կոչումը չունեցող, պաշտոնակատար — Ն. Թ.

նախկին հավատացողների թիվը: Ընդհանուր հոսսաբեկու-
թյան և հոգնածության մեջ այլևս մոդայիկ չէր կուլի գնալը:

Անդրանիկի զորակոչը լայն արձագանք չգտավ նաև այն
պատճառով, որ դաշնակցությունից հեռացածների և չհեռա-
ցածների, արևմտահայերի ու արևելահայերի ամոթալի հա-
կամարտության հետեանքով շարունակ բորբոքվում էին փո-
խադարձ դատափետումները, որոնք չէին կարող բացասաբար
շանդրադառնալ մարդկանց տրամադրության վրա:

Անդրանիկին հաջողվեց իր շուրջը համախմբել ոչ ավելի,
քան 800 սվին, Երևանում վանեցիկներից կազմակերպված գըն-
դերը՝ 1200 սվին կազմով, թեև անվանապես մտնում էին
նրա հատուկ զորաբանակի մեջ, բայց մեծ տարածությամբ
կտրված լինելու պատճառով փաստորեն ենթարկվում էին
գնն. Սիլվկովի Երևանի զորաբաժնին:

Վանում և Լեոն Շաղոյանի ղեկավարությամբ գործում էին
ոչ ավելի, քան 1500 երկրապահ զինվորներ ու մի քանի հազար
ասորի ջելոններ: Էրզրումի վիլայեթի արևմտյան կենտրոննե-
րում գործում էին Սեբաստացի Մուրադի և ուրիշների փոք-
րիկ խմբերը, բուն Էրզրումում իր փոքրիկ զորամասն ուներ
անհանգիստ Թորգոմը: Էրզրումի ամբողջ վիլայեթում երկրա-
պահ աշխարհազորայինների թիվը, Արմենակ Միրոյանի մի-
լիցիոններին հետ միասին, չույնպես չէր անցնում 1000
սվինից: Պետք է ասել նաև այն, որ դրանք մարտունակ աշ-
խարհազորայիներ չէին: Նրանց մեծ մասը 1915 թվականի
մեծ կոտորածի ժամանակ անտառներն ապավինած, երբեմն
Դերսիմի քղերի մոտ ապաստան գտած և ջարդերի սարսափն
ապրած խարբերդցիներ, սեբաստացիներ ու էրզրումցիներ
էին, մինչ այդ ամենևին հրացան չտեսած խաղաղ արհեստա-
վորներ ու մտավորականներ: Արևմտահայ երկրապահ աշ-
խարհազորայիների մեջ իրենց մարտունակությամբ աչքի
էին ընկնում անպարտիական Սմբատի շուրջը հավաքված
մշեցիները, սասունցիները, ալաշկերտ-խնուսցիները, որոնց
ընդհանուր թիվը հասնում էր մինչև 3000-ի: Սմբատը, որ
հետագայում սովետական օրինեստացիա ընդունեց և վերա-
դարձավ Սովետական Հայաստան, կարողացավ ապահովել

Տարոն-Տուրքերանի քղերի չեզոքությունը և ափսիսվ պա-
տերազմական գործողություններ մղել Դիարբեքի Վիլայե-
թից եկած թուրքական զբաղանց ուժերի դեմ: Սմբատը պար-
տություն չկրեց, այլ նահանջեց, միայն ընդհանուր հրամա-
նով, երբ Էրզրումի անկումով հյուսիսից վտանգվում էր նրա
թիվունքը: Հետագայում, նահանջ կատարելով դեպի Սուր-
մալու, Սմբատն իր ավելի քան 3 հազար զորքով միացավ
Ջավախք վերադարձած Անդրանիկին, որի զորքի թիվը չէր
հասնում մեկ հազարի: Անդրանիկի անվան հետ կապված
պատմական նահանջ բյուրոցի ժամանակ արևմտահայ զին-
ված ուժերի ճնշող մեծամասնությունը շարունակ կապված է
եղել Սմբատի հետ:

Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի զինվորական բաժնի
պետ Ստեփան Մամիկոնյանը պաշտպանում էր այն տեսա-
կետը, որ արևմտահայերի սակավաթիվ զինված ուժերով
հնարավոր չէ պաշտպանել գրավված ընդարձակ տերիտո-
րիան, որ անհրաժեշտ է նախօրոք կազմակերպված
ձևով ետ քաշել եղած բոլոր ուժերը և արևելահայերի զինված
ուժերի հետ համատեղ պաշտպանել 1914 թվականի ռուս-
թուրքական սահմանը, որ 1878 թվականից ի վեր, ամբողջ
36 տարի շարունակ, ամրացվել էր: Սակայն Մամիկոնյանին
չհաջողվեց համոզել բոլորին և վերացնել տարերայնության
պարագան, որ տիրում էր ռազմաճակատի պաշտպանությու-
նը կազմակերպելու գործում: Տիրող քառսային մթնոլորտում
Ստ. Մամիկոնյանի տեսակետի պաշտպաններն իջան խտրա-
կանության՝ արևելահայերի և արևմտահայերի հակադրման
տխուր մակարդակին և հնարավորություն չտվին ըստ ար-
ժանվույն հաշվի առնելու քաղաքագետ Ստ. Մամիկոնյանի
ծրագիրը: Դեպքերի հետագա ընթացքը հաստատեց նրա տե-
սակետի ճշտությունը, սակայն գահավեժ իրադարձություննե-
րի, ինչպես նաև մինչ այդ ստեղծված անհասկացողությամբ ու
հակառակության պայմաններում, ինչպես կտեսնենք ստորև,
շատ տխուր հաշվեհարդարով միայն վերջ պիտի տրվեր ան-
ըմբռնողության արգասիք վեճին:

3. ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ

Երիտասարդ թուրքերի թուրքիան չհապաղեց օգտվելու ռուսական կովկասյան բանակի կազմալուծման հետևանքով ստեղծված պատեհ առիթից՝ իրագործելու համար իր պանթուրքիստական ծրագիրը, որ խորտակվել էր 1914 թվականի դեկտեմբերի վերջին և 1915 թվականի հունվարի առաջին օրերին Սարիղամիշում։ Սակայն թուրքիան, որ շարունակում էր կռիվ մղել մի քանի ռազմաճակատում, քայքայված ու խիստ հոգնած էր և տասը ամսում (1917 թ. ապրիլից մինչև 1918 թ. հունվար) հազիվ կարողացավ մի քանի բզկտված զինվորի առանձնացնել Կովկասյան ռազմաճակատում ակտիվ գործողություններ սկսելու համար։ Ձեռնամուխ լինելով նոր արշավանքի, երիտասարդ թուրքերը Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար են կարգում ֆերիկ (մարշալ) Վեհիբին, որը ոչ միայն Գերմանիայում զինվորական կրթություն ստացած հմուտ զորավար էր, այլև հայ իրականությունը քաջ ծանոթ քաղաքագետ, որովհետև նրանց համար զաղտնիք չէր, որ այդ նոր արշավանքի ժամանակ երիտասարդ թուրքերը գործ պիտի ունենային հիմնականում հայերի հետ։ 1908 թվականի հուլիսյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո երիտասարդ թուրքերի կուսակցությունը Վեհիբ բեյին (որն այն ժամանակ դեռ փաշա ու ֆերիկ չէր) ուղարկել էր Բիթլիսի վիլայեթը՝ կատարված հեղաշրջումից դժգոհ քրդերին հավաստիացումներ տալու համար։ Նույն այդ տարին Վեհիբ բեյը Մշո

և Սասունի դաշնակցական գործիչների հետ առանձին հանդիպումներ ունենալով, նրանց հանգստացրել էր, ասելով, թե թուրքական «հեղափոխության» շահերի տեսակետից առայժմ նպատակահարմար չէ քրդերին զրկել իրենց արտոնյալ զորամիավորումներից։ Այսպիսով, դեռ տասը տարի առաջ նրան հաջողվել էր միամտացնել դաշնակցական գործիչներին, թեև վերջիններին անհայտ չէր, որ Համիդը քրդական արտոնյալ հեծելազորը («համիդիեն») կազմակերպել էր հիմնականում հայ ժողովրդի դեմ գործելու համար։

Թուրքական Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար ֆերիկ Վեհիբը 1917 թվականի դեկտեմբերին դիմում է դեն. Օդիշիձեին (որ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարն էր և նստում էր էրզրումում), առաջարկելով զինադադար կնքել։ Ինչպես ասացինք, փաստական զինադադար արդեն գոյություն ուներ փետրվարյան ռեյտցիայի առաջին իսկ օրերից։ Հապա ի՞նչ էր հետապնդում Վեհիբն իր այս առաջարկությամբ։ Մուսավաթականների ջանքերով նա իրազեկ էր Անդրկովկասի դրությունը՝ ռազմաճակատի փլուզմանը և հայերի հուսակտուր մեկուսացմանը։ Նա իր առաջարկությամբ ձգտում էր նախ՝ ավելի արագացնել ռազմաճակատի քայքայումը, ապա՝ քնացնել հայերին, որոնք միայն պիտի շարունակեին ռազմաճակատի կայունացման ճիգերը։ Թուրքական կառավարությունը որոշել էր օգտվել ռուսական զորքի կազմալուծումից և իրագործել Անդրկովկասը, իրանական Ատրպատականը և ավելի հեռավոր թրքաբնակ հողերը գրավելու իր պանթուրքիստական ծրագիրը, որ 1914—1915 թվականներին նրան չէր հաջողվել իրագործել։ Բայց հիմա թուրքիան էլ բավականաչափ զինված ուժեր չունի այդ նվաճումները կատարելու համար։ Գերմանիան, որի կրտսեր դաշնակիցն էր թուրքիան առաջին համաշխարհային պատերազմում, չէր խրախուսում թուրքերի այդ միտումները։ Գերմանիայի համար Ռուսաստանը շարքից դուրս եկած պարտված թշնամի էր. մնում էին Անգլիան ու Ֆրանսիան և նրանց օգնության շտապող Ամերիկան։ Հարկավոր էր Արևմտյան ռազմաճակատում պարտության մատնել անգլիացիներին ու ֆր-

րանսիացիներին, որից հետո հաշտության վեհաժողովում ինքնաբերաբար կլուծվեի Թուրքիայի արևելյան ձգտումների հարցը: Առայժմ հարկավոր էր ուժ չվատնել այդ ուղղությամբ և հարվածն ուղղել միայն այն կողմը, որտեղ ուժեղ էին Անգլիան ու Ֆրանսիան, այսինքն՝ Թուրքիայի համար գլխավորը համարել Պաղեստինի և Միջագետքի ռազմաճակատները: Մյուս կողմից, ինչպես ասում է կյուդենդորֆը, «Այդ ձեռնարկումները չպետք է մեղ համար դժվարացնեին հումքի փոխադրումը Կովկասից, որն, ինչպես մենք սպասում էինք, պետք է մեծապես հեշտացներ մեր վիճակը: Էնվերի խնդիրն էր՝ պայքարել Անգլիայի դեմ և, ամենից առաջ, Պաղեստինի ճակատում: Ես հեռագրագծով շարունակ այդ բանը հիշեցնում էի նրան... բայց էնվերը և թուրքական կառավարությունն ավելի մտածում էին իրենց պանիսլամական նպատակների մասին Կովկասում, քան թե Անգլիայի դեմ մղվող պատերազմի մասին: Այդ հարցի հետ կապվում էին շատ ուսու նպատակներ, գլխավորապես անդրկովկասյան հումքն օգտագործելու հետ կապված օգուտները: Որ գերմանական ռազմական տնտեսությունը դրանից ոչինչ չէր ստանա, այդ հասկանալի է ամեն մեկին, ով պատկերացում ունի քուրֆեռի գործելակերպի մասին: Այդ կապակցությամբ մենք ակամայից հակասության մեջ ընկանք թուրքերի հետապնդած նպատակների հետ» (Людendorф, Мои воспоминания о войне 1914—1918, т. 2, Москва, 1924, стр. 187):

Գերմանիայի համար 1918 թվականին, երբ նրա թե՛ մարդկային և թե՛ նյութական ռեսուրսները խիստ սպառվել էին, Անդրկովկասից մի քանի տասնյակ հազար տոննա բամբակ և մի քանի միլիոն փութ նավթ ստանալը շատ ավելի բախտորոշ նշանակություն ուներ, քան Թուրքիայի տերիտորիալ վիթխարի նվաճումները, որովհետև Գերմանիան քաջ ծանոթ լինելով իր դաշնակցի բնավորությանը, շատ լավ գիտեր, որ թուրք ասքերի գարշապարի տակ ընկած Բաքվից նա ոչ մի կաթիլ նավթ չէր ստանա և չստացավ, այնինչ թուրքերը մեկնեին ամիս տիրեցին Բաքվին:

Սակայն Թուրքիայի համար դեպի արևելք շարժվելը ճա-

կատագրական նշանակություն ուներ: Օսմանյան վիթխարի ռազմազգ կայսրությունը փուլ էր եկել: Եվրոպական հողերից մնացել էր մի փոքրիկ էգիրեն, իսկ արաբաբնակ Աֆրիկան ու Միջագետքը, արաբախոս Պաղեստինը, Լիբանանն ու Սիրիան արգեն նվաճվել էին ու նվաճվում էին և այլևս չէին կարող Թուրքիայի կազմի մեջ մնալ: Մնում էր հույսը դնել Անդրկովկասի, իրանական Ատրպատականի և Անդրկասպյան հողերի նվաճման վրա:

Էնվերի գաղափարախոսական մոնետիկ Բեհեզդին Շաբիրը Ա. Խատիսովի հետ զրույցի ժամանակ հարկ չի դրացել նրանից թաքցնելու իրենց այդ պանթուրքիստական ծրագիրը:

«Հայերը, — ասել է նա, — կանգնած են մեր համիսլամական և համաթուրքական սրբազան իդեալներու իրականացման ճամփու վրա, և մենք անխուսափելիորեն կբախվենք անոնց հետ: Ատիկա վեր է և դուրս է մեր անձնական դժացումներեն ու տրամադրություններեն: Մենք հարկադրված ենք տարերայնորեն ոչնչացնել մեր ճամփու վրայեն այն ամենը, ինչ որ արգելք կհանդիսանա մեր ազգային սրբազան իդեալներուն: Եվ հետո դուք միշտ ուսանեցուն հետ եք. դուք անոնց առաջապահն եք, իսկ ուսանելը մեր ոխերիմ թշնամիներն են: Պատմական թշնամիները» (Ա. Խատիսյան, «Հայաստանի հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», էջ 60):

Այս նույն բանը հետագայում ֆերիկ Վեհիբն էլ է, առանց դիվանագիտական կեղծ ու պատիք, քաղցրումեղցր լեզվի դիմելու, բացեիքաց ասում Խատիսովին: Սակայն, քանի դեռ ռազմաճակատի գիծն անցնում էր Երզնկայից էլ դեպի ամուսք, Վեհիբը դեռևս հարկադրված էր խոսելու դիվանագիտական լեզվով, որովհետև իր ունեցած չնչին ուժերը նրան հնարավորություն չէին տալիս զենքի լեզու բանեցնելու:

Զինադադար կնքելու առաջարկությունն ընդունվեց, և 1917 թվականի դեկտեմբերի 18-ին կնքվեց Երզնկայի զինադադարը, որով կողմերը պարտավորվում էին դեմարկացիոն գիծը խախտելուց երկու շաբաթ առաջ իրար նախազգուշացնել:

վճռական հաղթանակներ տանելու համար շոշափիլի քանակությամբ զինվորական ուժեր շունենալով, թրքական հրամանատարությունը Երզնկայից մինչև Սարգարապատ միշտ նախապատվությունը տալիս էր զիվան-գիտությունը, որի մեջ թուրքերը շատ ուժեղ էին: Երզնկայի զինադադարով Վեհիբը տարավ միաժամանակ մի քանի հաղթանակ: 1917 թվականի դեկտեմբերի 3-ից Բրեստ-Լիտովսկում բանակցություններ էին սկսվել ավստրո-գերմանական բլոկի երկրների և Սովետական Ռուսաստանի միջև: Թուրքիան մասնակցում էր այդ բանակցություններին: Սակայն Երզնկայի բանակցություններով և զինադադարով Թուրքիան, նախ, Սովետական Ռուսաստանից ոչ միայն դե ֆակտո, այլև դե յուրե անջատեց Անդրկովկասը՝ մեկուսացման դատապարտելով նրան, երկրորդ, զեկտեմբեր ամսին թուրքական ռազմաճակատում դեռ ռուսական զորք կար: Ոչ ոք նույն ամսի երկրորդ կեսին իր համագումարն էր անցկացնում Թիֆլիսում. Երզնկայի զինադադարը բոլորովին քայքայեց ռուսական զորքի շարքերը և տարերայնորեն անկազմակերպ դարձրեց նրա հեռացումը ռազմաճակատից և, երրորդ, բարձ գրեց ոչ միայն մենշևիկ Գեգեշկորու ղեկավարած Անդրկովկասյան կառավարության գլխի տակ, որն առանց այն էլ որոնում էր այդ բարձը, այլև՝ նորաստեղծ Հայոց ազգային խորհրդի և նրա զինվորական մարմնի գլխի տակ, որն անխռով քնեց շուրջ երկու ամիս և զարթնելու նշաններ ցուցաբերեց միայն այն ժամանակ, երբ էրզրումի անկումն արդեն անխուսափելի էր դարձել:

Կովկասյան ռազմաճակատում թուրքերի և հայերի զինված ուժերի հարաբերակցության մասին տարբեր հեղինակներ տարբեր թվեր են բերում:

Ռուս սպա Պ. Մուրատովը, որն իր վկայությամբ «Կարսից մեկնել է ապրիլի 25-ի կեսօրից հետո ժամը 2-ին՝ հայկական զորամասերից մեկի հետ», հետագայում Լոնդոնում անգլիացի Ու. Ալլընի հետ հրատարակել է չԿովկասյան ռազմադաշտերը՝ աշխատությունը: Այդ աշխատության մեջ ասված է, որ վրացիներն ունեին շուրջ 10 հազար զորք, հայերը՝ շուրջ 21 հազար, իսկ թուրքերը, Անդրկովկասի մեծ մասի

օկուպացումից հետո Անդրկովկասում կազմակերպած զորամասերի հետ միասին՝ ոչ ավելի, քան 45—50 հազար զինվոր (տես «Հայրենիք», 1955 թ., № 10):

Ս. Վրացյանը և գեներալ Գ. Ղորղանյանը (Կարգանովը), որոնք ի պաշտոնն պետք է անձամբ սեփական աղբյուրից իրազեկ լինեին ուժերի հարաբերակցությանը հայ-թուրքական ռազմաճակատում, այդ հարաբերակցության մասին խոսելիս բարվոք են համարում բերելու Ֆրանսիացի գնդապետ Լարշեի՝ հետին թվով նրանց մատուցած տվյալները:

«Ըստ գնդ. Լարշեի, 1918 թվականի սկզբին Վեհիբ փաշայի հրամանատարության տակ կային (3-րդ բանակը) հազիվ 10.000 կովոդներ, որոնց թիվը մտրտին հասավ 25.000-ի: Նույն Լարշեի հաշվով, զոր. նազարբեգյանը Վեհիբ փաշայի բանակի դեմ ուներ ոչ ավելի քան 17.000 զինվոր՝ Կարս—Սարիղամիշ ճակատի վրա (քաղված է զոր. Գ. Ղորղանյանի գրքից, Ս. Վրացյան, «Հայաստանի հանրապետություն», էջ 71):

Սովետական զինվորական պատմաբան Կադիշևը խոսելով թուրքական զինված ուժերի մասին, հաղորդում է.

«Մարտի վերջերին թուրքական զորքերը մոտեցան 1914 թվականի պետական սահմանագծին: Նրանց թիվն այդ ժամանակ չէր անցնում 25.000-ից. ըստ որում, դրանք բղկտված, սակավ մարտունակ զորքեր էին... հայկական զորքերի թիվը մոտ 15 հազար էր» (А. Кадишев, «Интервенция и гражданская война в Закавказье», Москва, 1960, стр. 49—50):

Սակայն իր ժամանակին, ինչպես այդ խոստովանում է Կ. Սասունին, «թրքական բանակի ճշգրիտ թիվը չգիտեինք»: Շատ բան ասող այս կարևոր խոստովանությունից հետո նա իրենց աններելի պարտությունը հետին թվով արդարացրած լինելու համար շարունակում է.

«Սակայն ութ ամիս հետո, երբ անոնք հարկադրվեցան թողնել Կովկասը, Բաթումի գծով միայն 80.000 զինվոր ետ քաշեցին: Եթե այն թվի վրա ավելացնենք այն զորամասերը, որ Հայաստանի սահմաններու վրա, Կովկասի թաթարական

շրջաններու մեջ կգտնվեին, կունենանք մոտ 120.000 հասող բանակ մը: Այս բանակեն, առնվազն 50—60.000 հոգի կմասնակցեին 1918-ի փետրվարյան թրքական արշավանքին, որ տեղի ունեցավ Տաճկահայաստանի ամբողջ ճակատի վրա» (Ա. Սասունի, «Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետության տակ», էջ 122—123):

Թուրքերը 1918 թվականին Կովկասյան ճակատում այսպիսի մեծ ուժ չեն ունեցել և չէին էլ կարող ունենալ: Կարող է պատահել, որ մեծ թվով դիվիզիաներ են ետ տարվել Բաթումի վրայով, սակայն այդ դիվիզիաները մեծ պատերազմի վերջին տարում, ինչպես ետ դառնալիս, այնպես էլ առաջխաղացման ժամանակ, շատ նոսր կազմ ունեին: Կարո Սասունու պատմաբան դառնալու այս ճիգն ունի իր տխուր բացատրությունը: Նա 1918 թվականին արևմտահայերի զինվորական կազմակերպության՝ Ապահովության խորհրդի քարտուղարն էր և այդ պոստում, երբ այդ խիստ անհրաժեշտ էր, շատ ավելի քիչ եռանդ ցուցաբերեց, քան երեք տարի հետո՝ փետրվարյան ավանտյուրայի օրերին, երբ այդ եռանդը միայն վնաս էր բերում հայ ժողովրդին: Կարո Սասունու այս լեղաճաբությունը շատ բնորոշ է Ապահովության խորհրդի ղեկավարների համար:

Արխիվային երկու նյութ շատ պարզ գաղափար են տալիս թուրքերի ռազմական ուժի ու կարողության մասին: Նախ բերենք Կարսի անկման օրինակը:

Էրզրումն ու Սարիղամիշը գրավելուց և այդ հենակետերի ռազմական ու պարենային ավարին տիրանալուց հետո էլ թուրքերը շատ չէին ուժեղացել, որովհետև համապատասխան կադրեր, մանավանդ թնդանոթաձիգներ, չունեին: Հարցի այս կողմի վրա մեծ լույս է սփռում Կարսի բերդի պարետ գեներալ-մայոր Դեկի զեկույցը:

Գեներալ Դեկը տեղական հույներից հավաքագրված փոքրաթիվ զորքով (հեղինական գումարտակ) և բանակցություններին մասնակցող ռուս ու հայ սպայության ու պաշտոնեական հետ մնացել էր Կարսում՝ բերդաքաղաքի հանձնումն իբրև թե օրինական կարգով կատարելու և ռուսական բանա-

կին պատկանող ռազմական հարստությունների էվակուացիան թուրք զորքի մուտքից հետո ևս իբրև թե շարունակելու համար: Կարսի գրավումից (1918 թ. ապրիլի 25) երեք օր հետո, ապրիլի 28-ին, գեներալ Դեկին առաջարկվում է ձեռնունայն հեռանալ Կարսից: Նույն օրը 1100 հոգուց բաղկացած քարավանի գլուխ անցած նա մեկնում է Ալեքսանդրապոլ: Այդ մեծ խմբի մեջ հայ զինվորականների և պաշտոնեական թիվը մոտ 50 հոգի էր, մնացածը հույներ էին, ռուսներ և էստոնացիներ: Թիֆլիս հասնելով գեներալ-մայոր Դեկը մայիսի 10-ին (այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլի անկումից դեռ 5 օր առաջ) Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկուն մանրամասն զեկույց է ներկայացնում Կարսը թուրքերին հանձնելու հանգամանքների մասին (տե՛ս Հայկական ՍՍԽ պետարխիվ, ֆոնդ 45, գործ 42, թերթ 24—27):

Կարս բերդաքաղաքի վրա, ըստ այդ զեկույցի, գրոհում էին թուրքական ընդամենը երեք դիվիզիա, բայց քանի որ դիվիզիաները լիարժեք չէին, գեներալն շտապում է ավելացնել. «Գնդերի կազմը 1000—1200 սվին էր, յուրաքանչյուր գունդ ուներ 4 լեռնային թնդանոթ և 12 զնդացի... Բացի դրանից, թուրքերին օգնում էին քրդերի հեծյալ և հետևապես ավազակախմբեր՝ ընդհանուր թվով 3—4 հազար հոգի»: Այսպիսով, բերդաքաղաքի վրա գրոհող թուրք զորքի ընդհանուր թիվը, հաշված նաև քուրդ բաշիբոզուկներին, 12—13 հազարից ավելի չի եղել, որոնք ունեցել են ընդամենը 36 լեռնային հրանոթ և 108 զնդացի:

Բերդաքաղաքից դուրս կանգնած էր գեներալ Լեբեդինսկու գումար, իսկ բերդում՝ գեներալ Տեր-Ակոպովի զորամասը, միասին՝ վերցրած ավելի քան 6 հազար սվին. բացի այդ հետևակ ու հեծյալ զորքից, «Բերդի հրետանին, — կարդում ենք գեներալի զեկույցի մեջ, — կազմված էր Կարսի բերդային հրետանու մեկ գումարտակից և էրզրումի հրետանային գնդի մեկ գումարտակից. այդ զորամասում կար մոտ 1700 զինվոր և 80 սպա, դրանց մեծ մասը հետևակային սպաներ էին, իսկ զինվորները համարյա մարզված չէին»:

Բերդաքաղաքն ուներ շատ հարյուրավոր հին ու նոր թըն-

դանոթներ, սակայն հայկական հրետանային անձնակազմը կարողացել էր մարտի պատրաստ վիճակի մեջ դնել 162 թընդանոթ, ըստ որում այդ թվից 100-ը միայն դաշտային հեռածիզ թնդանոթ, և մոտ 70 գնդացիր:

«Բերդի ինժեներական նախապատրաստությունը,— եզրափակում է գեներալը,— պետք է համարել միանգամայն բավարար:

Կար մի քանի ամսվա ինդենտանտական պարենային պաշար:

Բերդն ապահովված էր սանիտարական միջոցներով»:

Հայկական զինված ուժերի հրետանային գերազանցությունը հաղթահարած լինելու համար թուրքերը բանակցությունների ընթացքում համառորեն պահանջում են դեմարկացիոն գիծը սահմանել բերդից միայն երկու կիլոմետր հեռավորության վրա, որպեսզի հնարավոր լինեի գործի դնել իրենց լեռնային հրետանին: Այդ բանը նրանց հաջողվում է, և թուրքերը առանց կռվի մոտենում են սահմանված դեմարկացիոն գծին, սակայն կանգ չե՛ն առնում այդ գծի վրա և շարունակում են առաջանալ:

Այդ ժամանակ, ապրիլի 24-ին, բերդապահ հայ հրետանավորները, որոնց մեծ մասը Թիֆլիսի միջնակարգ դպրոցների բարձր դասարանների աշակերտներ էին, և որոնց մասին գեներալն ասում է՝ «համարյա մարզված չէին», հրետանային ջախջախիչ կրակ են թափում թուրքերի վրա:

«Ժամը 11-ին,— հայտնում է գեներալն իր զեկույցի մեջ,— կրակ բաց արին գրեթե բոլոր թնդանոթները... Թուրքերը դադարեցրին հարձակումը և հրետանային կրակ բաց արին ինչպես հարավային, այնպես էլ արևմտյան ամրոցների վրա: Թշնամին միայն լեռնային հրետանի ունե՞ր, որի արկերը կորուստ չէին պատճառում բերդի պաշտպաններին: Հրետանային մարտը տևեց մինչև մութն ընկնելը. իսկ հայկական երկրորդ գնդի բռնած Սեղանասարի առաջավոր դիրքերում հրացանային փոխհրաձգություն էր տեղի ունենում: Երկրորդ գնդի զորամասերը երեկոյան կողմ սվինամարտով թուրքերից մաքրեցին հիշյալ լեռը» (թերթ 30):

Այսպիսով, հայկական բարձր հրամանատարությունը միշտ տեղի է տվել ու նահանջել, նահանջի հրաման է տվել նաև այն ժամանակ, երբ զորքը կռվել է ու հաղթել: Այս հաղթանակի հաջորդ օրը Կարսը առանց կռվի հանձնվեց թուրքերին:

Գա ամենևին էլ ռազմական հաղթանակ չէր, այլ միայն դիվանագիտական, իսկ դիվանագիտության ասպարեզում թշնամու գերազանցությունն անվիճելի էր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ռուսական բանակի տեխնիկական ուժերի մեջ կային որոշ թվով ֆրանսիացիներ, որոնցից ոմանք մտան հայկական զորքերի շարքերը: Այդպիսին էր ավիատոր դը Գուբերտին, որը 1918 թվականի մայիսի 27-ին Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում գերի է ընկնում և մինչև օգոստոսի 5-ը ներկաված մնում է էրզրումում: Գերությունից ազատվելուց հետո դը Գուբերտին Թիֆլիսի հայկական միսիայում ցուցմունք է տալիս թուրքական թիկունքի մասին:

«Ալեքսանդրապոլից էրզրում երկաթուղու շարժական կազմը,— ասում է նա,— չի նորոգվում և կարող է ամենաշատը ծառայել 2—3 ամիս:

Թուրքերի գլխավոր պակասությունը հատկապես բերդային հրետանին է և մասնագետ սպաները. մեզ շարունակ առաջարկում էին թուրք սպաներին հրահանգավորել և սովորեցնել բերդային հրետանու գործը: Կարծում եմ, որ Կարսի ամրոցները նրանց ձեռքին անօգուտ են՝ գիտուն սպաներ չունենալու պատճառով: Սարիղամիշում, էրզրումում և ճանապարհին ոչ մի տեղ ոչ մի ռեզերվ չկա: Հուլիսի կեսերին էրզրումի վրայով Կարս (գուցե և ավելի հեռուները) փոխադրվեց 10-րդ դիվիզիան: Տեսա սովավարիների մի գունդ, երկու լեռնային մարտկոց (բորուլիա), մեկ թեթև հրետանու մարտկոց (4 հրանոթ) և հետևակի մի զորամաս: Օգոստոսի 4-ին Մուրադ բեյի դիվիզիան համալրվեց և ուղարկվեց Սարգարապատ՝ դեպի Նախիջևան:

Էրզրումում փամփուշտի, արկի ու հրացանի պաշար կա, սակայն պարենամթերք չկա: Բայբուրդից են բերում: Էրզրու-

մի կայազորը կազմված է հիվանդ, գլխավորած ասքերներից, թվով մոտ 200 հոգի, և կարգապահական գումարտակից (գասալիքներից): Դասավորությունը շատ է ուժեղացել:

Թիկունքային զինվորներին կերակրում և հագցնում են շատ վատ. ծառայությունից դժգոհ են, սպաները 9 ամիս ոտնիկ չեն ստացել:

Թուրք սպաների ասելով Վեհիր փաշային հանել են այն բանի համար, որ Զավիդ բեյի ղիվիլիան (11-րդ) շտապ կարգով անգլիացիների դեմ ուղարկելու փոխարեն, տարվել էր դեն. Նազարբեկովին հետապնդելու գործով և Թիֆլիսի գրավումով: Բաթումում կանգնած է 3-րդ կորպուսը, Ալեքսանդրապոլում՝ 9-րդ կորպուսը:

Դատելով Մուրադ բեյի ղիվիլիայով, վաշտերում կա 40 շարք, հարյուրյակներում՝ 40—45 շարք:

Երկաթուղիներում (այստեղ ձեռագիրն անընթեռնելի է. — Հ. Թ.) բացակայության պատճառով, գնացքները շարժվում են հեռախոսով, որի գծերը փռված են գետին ու հաճախ կտրվում են: Գծերի նորոգումն ազդում է գնացքների չվացուցակի վրա. էտապային գծեր չկան: Երկաթգծերը և կամուրջները չեն պահպանվում. էրզրումից մինչև Տրապիզոն և Բայբուրդ ամեն ինչի, ներառյալ նամակների փոխադրումը, կատարվում է եղներով: Երբ ես խնդրեցի արագացնել մեր հղումը, էրզրումի պարետ Հաններ բեյն ասաց. «Ձեզ մոտ Ռուսաստանում, դուք ունեք ավտոմոբիլներ, հեռախոս, երկաթուղի, իսկ ես ունեմ-չունեմ մի ղույզ և՛ դ ունեմ, այն էլ կարող է ճանապարհին սատկել» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 200, գործ 53, թերթ 41):

1920 թվականին Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի արևելյան բանակը ավելի զորեղ ու մարտաշունչ էր, քան Ֆերիկ Վեհիրի կովկասյան բանակը 1918 թվականին, որովհետև 1920 թվականին Հյուսիսային Կովկասում, Ադրբեջանում և այլուր պարտված մուսուլմանական ռեակցիայի մանավանդ երիտասարդ ուժերը մենշևիկյան Վրաստանի վրայով անցել էին էրզրում ու Տրապիզոն: Էրզրումումն էին կենտրոնացել նաև Սուրմալիից, Կարսի շրջանից, ինչպես նաև Բաթումի,

Արդահանի, Արդվինի շրջաններից փախած մուսուլման երիտասարդները: Դրանք թարմ համալրում էին տվել Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի զորքին, այնինչ Վեհիր փաշայի ժամանակ այդ համալրումը դեռևս չկար, մնում էր թուրքական քայքայված բանակի հոգնած զորքը: Ինչպես հաղորդում է միևնույն ֆրանսիացին, Թուրքիայի վերագրաված էրզրումի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի ու Վանի վիլայեթների թուրքերը, պատերազմի երեք տարիների ընթացքում շատ տուժած լինելու պատճառաբանությամբ, յոթ տարով ազատվել էին զինվորական ծառայությունից: Սարգարապատում կրած ջարդից հետո Կարսի շրջանի թուրքերն էլ աշխատում էին արժանանալ այդ արտոնությունը: «Օկուպացված վիլայեթների բնակիչները, — հաղորդում է նույն աղբյուրը, — բողոքելով ստացել էին 7 տարի զինվոր չտալու իրավունք: Այդ իրավունքի համար պայքարում էին նաև կովկասյան թուրքերը» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 200, գործ 53, թերթ 48):

Երզնկայի զինադադարի ժամանակ ռազմաճակատում արդեն ռուսական զորամասեր չէին մնացել, սակայն թուրքերը հարձակման անցան միայն 1918 թվականի փետրվարի առաջին տասնօրյակին, այսինքն՝ ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հեռանալուց երկու ամիս հետո: Այդ ժամանակամիջոցում նրանք կարողացան շարժման մեջ դնել Դիարբեքիրի և Խարբերդի վիլայեթներում գտնվող քայքայված, սակավ մարտունակ զորամասերը՝ Ալի Իհսան փաշայի հրամանատարությամբ (4-րդ բանակ), որոնք առաջ շարժվեցին Վանա ծովի հարավային և հյուսիսային ափերով: Ալի Իհսան փաշան իթթիհադականների պանթուրքիստական ընդհանուր պլանի համաձայն հույսը դնելով թրքախոս իրանական Ատրպատականում տեղական համալրումներով իր բանակն ուժեղացնելու վրա, իր համեմատաբար ավելի մարտունակ զորամասերը տվել էր Վանա ծովի արևմտյան և հյուսիսային ափերով շարժվող Մյուրսել փաշային (5-րդ ղիվիլիա), իսկ ինքը անմարտունակ զորքով Ոստանի, Վանի, Աղբակի և Ուրմիո վրայով շտապել էր Թավրիզ, որտեղ հասավ հունիսի կեսին: Նրա զորքի թիվը, — որ կտրել էր անմարդաբնակ դար-

ձած երկար ճանապարհ,— շուրջ շորս հազար էր: Իրանական Ատրպատականում նա հուսախաբ եղավ, որովհետև չկարողացավ ոչ տեղական համալրումներով ուժեղացնել իր բանակը, ոչ էլ Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղով ստանալ խոստացված օժանդակ ուժերը: Այդ պատճառով էլ նրան չհաջողվեց Հյուսիսային Պարսկաստանում ծավալել իր առաջխաղացումը, և անգլիացիները կարողացան շատ չնչին ուժերով օգոստոսի սկզբին հասնել Բաքու: Այլ Իհսան փաշայի 4-րդ բանակի ընդհանուր կազմը, հաշվելով նաև Մյուրսեի փաշայի 5-րդ դիվիզիան, չէր հասնում 10.000 սվինի:

Սև ծովի ափերից մինչև Վարիդամիշ ընկած ճակատում գործում էր թուրքական 3-րդ բանակը, որի կազմի մեջ սկզբնական շրջանում մտնում էին Կարաբեքիր փաշայի առաջին կորպուսը և Շեվքի փաշայի երկրորդ կորպուսը: Վկայություն կա, որ Կարաբեքիր փաշան էրզրում է մտել ոչ ավելի, քան 4 հազար զորքով: Էրզրումում նրա զորամասը համալրվում է քաղաքում թաքնված շուրջ 5 հազար ասքերով: Այսպիսով, նրա կորպուսի կազմը նույնպես հասնում է մոտ 10 հազարի: Նույնքան և ոչ ավելի ասքեր ունեն Շեվքի փաշան, որն առաջ էր շարժվում Սև ծովի ափերով և ապրիլի 15-ին մտավ Բաթում և հասավ մինչև Օզուրգեթը, որն արդեն բուն վրացական հող էր և չէր մտնում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով զիջվելիք տերիտորիայի մեջ: Օզուրգեթի գրավման համար վրաց մենշևիկները մեծ աղմուկ բարձրացրին:

Քանի որ «գերմանացիներն ու թուրքերը Կովկասը բաժանել էին Վրաստանի և Ադրբեջանի» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆ. 57, գ. 582, թերթ 11— Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի նամակը Երևանի Հայոց ազգային խորհրդին), Օզուրգեթի գրավումից հետո թուրքերը կանգ են առնում վրացական ճակատում, և Շեվքի փաշայի զորամասը Արդահանի վրայով շտապ փոխադրում են Կարսի ճակատը, որտեղ թուրքերը հայերի ուժեղ դիմադրություն էին սպասում: Այսպիսով, Կարսի ճակատում թուրք զորքի թիվը ապրիլի երկրորդ կեսին հասավ շուրջ 20.000-ի: Եթե այս թվին գումարենք Այլ Իհսան և Մյուրսեի փաշաների ունեցած շուրջ 10 հազար զորքը, ապա

Հայկական ճակատում գործող թուրքական զորքի թիվը կլինի ոչ ավելի, քան 30.000*:

Սարգարապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաքիլիսայում թուրքերը կորցրին սպանված ու վիրավոր ավելի քան 7 հազար զինվոր:

1918 թվականի հունիսի 7-ին հանդես գալով Բաքվի սովետում՝ Ստ. Շահումյանն ասում էր.

«Նա արդեն ասացի, որ թուրքերը շունեին խոշոր ուժեր, որոնք լինեին սարսափելի: Դաշնակցական պարտիայի տեղյակների համաձայն ամբողջ ճակատում—սկսած Սև ծովից մինչև Պարսկաստան, թուրքերը ունեին 18—20 հազար հոգնած, կազմավորված զորք» (Ստ. Շահումյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1948 թ., էջ 640):

Հայկական զինված ուժերի թիվն ըստ Ստ. Շահումյանի հաշվարկումների շուրջ 30 հազար էր:

Թուրքերը, ինչպես ասացինք, Կարսում մեծ դիմադրություն էին սպասում հայերի կողմից: Սակայն Բաթումի նման Կարսն էլ հեշտությամբ գրավելուց հետո (25/IV—18 թ.) ներանք, այլևս վերջացած համարելով հայկական դիմադրությունը, ձեռնամուխ եղան իրենց շատ հճոտները գնացող պանթուրքիստական ծրագրի իրագործմանը: Այդ նպատակով նրանք Կարսում ապրիլի վերջին օրերին իրենց զինված ուժերի վերախմբավորում կատարեցին: Երրորդ բանակի կազմի մեջ ստեղծվեց հարվածային «Կարսի զորախումբ», որի հրամանատար կարգվեց Յաղուբ Շեվքի փաշան: Այս զորախումբում Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի հրամանատարությունը հատուկ զորամաս առանձնացվեց Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղով հյուսիսային Պարսկաստան անցնելու և Այլ Իհսան ու Մյուրսեի փաշաների զորքերի հետ ամբողջ իրանա-

* Թուրքերի արևելյան բանակի կազմի և տեղաշարժերի, ինչպես նաև 1918 թ. ապրիլի 29-ին Կարսում ավարտված և հունիսի 5-ին Բաթումում վերսկսված վերակազմավորումների վերաբերյալ տվյալները քաղված են Մոսկվայի Լոմոնոսովի անվան համալսարանի դասախոս Ս. Լուդշավեյտի «Թուրքիան 20-րդ դարում» առաջիմ անտիպ աշխատությունից:

կան Ատրպատականը նվաճելու համար: Նույն այդ Կարսի զորախմբում Հիլմի փաշայի հրամանատարությունը առանձին, ավելի մեծաթիվ զորամաս առանձնացվեց Գանձակ անցնելու և Բաքվի վրա արշավելու համար: Կարաբեքիր և Հիլմի փաշաների առաջ ճանապարհը բաց անելու համար Շեվքի փաշայի տրամադրության տակ մնում էին նաև էսադ և Զավիդ փաշաների զորամասերը: Մայիսի 15-ին թուրքերը հեշտությամբ զրավեցին նաև Ալեքսանդրապոլը: Սակայն Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո Սարգսրապատում, Բաշ-Ապարանում և Ղարաբաղի սահմանում հայկական համառ դիմադրությունը արնաքամ է անում ոչ միայն էսադ ու Զավիդ փաշաների զորամասերը և Շեվքի փաշայի «Գեղիբոլու» դիվիզիան, այլև Քյազիմ Կարաբեքիր և Հիլմի փաշաների այսպես ասած պահեստային ուժերը, որոնք առանձնացված էին ավելի հեռավոր ռազմաբեմում գործելու համար:

Հունիսի 5-ին, Բաթումի պայմանագրի կնքումից մեկ օր հետո, Վեհիբ փաշայի վրա խիստ ջղայնացած, Բաթում է ժամանում էնվեր փաշան:

Հայկական դիմադրության հետևանքով իր գրեթե բոլոր ուժերն արնաքամ անելու համար էնվեր փաշան անմիջապես պաշտոնազրկում և արխիվ է նետում Վեհիբ փաշային:

Այնուհետև, — թեև ընդամենը մեկ ամիս ու մի քանի օր էր անցել թուրքական զինված ուժերի վերջին վերախմբավորումից, — էնվեր փաշան հարկադրված է լինում ձեռնարկել իր զինված ուժերի նոր խմբավորմանը:

Բաքվի վրա արշավելու համար նա Գանձակում տեղակայում ուժերից կազմակերպում է «Իսլամի բանակ»: Հյուսիսային Պարսկաստանի ու Լենքորանի վրայով հունիսի 2-ին, 25 սպայի ուղեկցությամբ, արդեն Գանձակ էր ժամանել Նուրի փաշան: Սուրմավում միակ թարմ մնացած Մյուրսել փաշայի 5-րդ դիվիզիան, — քանի որ Հիլմի փաշայի զորամասն այլևս գրեթե զոյություն չունի, — իրանական Ատրպատականի ուղարկելու փոխարեն, նպատակահարմար է համարվում երկաթուղով և Դիլիջանի ձորով տանել Գանձակ: Այդ դիվիզիան էլ «Կովկասյան հատուկ դիվիզիա» անունով դարձավ Նուրի

«փաշայի» տեղական ուժերով համարվող «Իսլամի բանակի» կորիզը:

Այնուհետև, քանի դեռ Բաքուն կանգուն էր, և թուրքերը հարկադրված էին հայ-թուրքական զինակցության առաջարկություններ անել խաբվելու միշտ պատրաստ դաշնակցականներին, էնվեր փաշան նպատակահարմար է գտնում էսադ, Զավիդ և մանավանդ Շեվքի փաշաներին հեռացնել Հայաստանի սահմաններից: Նա Բաթումում կազմակերպում է 9-րդ բանակ, որի հրամանատար է կարգում Յաղուր Շեվքի փաշային: Միջազեմքի ճակատի հրամանատար խալիլ փաշան թուրքական ռեզյուցիայի առաջին շրջանում Վանում իբրև թե բարեկամացել էր Արամ Մանուկյանի հետ: Էնվերը նպատակահարմար էր համարում նրան փոխադրել Անդրկովկաս և նշանակել Հայաստանի սահմանների վրա կանգնած թուրքական զորքերի հրամանատար: Ալեքսանդրապոլ — Զուլֆա երկաթուղին պայմանագրով անցել էր թուրքերին, սակայն Հյուսիսային Պարսկաստան բանակ ուղարկելու համար առանձին զորք չէր մնացել Քյազիմ Կարաբեքիրի տրամադրության տակ: Այդ երկաթուղազիծն ապահովելու համար օգոստոս ամսին էրզրումից բերվում է Մուրադ բեյի զորամասը, որը հազիվ կարողանում է հասնել Զուլֆա: Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան հուլիսի երկրորդ կեսին Թավրիզ է հասնում առանց զորքի, միայն սակավաթիվ սպաների ուղեկցությամբ:

Երբ թուրքերը ջախջախիչ հարված ստանալով և մեծ կորուստներ տալով խուճապահար փախչում էին Սարգսրապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատներում, իսկ Ղարաբաղում հայ զորքի կրած պարտության լուրը դեռ չէր հասել Երևան, արևմտահայ դաշնակցականների իրազեկ օրգան «Աշխատանքն» ինքնավստահ գրում էր.

«Այժմ մեզ դեմ ամբողջ ճակատի վրա տաճիկը ներկա պայմաններում չի կարող դուրս բերել մինչև իսկ 10.000-անոց կանոնավոր սպառազինված մի բանակ:

Ահա այն ուժը, միակ ուժը, առաջին և վերջին ուժը, որ նա կարող է հանել մեր դեմ: Ըշմարիտ է, էրզրումի, Ղարսի և Ալեքսանդրապոլի հաջողություններն ու պահեստները մի

փոքր թարմացրին նրան: Ճշմարիտ է, վերջին օրերի ղեպքերն առժամանակյա լքում առաջացրին մեր մեջ և հույս ներշնչեցին նրան, բայց այդ երևույթներն արդյունք չէին նրա զինվորական առավելության կամ ռազմական հզորության, այլ հայտնի ապացույց մեր դիվանագիտական հանձարի սնանկության, և որ ավելի պախարակելին է, ստրկական երկյուղի» («Աշխատանք», 1918 թ. մայիսի 29):

«Աշխատանքի» բերած թիվը մտադրածին չէ: Սիլիկովի շտաբում հիանալի էր դրված հետախուզությանը, որը ղեկավարում էր ռուսական ծառայության սպա, ծագումով ֆրանսիացի փոխգնդապետ Շենուրը, որը զննարկեց Մոսկվայի նման նվիրված էր հայկական ինքնապաշտպանության գործին: Փոխգնդապետ Շենուրը էրզրումում էր նրա անկման օրերին, սակայն, շատ-շատերի նման շուսահատվեց և «չխոսվեց», այլ անմիջապես Երևան եկավ և հայկական բնօրրանում անձնուրացորին նվիրվեց հետախուզության կազմակերպման գործին, այդ գործում ներգրավելով սպա Երվանդ Գևորգի Բաշինջաղյանին: Նա ճիշտ պատկերացում ուներ թուրքական ուժերի մասին: Ինչպես ստորև իր տեղում կտեսնենք, թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշան Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբաղիսայի ճակատամարտերից հետո խոստովանում է՝ «հերիքները գեշ կկուլին, ձեռքս 12.000 հոգի ունիմ միայն, ետիս բնավ պահեստի ուժ չունիմ» (Մ. Ավետյան, «Հուշամատյան», Փարիզ, էջ 193):

Այս ամենի վրա մեծ լույս է սփռում այն անվիճելի փաստը, որ Բաթումի հունիսի 4-ի պայմանագրից հետո, երբ թուրքերն իրենց ուզած ձևով լուծեցին հայկական հարցը և ճանապարհ ստացան Բաքվի վրա զորք տանելու համար, Մյուսյուսյու կայարան հասած Բաքվի զորքերի դեմ հունիս ամսի երկրորդ կեսին թուրքերը կարողացան հանել միայն Մյուրսեղ փաշայի դիվիզիան, որի սվինների քանակը չէր անցնում 5 հազարից: Մինչև օգոստոսի 4—6-ը Բաքվի դեմ, բացի Մյուրսեղ փաշայի այս դիվիզիայից, գործում էին տեղական ուժերից կազմված Նուրի փաշայի «Խալամի բանակը» և Դադաստանի իմամի զորքերը: Օգոստոսի 4—6-ի պարտու-

թյունից հետո թուրքերը հարկադրված եղան եվրոպական ռազմաբեմից Բաքվի վրա տանել 19-րդ, 20-րդ, 25-րդ, 26-րդ, 46-րդ և 50-րդ հետևակային դիվիզիաները՝ սեփական մայրաքաղաքի մատուցների պաշտպանությունը վստահելով դաշնակից բուլղարական զորքերին:

Հունիսի 16-ից մինչև սեպտեմբերի 15-ը, ուղիղ երեք ամիս, հերոս քաղաքը փոքրաթիվ զորքով համառ դիմադրություն ցույց տվեց թուրքական օկուպանտներին: Բաքվի օրինակը պերճախոսորեն վկայում է, որ անհրաժեշտ կամք ու ոգի ցուցաբերելու դեպքում Կարսը, որն անառիկ բերդաքաղաք էր, կարելի էր սպանդանոց դարձնել թուրքական օկուպանտների համար և Անդրկովկասը զերծ պահել թուրքական օկուպացիայից ու նրա պատճառած մեծ աղետներից:

1918 թվականին թուրքերն իրար հետևից կործանիչ պարտություններ էին կրում Պաղեստինի ու Միջագետքի ռազմաճակատներում և բոլորովին ի վիճակի չէին քիչ թե շատ կանոնավոր և մեծաթիվ զորք բերել Կովկասյան ռազմաճակատ: Վանի վիլայեթի վրայով Պարսկաստան մտած Ալի Իհսան փաշան շուտով հարկադրված եղավ հեռանալ Պարսկաստանից և գնալ Մոսկվայի ճակատը: Ինքնապաշտպանության համար հայերի ու վրացիների ունեցած զորքի բավարար թիվը և իր զորքի քայքայված լինելն ու անմարտունակությունն էր, որ Վեհիբ փաշային շարունակ ստիպում էր ռազմական ամեն մի նոր ձեռնարկության հաջողությունը նախապես ապահովել դիվանագիտական հերթական խաղով:

Երզնկայի դինադադարը նրա առաջին դիվանագիտական հաղթանակն էր: Վեհիբի այդ և հետագա հաղթանակների դեմ-հանդիման դաշնակցականները չգիտեին, թե ինչ պիտի անեին, մինչդեռ, ինչպես խոստովանում է ինքը Ս. Վրացյանը, «Վեհիբ փաշան և կովկասյան մահմեդականները շատ լավ գիտեին թե ինչ են անում: Նրանք ձգտում են խառնափնթորել Կովկասը, կազմալուծել ճակատն ու թիկունքը և այդպիսով

հնշտացնել թուրք զորքերի հառաջինադաշտումը, որն սկսվեց հունվարի վերջերին» («Հայաստանի հանրապետություն», էջ 70)։

Բայց ավելի լավ է, խոսքը տանք սովետական զինվորական պատմաբանին։

«Քանի թուրքիայի կողմից ամիջական վտանգ չէր սպառնում Վրաստանին, վրացական մենշևիկները մարտական պողա էին ընդունում և ձեռնում էին խավաքարտե սուրը, իսկ հետո համաձայնության գալով գերմանացիներին հետ, Վրաստանը դրին Գերմանիայի հովանավորության տակ։ Մուսավաթիստները սեպարատ բանակցություններ էին վարում թուրքերի հետ, ամեն կերպ աջակցում էին նրանց և անհամբեր սպասում թուրքերի գալուն, որպեսզի նրանց օգնությամբ իրենց տիրապետությունը հաստատեն Անդրկովկասում։

Այդ պայմաններում Հայաստանը մենակ մնաց հարձակվող թուրքերի գերակշիռ ուժերի դեմ հանդիման։ Ամբողջ Անդրկովկասյան ռեսպուբլիկայի նման Սովետական Ռուսաստանից կտրված, նա զրկված էր հաջող պատերազմ մղելու համար անհրաժեշտ տնտեսական ռեսուրսներից։ Նա չունեւր նաև հեղինակավոր իշխանություն, որն ընդունակ լիներ թուրքական զորքերի դեմ մղվող ծանր պայքարում գլխավորելու հայ ժողովրդին» (Кадисев, «Интервенция и гражданская война в Закавказье», стр. 45, ընդգծումը մերն է. — Հ. Թ.)։

Երզնկայի զինադադարից շուրջ մեկ ամիս հետո, 1913 թվականի հունվարի 14-ին, Վեհիբը գլխից Անդրկովկասյան կոմիսարիատին, առաջարկելով բանակցություններ սկսել հաշտության պայմանագիր կնքելու համար։ Հունվարի 28-ին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը տվեց իր համաձայնությունը։ Սակայն Տրապիզոնի կոնֆերանսը բացվեց միայն մարտի 14-ին, այսինքն՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի կողմից թուրքական հրամանատարության առաջարկն ընդունելուց միայն մեկ կես ամիս հետո։ Թուրքերը ձգձգում էին կոնֆերանսի բացումը։

«Որպեսզի առաջիկա բանակցություններում Անդրկով-

կասյան կոմիսարիատն ավելի զիջող լինի, — գրում է սովետական զինվորական պատմաբանը, — թուրքերը կոպտաբար խախտելով թե՛ Բրեստի և թե՛ Երզնկայի զինադադարի պայմանները, փետրվարի 12-ին անցան հարձակման։ Թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան այդ հարձակումը բացատրում էր այն բանով, որ ռազմաճակատում ռուս զորքերին փոխարինած հայկական զորքերն իբրև թե բռնություններ էին գործադրում թուրք խաղաղ բնակչության նկատմամբ։ Թուրքական հրամանատարությունը հավաստիացնում էր, որ հարձակումը չի խախտում զինադադարի պայմանները և որ այն չպետք է դիտվի որպես թշնամական ակտ ռուսական բանակի նկատմամբ, որ թուրքական զորքերին խիստ հրաման է տրված խուսափելու ընդհարումից ռուսական բանակի հետ, բայց հայկական զորքերին չի ընդունում որպես ռուսական ռեզուլյար զորքեր։ «Այս գործողությունը, — կեղծավորաբար գրում էր Վեհիբ փաշան, — ձեռնարկվում է սոսկ ելնելով անհրաժեշտությունից և մարդասիրության ու քաղաքակրթության պարտքից»» (նույն տեղը, էջ 42)։

Երզնկայում հայկական զինված ուժերի թիվը չէր անցնում 1200 սվինից. այնտեղ էին գտնվում Երզնկայի սակավամարդ գումարտակը, ռուս սպանների մի ջոկատ և Սեբաստացի Մուրադի աշխարհազորայիները։ Երզնկան շատ էր հեռու Անդրկովկասից, նրան էր զրոյումի հետ կապող կոմունիկացիաները վտանգված էին տեղական քրդերի և թուրքերի կողմից։ Նման պայմաններում նահանջից բացի ուրիշ ելք չէր մնում։ «Փետրվարի 13-ին, — գրում է Ա. Կադիշևը, — թուրքերը գրավեցին Երզնկան։ Հայկական զորամասերն սկսեցին նահանջել էրզրում։ Հայկական զորամասերի թիկունքում գործում էին թուրքերի ստեղծած ջոկատները, որոնք հարձակվում էին խաղաղ բնակչության, գնացքների վրա, կտրում էին կոմունիկացիաները, ոչնչացնում էին կապի գծերը, կազմակերպում էին դիվերսիաներ և դրանով զգվարացնում էին հայկական զորամասերի գործողությունները։

Այսպես՝ Երզնկայի ջոկատի նահանջի վերաբերյալ ղեկուցագրում նշված է, որ ճանապարհին ջոկատը զնդակոծու-

թյան է եթարկվել քրդերի կողմից: Կորուստներին պատճառով ջոկատը հարկադրված է եղել թողնել թնդանոթները: Չորս-Քեջան խճուղու վրայի 30 սաժեն երկարությամբ կամուրջը պայթեցված էր: Զուկատը հարկադրվում է թողնել գումակն ու գնդացրերը: Նահանջը տեղի էր ունենում բուք ու բորանի պայմաններում. զորքերին միանում են նաև գաղթականները: Գաղթականների ու զորքի թվից մի քանի հարյուր հոգի ցրտահարվում են:

Մովսիսյա ուղղությամբ հարձակում էին գործում թուրքերի 2-րդ կորպուսի զորամասերը, իսկ հարավում, Վանա լճի ուղղությամբ՝ 4-րդ կորպուսի զորամասերը: Առաջ շարժվելով էրզրումի ուղղությամբ, թուրքերը փետրվարի 22-ին գրավեցին Մամախաթունը:

Անդրկովկասյան կռաւիցիոն կառավարութիւնը միահամուռ էր Անդրկովկասի ռեւոլյուցիոն շարժման և Սովետական Ռուսաստանի դեմ մղվող պայքարում, բայց նրա անդամների մեջ չկար և չէր կարող միասնություն լինել Անդրկովկասի պետական կառուցվածքի և արտաքին քաղաքականության հիմնական հարցերում: Անդրկովկասյան կառավարությունը, ներքին հակասություններով ծվատված, ի վիճակի չէր համախմբելու նրան մասնակցող պարտիսաններին, առավել ևս՝ կազմակերպելու Անդրկովկասի ժողովուրդներին՝ թուրքական արշավանքը ետ մղելու համար... Այնինչ թուրքերը շարունակում էին հարձակումը: Նրանք գրավեցին Տրապիզոնը, Գյումուշխանեն, Բաբերդը և պատրաստվում էին գրոհելու Բաթումի ու էրզրումի վրա» (նույն տեղը, էջ 44—45):

Անառիկ բերդաքաղաք էրզրումը Անդրկովկաս տանող ուղիների հանգույց ու դարպաս է: էրզրումի հաջող պաշտպանությունն Անդրկովկասը կապահովեր թուրքական ներխուժումից: Սակայն այն կրավորական զերը, որ դաշնակցությունը կամովին ստանձնել էր մենշևիկների ու մուսավթականների հետ Թիֆլիսում կնքած դաշինքով, իր տխուր արտացոլումն էր գտել նաև էրզրումում և նախապես վտանգել, անհնարին էր դարձրել նրա հաջող պաշտպանությունը:

Կովկասյան բանակի գերագույն հրամանատարության

շտաբի պետ գեն. Սերգո Մղիվանին Փետրվարյան ռեւոլյուցիայից հետո Սամարղանդի պաշտոնագրով դարձած գեներալ-նահանգապետ գեն. Օդիշելիձեին կարգում է Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար: Գեն. Օդիշելիձեի նստավայրը էրզրում բերդաքաղաքն էր, որտեղ նա հենվում էր ռեակցիոն ռուս սպայության վրա և բացահայտորեն վիժեցնում ռազմաճակատի պաշտպանության ուղղությամբ հայ զինվորականների գործադրած բոլոր ջանքերը: Աղեղնիկ գեն. Օդիշելիձեն էրզրում բերդաքաղաքի № 1 ամենազոր իշխանությունն էր:

Ժամանակավոր կառավարության օրոք էրզրումի քաղաքապետ էր կարգվել մենշևիկ Սաավրովսկին, որը նույնպես գերադասում էր ավելի շատ մնալ Թիֆլիսում, քան էրզրումում: Սակայն Սաավրովսկու քարտուղար աջարացի Ալի Բեյ Պեպլինովը միշտ նստած մնաց էրզրումում և այնքան սիրեց իր նոր նստավայրը, որ էրզրումում մնաց նաև թուրքերի գալուց հետո էլ: Մենշևիկների, մուսավթականների և դաշնակցականների Թիֆլիսի ռեակցիոն դաշինքին էրզրումում ևս տուրք տալու կազմալուծիչ քաղաքականության հետևանքով քաղաքապետության քարտուղար Ալի Բեյ Պեպլինովի իշխանությունը շարունակ ուժեղացավ:

Բացակա քաղաքապետի միշտ ներկա քարտուղար Ալի Բեյ Պեպլինովը էրզրումի № 2 իշխանությունն էր: Թե էրզրումի № 2 իշխանությունն ինչպես էր նպաստում քաղաքի պաշտպանության գործին, բավական է ասել, որ այս Ալի Բեյ Պեպլինովը թուրքերի գալուց հետո մնաց էրզրումում և իրանական Ատրպատականի ու Սալյանի վրայով էրզրումից Գանձակ վերադարձավ միայն որպես նուրի փաշայի ուղեցույց, թարգմանիչ և քարտուղար:

էրզրումում մնացած ռուս սպայության մեծ մասը, շուրջ 400 զինվորական, հավաքվել էին էրզրումի և Դեվերդունի ամրությունների՝ գեն. Օդիշելիձեի կարգած հրամանատար հրետանու շտաբ-կապիտան Տվերգոխիբովի շուրջը: Այդ սպաներն ապրում էին բերդին առընթեր թուրքական թաղամասում՝ թուրքերի տներում: Նրանցից ամեն մեկը պահում

էր 3—4 թուրք ծառա՝ մեծ մասամբ ռազմադերձերի թվից: Փետրվարի 26-ին (մարտի 11-ին), այսինքն՝ քաղաքի անկման նախորդ օրը, հաղորդում է Տվերդոխլեբովը, «գնդապետ Մորեկից ես բերանացի հրաման ստացա հարձակվողների վրա հրետանու կրակ բացել, սակայն ես աննպատակ համարեցի այդ ուղղությամբ կրակ բացել» (Զեմալ փաշայի հուշերը, էջ 80): Իսկ մինչ այդ, երբ դեռ էր զորումը թողնելու մասին խոսք չկար, նույն Տվերդոխլեբովը սեհարյուրյակային սպայության գաղտնի ժողովներ է գումարում, որտեղ որոշում են սաբոտաժի ենթարկել գնդ. Մորեկի կարգադրությունները և վիժեցնել նրա միջոցառումները: Այդ ժամանակ էր զորումի արևմտյան սանջակներից նահանջելով էր զորում է մտնում մի նոր հրետանային գումարտակ, որի դավաճան հրամանատարին գնդ. Մորեկը փորձում է փոխել: Տվերդոխլեբովն ու յուրայինները անմիջապես գործի են անցնում և պաշտպանում են պաշտոնագրված հրամանատարին: «Մենք ծածուկ որոշեցինք,— գրում է Տվերդոխլեբովը,— որ մենք փոխադարձաբար իրար պետք է օգնենք... մահմեդականների հետ ամենալավ հարաբերությունների մեջ էինք» (նույն տեղը, 72—73):

Հենց այս Տվերդոխլեբովն էլ քաղաքապետ Ստավրովսկուց, գնն. Օդիշելիձեից հետո երրորդ իշխանությունն էր էր զորումում: Նրա կարգադրությամբ ռուս (սեհարյուրյակային) սպաների պահակախումբ էր շրջում քաղաքում, ինքը՝ Տվերդոխլեբովը բանտարկում է հայ ենթասպա Կարազետյանին, որը փորձել էր անմիջականորեն, առանց Տվերդոխլեբովի կարգադրության, կատարել ավելի վերադաս գնդ. Մորեկի հրամանը (նույն տեղը, էջ 70), չի ճանաչում հրետանային գնդի տեսուչ կարգված գնդապետ Դոլուխանյանին. «Ծն նրան պատասխանեցի, որ լինելով ի պաշտոնե դիվիզիայի հրամանատարի աստիճանում, ես պետքի կարիք չեմ զգում» (նույն տեղը, էջ 71): Այսպես է նա վարվում նաև հրետանու շտաբակապիտան Ջանփոլադյանի հետ (նույն տեղը, էջ 71—72):

Ամեն օր և ամեն ժամ քաղաքի պաշտպանությունը չլատող այս երեք փառատական իշխանությունների կողքին կաթ

նաև մի ուրիշ զորեղ իշխանություն՝ մուսավաթիստ Սեիդովի իշխանությունը: Դեռ 1915 թվականի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի մուսուլմանները ցարին հատուկ բողոք էին ներկայացրել, թե իբր գրավված վայրերում հայերը կոտորում են մուսուլմաններին: Այդ առթիվ ստուգող խառն հանձնաժողով էր ուղարկվել գրավված վիլայեթները՝ տեղում քննություն կատարելու համար: Այդ նույն ժամանակվանից Ռուսաստանի մուսուլմանական բարեգործական հաստատությունները Արևմտահայաստան էին ուղարկել իրենց գործակալները՝ «տուժյալ» մուսուլմաններին տնտեսական և այլ օգնություն ցույց տալու համար: Գնն. Օդիշելիձեն առաջին իսկ օրից Սեիդովին ընդունում է գրկաբաց և ամեն տեսակ աջակցություն ապահովում նրա ձեռնարկումներին: Քաղաքապետ Ստավրովսկին և նրա քարտուղար Ալի Բեյ Պեպինովը Սեիդովին ընդունում և աջակցում են որպես իրենց մարդու: Էր զորում քաղաքի և մարզի կոմիսար Տիգրան Աղամալյանը, ելնելով անդրկովկասյան իշխող պարտիաների կռալիցիային կրավորականությամբ հավատարիմ մնալու՝ Թիֆլիսում որդեգրված կործանարար պրակտիկայից, նույնպես իր հովանավորությունն է ապահովում Սեիդովին: Պահեստների դռները,— որոնք այնքան էլ ամուր չէին,— բացվում են Սեիդովի և նրա գործակալների առաջ:

Այսպիսով՝ մուսավաթիստ Սեիդովն իր հաստիքով և մուսուլմանական բարեգործական ընկերությունների՝ բոլոր բնակավայրերում գտնվող գործակալներով կազմում էր էր զորումի շորրորդ իշխանությունը:

Գնն. Ավերյանովի հայ տեղակալ բժիշկ. Հ. Զավրիկա էր զորում գնաց 1917 թվականի օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին, այնուհետև նա Թիֆլիս վերադարձավ, Պետրոգրադ գնաց և կրկին անգամ էր զորում վերադարձավ Անդրանիկի հետ 1918 թվականի մարտի 1-ին: Զավրիկա էր զորումի կոմիսար էր կարգել Տիգրան Աղամալյանին, որը զինվորական չէր, այլ վարժապետ: Քաղաքական հարցերում բոբիկ ու անգործիմաց Տիգրան Աղամալյանը էր զորումում գործող հինգերորդ իշխանությունն էր:

էրզրումի վեցերորդ իշխանութիւնը դաշնակցական մի-
լիցիապետ Արմենակ Միրոյանն էր: Սա պետք է կարգ պահ-
պաներ քաղաքում, վերահսկեր մարդկանց, պահեստները
ապահով պահպանմանը, ինչպես նաև պայքարեր դասալքու-
թյան դեմ: Օդիշելիձնի, Ստավրովսկու, Սեիդովի, Տվերդո-
խելբովի և նմանների պնդմամբ, նույնպես ելնելով 1917 թվա-
կանի փետրվարին հռչակված «դեմոկրատական հավասարու-
թյան» սկզբունքներից, սկզբնական շրջանում տեղական թուր-
քերից մի պաշտոնակից է կարգվում այս հայ միլիպետին,
բայց այդ պաշտոնակիցը տեսնելով, որ ինքը կարող է խան-
գարել Արմենակ Միրոյանի թրքանվեր գործունեությունը, նը-
պատակահարմար է գտնում հրաժարվել, միլիպետի միահե-
ծան պոստը թողնելով Արմենակ Միրոյանին: Այս Միրոյանը
պարեն բաց թողնելու հետ մեկտեղ հովանավորում է զինքն
վաճառքը տեղական թուրքերին, և ամենամահրաժեշտ ժամին
իր կուտակած ոսկիներն առած փախչում է կնոջ հետ: Վը-
ռական թեժ կովի պահին, երբ չի երևում Արմենակ Միրոյանն
իր միլիցիական զորամասով, հրամանատարներն իրար
հարցնում են, թե ի՞նչ եղավ նրա հետ, դաշնակցական Սե-
պուհը պատասխանում է.

«—Վերջին րոպեին ան մեզ դավաճանեց. իր զինվորները
պատրաստված էին կովին մասնակցելու իր գլխավորությամբ,
սակայն ան կնոջ խոսքին անսալով, կնամարդի և վատոգիտ-
րեն կինն առավ և ծլկավ» (Սեպուհ, «էջեր իմ հուշերեն», հ.
Բ., էջ 70):

Հայ սպայության Երևանի համագումարից (1917 թ. նո-
յեմբերի 20) հետո կազմակերպված Հայ զինվորական միու-
թյան էրզրումի անձարակ կոմիտեն էրզրումի 7-րդ իշխանու-
թյունն էր: Զինվորական միության հիմնական խնդիրը կադ-
րերի բնորոշությունն էր գործող բանակի համար, սակայն
կադրերը ճեմում էին էրզրումի կոմիտեի իրավասության
սահմաններից հեռու՝ Թիֆլիսի փողոցներում:

Բազմիշխանության և անիշխանության այդ քաոսում իշ-
հերթին և իր ուժը ներածին չափով իշխանություն էր անում
ամեն մի կոմիտե ու միություն, ամեն մի պահեստ ու լազա-

րեթ, հեռախոսակալային ու կայարանը: Հայ զինվորն ուներ
միայն հրացան և ուրիշ ոչինչ, հրետանին նրան չէր սպասար-
կում, հեռախոսը նրան չէր լսում, կազմալուծված բուժ-սանի-
տարական ծառայությունը նրան չէր ընդունում, իսկ նրա ան-
միջական հրամանատարությունը նրան չէր կարող պաշտպա-
նել թշնամաբար տրամադրված բարձր հրամանատարությա-
նուց:

Այս բոլորի հետ միասին էրզրումը վառոդի տակառ էր:
Քաղաքը վառոդի տակառ էր ոչ միայն բազմաթիվ զինա-
պահեստների առկայությամբ, այլև մինչև ատամները զինված
թուրք 25.000 բնակչության ներկայությամբ: Հիշենք, որ քե-
մալական շարժման զորավիդ հանդիսացած առաջին կոնգրե-
սը գումարվեց էրզրումում, 1919 թվականին:

Ռուս զորքը 1916 թվականին էրզրումը գրավեց պաշարու-
մից հետո և նրա բնակչությունը մնաց իր տեղում: Պարտված
կայազորի շատ զինվորներ ու սպաներ գերությունից խուսա-
փելու համար ապաստան էին գտել ու թաքնվել քաղաքի բնա-
կիչների տներում: Նրանց թիվը ոչ պակաս, քան հինգ հազար
էր: Մուսավաթիստ Սեիդովը կապ էր պահպանում ու պարեն
էր հայթայթում թաքնված զորքին: Երբ ռուսական բանակը
քայքայվեց և լքեց ռազմաճակատը, այդ զինվորները, Օդիշե-
լիձնի և համախոհների բացահայտ հովանավորության բարե-
նպաստ իրադրության մեջ, հաճախ դուրս էին գալիս և սպա-
ռազինվելու մասին մտածում էին ոչ միայն ծածուկ զնում-
ների, այլև պահակներին ոչնչացնելով զինապահեստները
թալանելու միջոցով: 1917 թվականի վերջին ամսին և 1918
թվականի առաջին ամիսներին էրզրումում կուտակվել էր
մոտ 15 հազար հայ զորք ու քաղաքացի. քաղաքացիների մեծ
մասը տղամարդ էր և զինված: Հայ զինվորներն ու քաղա-
քացիները տեսնում են, որ տեղական թուրքերը զինվում են
և պատրաստվում են ներքին ապստամբությամբ գրավելու
քաղաքը և կոտորելու հայերին: Հայերն սկսում են խուզարկու-
թյուններ, սակայն Օդիշելիձն, Ստավրովսկին, Սեիդովը,
Տվերդոխելբովը, հովանավորելով թուրքերին, ձերբակալում
են հայ զինվորներին, աշխարհազորայիններին, դատեր են

կազմակերպում: Այս պայմաններում զորավար Թորգոմը, որը փայլուն ֆրանսերենի շնորհիվ ինտիմ կապեր էր հաստատել ռուս բարձր սպայության հետ, դեռևս Կերենսկու օրոք Պետերբուրգ է գնում՝ գերագույն հրամանատարության առաջ սեփական նախաձեռնությամբ պարզելու էրզրումի պաշտպանության պրոբլեմը: Պետերբուրգից վերադարձին նոր իրադրության մեջ նա ավելի անհույս է գտնում էրզրումի պաշտպանությունը: Օդիշելիձեի և նրա համախոհների սև աշխատանքը բնում խեղդելու համար Թորգոմը, անհանգիստ, բայց մաքուր մի մարդ, առաջին զորամաս է կազմակերպում և 1918 թվականի հունվարի 25-ին հայկական անկախություն է հռչակում էրզրումում: Այդ ակտի համար Օդիշելիձեն նրան քշում է Թիֆլիս, որտեղ Թորգոմը Արևմտահայ ապահովության խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանին և Անդրանիկին պատմում է էրզրում քաղաքին և նրա հայ բնակչությանն ու զորքին ներսից սպառնացող իրական վտանգը: Անդրանիկը նրան՝ չհամաձայնեցված անկախության ակտի համար, իջեցնում է տասնապետի աստիճանի, սակայն 170 զինվոր տալով, նորից շտապ ուղարկում է էրզրում և ինքն էլ արագացնում է իր մեկնումը: Փետրվարի 28-ին Անդրանիկն ու Հ. Զավրիևը վերջապես ժամանում են Սարիղամիշ՝ մեկ հազարի չհասնող զորամասով: Սոսկալի ցուրտն ու բուք-բորանը դժվարացնում են զորքի փոխադրումը էրզրում: Անդրանիկը մի քանի հետևորդներով ավտոմոբիլով շտապ մեկնում է և մարտի 2-ին հասնում է էրզրում, որտեղ նրան անհամբեր սպասում էին: Գեն. Օդիշելիձեն իր հապճեպ մեկնումով ավելի էր կազմավորվել քաղաքի պաշտպանության գործը: Նա չէր սպասել Անդրանիկին, որ գործերը հանձնեք նրան, այլ Երզնկայից նահանջած զնդ. Մորելին անվանապես կարգելով էրզրումի ամրությունների ժամանակավոր հրամանատար, շտապել էր Սարիղամիշ, որտեղ հասել էր Թիֆլիսից եկող Անդրանիկի հետ միևնույն օրը: էրզրումում Տվերդոսլեբովը չէր լսում Մորելին, իսկ Սեիդովը տեղական թուրքերին և նրանց տներում թաքնված հինգ հազար ռազմագերիներին շտապեցնում էր ապըս-

տամրություն բարձրացնել: Սակայն Անդրանիկի ժամանելու սոսկ միայն լուրը կաշկանդում է նրանց ու փրկում քաղաքի հայերի ու հայ զորքի կյանքը: 9 օրվա ընթացքում Անդրանիկը եռուն գործունեություն է ծավալում էրզրումում՝ այդ տաքարյուն ու դուրաբորբոք մարդու համար զարմանալի պաշարյունությամբ ու համբերատարությամբ, սակայն ստեղծված արդեն անհուսալի իրադրության հետևանքով նրան չի հաջողվում կանխել բերդաքաղաքի անկումը: Օդիշելիձեն հեռանալիս էվակուացիայի և քաղաքը թուրքերին հանձնելու կարգադրություն էր արել: Նրա մեկնումից անմիջապես հետո զնդապետ Մորելը թեև փոխել էր այդ կարգադրությունը, սակայն փախուստն արդեն սկսվել էր: Անդրանիկը կարգադրում է ղեկք վերցնելու ընդունակ տղամարդկանց թույլ չտալ հեռանալ քաղաքից: Անդրանիկը փորձում է իր ձեռքում կենտրոնացնել ամբողջ իշխանությունը, սակայն ընդհանուր անբարենպաստ պայմաններից բացի առաջին հերթին նրան խանգարում են բժիշկ Հ. Զավրիևը և մարդային կոմիսար Տիգրան Աղամալյանը:

Անդրանիկը տեսնում է, որ թշնամու համար գործող ուժերն ու հաստատությունները շարունակ հեռախոսային ուղիղ կապով կապված են հարձակման անցած թուրք զորքի հրամանատարության հետ: Նա կարգադրում է կտրատել բոլոր հեռախոսային գծերը: Դրանից հետո Սեիդովն սկսում է կապը պահպանել սուրհանդակների միջոցով: Անդրանիկին հաջողվում է բռնել Սեիդովի երկու նամակը, որոնց բովանդակության հետ ծանոթանալուց հետո որոշում է կախնավորել և պատժել Սեիդովին: Դաշնակցական Տիգրան Աղամալյանը Սեիդովին փախցնում է Թիֆլիս: Անդրանիկը փորձում է ճակատ ուղարկել Բեթանբեկի հրամանատարությանը տակ զբոսնելով հայկական Ա. և Բ. գնդերը, որոնք մտնում էին Նազարբեկովի հայկական կորպուսի կազմի մեջ: Բեթանբեկը խոստանում է, բայց նրա խոստումը իրականություն չի դառնում:

Արևմտահայ դաշնակցականների օրգան՝ Երևանի «Աշխատանքը» հատուկ թղթակից ուներ էրզրումում, որը հիշյալ թերթի էջերում սրտացավ ականատեսի իրադեպությամբ:

պարբերաբար լուսաբանել է ինչպես էրզրումի անկախության մատուցյալներում մղված համառ կռիվները, այնպես էլ բերդաքաղաքի անկման մանրամասնությունները: Ավելի սպառնիչ և կարագրություն մեծ շնորհ գտնում օրվա մյուս թերթերում:

«Ինչո՞ւ նահանջեցինք», հարց է տալիս «Աշխատանքի» թղթակից Պողոս Հյուսյանը:

«Ըսե՛լ, որ թշնամի գերազանց ուժն էր, որ մերոնց հարկադրեց քաղաքը թողուլ... — ո՛չ երբեք, որովհետև անիկա հազիվ 4000 հոգի ըլլար, իսկ մեր զինվորներուն թիվը 9—10.000 կհասներ. ըսել որ պետք եղած անհրաժեշտ ռազմամթերքը կպակասեր, ամենևին ոչ, որովհետև այնքան ռազմանյութ կար, որ նույնիսկ հսկողությամբ տակ պահել կարելի չէր. ըսել որ թշնամիի դիրքերը մերոնցմե շատ ավելի նպաստավոր էին, նույնպես ճիշտ չէ, որովհետև մերոնք 500-ի ավելի թնդանոթներով ապահովված բերդերով շրջապատված էին, մինչդեռ թշնամին բաց դաշտին մեջ կգտնվեր...»

Մոտ 15.000 հոգի, ջախջախիչ մեծամասնությամբ տղամարդ, բոլորն ալ զինված, բայց կատարյալ խուճապի մատնված, կնահանջեն ջանալով վայրկյան մը առաջ քաղաքն հեռանալ, իրար կհրմշտեն ու կկոխկրտեն... Քաղաքին մեջ մնացին միայն քանի մը ռուս օֆիցերներ, գթության քույրեր, թնդանոթաձիգ գնդապետ Դվյորդախեպով, որոնց առաջարկված էր հեռանալ Բաղաբեն, բայց անոնք մերժելով... կուգն մնալ» («Աշխատանք», 1918 թ. մայիսի 18, № 95):

Երբ մարտերը դեռ տեղի էին ունենում էրզրումի արևմտյան մատուցյալներում, Սեպուհը տեսնելով, որ գործերը վատ են ընթանում, մատնացույց անելով իր թիկունքում բարձրացած անառիկ ու անվանի բերդը, որ շրջապատված էր խոր խրամատներով և 3—4 մետր լայնությամբ փշալարերով, հրամանատարներից մեկին դառնալով ասում է.

«Ահա այս ամբողջություններու մեջ է որ պիտի փորձենք մեր վճռական բախտը: Հապա՛ բերդերը, որոնք աննման կերպով կազմակերպված են և օժտված են կանոնավոր և արդիական թնդանոթներով: Սակայն գիտե՛ս թե այս բոլորը որու հանձնված են... ռուս գնդապետ Խլեպնիկովին (կարգալ՝

Տվերդոխիբովին.— 2. Թ.), մարդու մը՝ որ բարի համբավ չի վայելեր: Տեղեկություններ ունեմ, որ գնդ. Խլեպնիկովը հարաբերություններ կպահե թաթար Սեիդովի հետ, սակայն չեմ գիտեր թե Աղամալյան այս մասին լուր ունի՞ թե ոչ» (Սեպուհ, «Էջեր իմ հուշերեն», հ. Բ., էջ 31):

Երանելի՛ միամտություն: Ուրեմն որ Աղամալյանը լուր ունենար, ապա ամեն ինչ կկանխվեր: Աղամալյանը շատ փրժո մարդ էր: Հայ ազգային խորհուրդն էլ, Նազարբեկովն էլ լուր ունեին, և դեռ Անդրանիկին ուղարկելուց առաջ ասվել էր Նազարբեկովին, թե անհրաժեշտ է Անդրանիկի փոխարեն հրետանավորների մի հայկական զորամաս ուղարկել էրզրում, որ տեղի կանգնի բերդի թնդանոթներին, սակայն ո՛չ Նազարբեկովը, ո՛չ Ազգային խորհուրդը ոչինչ չէին արել: Ինչո՞ւ: Ադետը, ադետի մեծությունը գիտեին, դժվար չէր այդ բանն իմանալ: Սակայն ադետի առաջն առնելու շնորհք, կարողություն չունեին, պատմականորեն, դասակարգայնորեն չունեին, տեղն էլ ուրիշների չէին զիջում: Այստեղ է ողբերգությունը:

Էրզրումի անկումից հետո դաշնակցության պարագլուխները ամբողջ երկու տարի բարվոք են համարում մոռանալ իրենց երեկվա եռանդուն ընկերոջը և հիշել նրան միայն մահվան ժամանակ՝ իրենց գլխավոր օրգանում մի էջ նվիրելով նրա հիշատակին, որտեղ ոչ անհայտ Վ. Ն.-ն բժ. Զավրիկին անվանում է «հավիտենական իդեալիստ», «հայ ժողովրդի քափառական հրեա», իսկ պաշտոնական կենսագիրն ավելացնում է՝ «Գաղափարների աշխարհում Զավրիկյանը ռումանտիկ էր բառի աճենալայն առումով: Այստեղ նրա երևակայությունը սահման չունեի, երազի թևերով նա թռչում էր հեռու-հեռուները, հաճախ կտրվում էր կյանքից և շատ անգամ զոհ դառնում իր ցնորհներին» («Հառաջ», Երևան, 1920 թ. ապրիլի 18): Այստեղ ընդգծումներից բացի մեղ մնում է ասել միայն այն, որ հայ ժողովրդի համար ամենահղերական և ամենաբախտորոշ 1914—1918 թվականներին բժ. Զավրիկը դաշնակցության առաջին ջութակը չէր միայն նրա համար, որ այդ պարտիան չունեի և պատմականորեն չէր կարող առաջին ջութակ ունենալ, սակայն նրա ամենա-

ձեռներնց և ամենաեռանդուն գործիչն էր, որը շարունակ աղետավոր ճանապարհներով էր տանում միայն աղետավոր ճանապարհներով քայլելու ընդունակ բախտախնդիրների այդ պարտիային:

Էրզրումի անկումը ազգային աղետ էր, ողբերգություն: Դա սոսկ ռազմական հաղթանակ չէր մեկ կողմի համար և ռազմական պարտություն՝ մյուս կողմի համար: Դա թուրքերի համար միաժամանակ նաև քաղաքական ու հոգեբանական հաղթանակ էր: Այդ ժամանակ վաղուց արդեն սկսված պիտի լիներ Տրապիզոնի հաշտարար կոնֆերանսը, սակայն թուրքերը նրա բացումը ձգձգում էին՝ սպասելով էրզրումի գրավմանը, որը պիտի շատ ամրապնդեր նրանց դիրքերը: Հայ ժողովրդի համար էրզրումի անկումը ռազմականի հետ նաև քաղաքական ու հոգեբանական պարտություն էր: Եթե երեկ դաշնակցականները անդրկովկասյան գլխավոր կոնտրոնյուցիոն պարտիաների իրաւամբօ դաշինքում ոչ միայն մեղսակից, այլև խաբված կողմ էին, ապա էրզրումի անկումից հետո նրանք հանցավոր կողմ էին միայն և նրանց խանգարիչ ներկայությունը բացահայտորեն անհանդուրժելի էր դարձել անգամ մենշևիկների ու մուսավաթականների համար: Ավելին: Եթե երեկ դաշնակցականները, իբրև ռազմական ուժի տերեր, դեռ կողմ էին համարվում, ապա հիմա էրզրումի անկումից հետո, ոչ միայն մենշևիկներն ու մուսավաթականները, այլև անգամ իրենք՝ դաշնակցականները սկսեցին չհավատալ իրենք ռազմական ուժին և նահանջել Կոմիսարիատի կառավարության մեջ և սեյմում կողմ ճանաչվելու իրենց երկշոտ հավակնությունից անգամ:

Էրզրումի անկումը դաշնակցության սնանկության ապացույցներից ամենաանվիճելին էր: Սակայն, հայ ժողովրդի համար իր հետևանքներով այնքան աղետավոր ու եղբրական այդ իրողությունը դաշնակցության իսկ օրգանի էջերում երգիծանքի առատ նյութ տվեց: 1920 թվականին Երևանի «Հառաջ» թերթում ձեռնամուխ լինելով «1918 թվի կովկասյան անցքերու պատմության», Լեռ-Կամսարը գրում էր.

«Կարնո մեջ կար 600 թնդանոթ, անսպառ ումբ և Տա-

ճիկի ունեցածն ալիլի զորք, ուղենար նե ջարդ ու վշուր կըներ զայն, սակայն Հայաստանի նպատակը չէր կազմել մարմնական պատիժներով խելքի բերել հակառակորդն, այլ կրթիչ միջոցներով, նուրբ ձեւերով հասկացնել իր միտքը: Այս պատճառով հրաման տվաւ բերդապահ թնդանոթային զնդին՝ Տաճիկի երևալուն բնավ չկրակել, այլ դատարկ թնդանոթներու բերանները շեշտակի հառել թշնամու աչքի մեջ, որ ամչնա ու քաշվի:

Հետո: Կարնո մեջ կար անսպառ մթերք, հագուստ և ուտելիք: Հայաստանը մտածեց ներսեր փոխադրել զանոնք զժբախտ պարագային Տաճիկին ձեռքը չիյնալու համար: Բայց որովհետև այդ անսպառ մթերքը կրելով չէր հատնիր, ուստի Խնամատարական, Եղբայրական օգնության, Գյուղատնտեսական, Զինվորական միության, Որբախնամ և այլ կոմիտեներն թվով 68 կոմիտե շտկեց, ու Կարին ղրկեց, որ այդ մթերքները տեղն ու տեղը... ուտեն:

Մինչդեռ Հայաստանն այս պատրաստություններով էր զբաղված, Տաճիկը Մամախաթունին մեջ դարձավ իր խոհարարին և ըսավ.

— Դուն օճախը կպցուր, կերակուրը դիր վրան, ես երթամ Կարին գրավեմ՝ գամ ուտեմ:

— Կուշանաս, ճանրմ, կերակուրը կպաղի,— առարկեց խոհարարը:

— Դեռ կերակուրիդ սոխը չբրդած ես հոս եմ»:

Այնուհետև «Ահալոր ճակատամարտ էրզրումի տակ» ենթագլխում Լեռ-Կամսարը շարունակում է.

«Մեր ամբողջ ուժը կբաղկանար երեք հազար զինվորների, 68 ուտիչ մարմիններ և 600 բաղաձայն թնդանոթներ, որք կոչված էին իրենց բարոյական ազդեցությունը ի դորձ դնել անկիրթ թշնամու վրա:

Դրությունն այսպես էր, երբ Տաճիկը հրաման ըրավ առաջ շարժվելու: Անոր ուժը կբաղկանար 300 զինվորների, որոնց կառաջնորդեին նույն թվով շվաքներ առաջին ինկած: Խորամանկ Տաճիկը իր հարձակման ատենները դիտամբ երեկո էր ընտրեր, երբ շվաքները երկար կըլլան և ահարկու Սրբ

Տաճիկը Կարնո պատին մոտեցավ, 600 թնդանոթները մեկեմ... լոնցին: Տաճիկը զարմացավ և զարմանքը թնդանոթներու լուռ հայացքներու տակ անկարգ քրքիջի փոխվեցավ: Տաճիկը ուշքի եկավ և նորեն հարձակվեցավ: Մարտը բորբոքելով, երկուստեք իրար վրա խոյացան անհնարին հարվածներով: Կովին հաջողությունը մեր կողմն էր դարձել, երբ արևի տաք ժամանակ հանկարծ մեր զորաց շվաքները դավաճանությամբ կռվողներու ետևն անցան: Այս դեպքը լքումն առաջացուց մերիններուն մեջ և զորքը կռակ դարձնելով փախավ:

Տաճիկը մեր թնդանոթներու տեղատարափ լռության տակ քաղաք մտավ» (Առ-Կամսար, «Աղգային Այբբենարան», էջ 79, 80, 81):

Իսկ Անդրկովկասի իրարամերժ կոնտրոկոյուցիոն պարտիաների դաշինքի մասին Լեռ-Կամսարը հեղինակաբար ասում է՝

«Եվ ժողովի նստան կովկասյան եղբայրները Թիֆլիսին մեջ, թե ինչպես ընեն, որ առանց կռվելու հաղթեն Տաճիկին» (նույն տեղը, էջ 70):

Թեև Հայոց աղգային խորհուրդը դեռևս հունվարի «կղբին» զորահավաք էր հայտարարել Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում, սակայն այդ զորահավաքն այնքան էլ շոշափելի արդյունք չէր տվել: Էրզրումի անկումը սթափեցրեց հայ ժողովրդին, և այս անգամ կամավոր զինվորագրությամբ արագորեն հայկական զորամասեր կազմակերպվեցին և ուղարկվեցին Կարս ու Սարիղամիշ: Այդ նոր համալրման մեջ աչքի ընկնող տեղ էին գրավում բարձր դասարանների աշակերտները, որոնք պատանեկան խանդավառությամբ արհամարհում էին ամեն դժվարություն ու մահ և անձնուրացորեն կռվի նետվում: Թուրքերը էրզրումից Սարիղամիշ հասան և այն գրավեցին 21 օրում: Սա մեծ նվաճում էր հայկական զորքի համար, եթե հիշենք, թե նա ինչպիսի՜ արագությամբ էր թողել էրզրումը և ինչպիսի՜ արագությամբ պիտի թողներ Կարսը: Սակայն հրամանատարության ապիկարության և ռազմաճա-

կատին կցված դաշնակցական պարագլուխների անճարակության հետևանքով Սարիղամիշն էլ ընկավ (1918 թ. ապրիլի 5-ին), որից հետո օրակարգի կենտրոնական հարցը դարձավ Կարսի պաշտպանությունը:

Սարիղամիշի շրջանում հրամանատարության ուղղակի դավաճանության ու ապիկարության և դաշնակների՝ չ'ափելի դավաճանական անճարակության մասին պերճախոս հուշեր ունի դաշնակցության ոչ-անհայտ պարագլուխներից, Արևմտահայերի ապահովության խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը:

«Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը կռուներն մաքրել Կաղզվան-Օլթի տարածության մեջ գտնվող թուրք և քուրդ ավազակային տարրերը և մեկ գիշերվա մեջ անցք բանալ դեպի թուրք բանակի թիկունքը... զարնել ետևեն և խուճապի մատնել, միևնույն ատեն մեր զորքը հարվածե նաև Սարիղամիշի ճակատեն: Այս ծրագիրը ինձի կթվեր իրականանալի: Կարծեմ վրացյանը և նավասարդյանն ալ կբաժնեին: Նույն գիշեր զորավար Արեշովին հայտնեցինք ծրագրի մասին և անոր հաջող իրականացման հավանականությունները: Զորավարը խակ և վնասակար համարեց Մուրադի ու Սեպուհի «չեթաներով» գործ տեսնել. «անկանոն ուժեր են, որոնց կարելի չէ վստահել, իսկ ծրագիրը զինվորական տեսակետեն անգործադրելի»... Ապարդյուն վեճերն վերջ վերադարձանք ժխտական պատասխանով: Զայրացած Մուրադը և Սեպունք իրենց ձիավորներով քողին Սարիղամիշը և հեռացան» (Վ. Փափազյան, «Իմ հուշերը», հ. Բ., էջ 471—472):

Բայց պատմությունն ասում է, որ Սեբաստացի Մուրադը և մեծ մասամբ դաշնակցության հայդուկային դպրոցն անցած շատ ուրիշ արևմտահայ զինված ուժեր, որոնք, հակառակ դավաճանական ղեկավարության ամեն տեսակ սադրանքներին, կռվել էին էրզրումի արևմտյան մատույցներում, չքողին ու չհեռացան, այլ նրանց հեռացրին Սարիղամիշից:

Մեկ կողմի վրա թողնելով Արդահանը, 1918 թվականի մարտի երկրորդ կեսին հայկական զինված ուժերը Արևմտահայաստանի տարբեր վայրերից ետ էին քաշվել և հավաքվել

Սարիղամիշի շրջանում, որտեղ գեւ. Արեշովի կանոնավոր զորքից բացի մի քանի հազար արեւմտահայ մարտիկներ կային: Ընդհանուր գումարով շուրջ 10 հազար սվինը միանգամայն բավական էր պաշտպանողական մարտեր մղելու համար և, ինչպես նշեցինք, Սարիղամիշի շրջանում թուրքերը կանգ առան շուրջ երեք շաբաթ (12/III—5/IV):

Խախտելով Երզնկայի զինադադարը և ետ գրավելով ռուսների նվաճած վիլայեթները, Վեհիբ փաշան Անդրկովկասյան հրամանատարութեան բողոքին, ինչպես տեսանք, պատասխանել էր, թե «հայկական զորքերին չի ընդունում որպէս ռուսական ռեզուլյար զորքեր», թե «թուրքական զորքերին խիստ հրաման է տրված խուսափելու ընդհարումից ռուսական բանակի հետ»: Սեյմում և նրա կառավարութեան մեջ Թուրքիայի դեմ պայքարել ցանկացողների թվից շատ ավելի էր Թուրքիայի գաղտնի և բացահայտ գործակալների թիվը, որոնք տարածում էին այն միտքը, թե թուրքերը կանգ կառնեն 1914 թվականի սահմանի վրա, որովհետև այդ սահմանագիծն անցնելով նրանք պատերազմ հայտարարած կլինեն Անդրկովկասյան սեյմի կառավարութեանը: Ուրեմն, անհրաժեշտ էր Սարիղամիշում ունենալ ռեզուլյար զորք:

Էրզրումի անկումով վարկաբեկվել էին արեւմտահայ զինված ուժերը: Հայոց ազգային խորհուրդը, նրա զինվորական բաժնի վարիչ Ստ. Մամիկոնյանը, Անդրկովկասյան սեյմին ընդառաջած լինելու համար, ժամանակը պատեհ են համարում «ազատվելու» արեւմտահայ զինված ուժերից, որպէսզի Վեհիբ փաշան իր առաջ միայն ռեզուլյար զորք տեսնելով կանգ առնի 1914 թվականի սահմանի վրա: Հայկական կորպուսի հրամանատարութունը, որն ամբողջութեամբ զրտնրվում էր ցարական ռեակցիոն գեներալների ձեռքին, արդեն նախապես պատրաստ էր «ազատվելու» այդ «չեթաներից»: Ընդհանուր տրամադրութունն այնպես էր, որ ոչ ոք չէր տեսնում, թե դա ինքնասպանութեան ինչպիսի ակտ էր հանուն ինչ-որ շատ կասկածելի նկատառման:

Այդ ժամանակ, Թիֆլիսում բացված ենթասպայական գաղութում սովորելու պատրվակով, արեւմտահայերի ջոկատներ

րից հավաքեցին և Սարիղամիշից Թիֆլիս տարան ավելի քան երկու հարյուր զրազետ տասնապետների և առհասարակ խանդավառ երիտասարդների, որոնք շարքային մասսային կապում էին առանձին հրամանատարների հետ: Այդ իսկ քայլով և դրա կազմալուծիչ ազդեցութեան տակ նոսրացավ արեւմտահայերի ջոկատների կազմը: Այնուհետև արեւմտահայ ջոկատներն ռազմաճակատի առաջին գծից ետ տարան Կարս և Ալեքսանդրապոլ, որտեղ պարզապէս անոթութեան մատենելով մարտիկներին ու նրանց ձիերին՝ քայքայեցին նրանց շարքերը: Ոմանց առաջարկեցին մտնել հայերեն չիմացող սպաների զորամասերը:

Կազմալուծված արեւմտահայ զինված ուժերի մի մասը բարձրացավ Արագածի հարավ-արեւմտյան լանջերը, մի մասն էլ Անդրանիկի «նահանջ բյուրոցից» դեռ մոտ երկու ամիս առաջ մոմտում էր բռնելու Պարսկաստանի ճանապարհը՝ իբրև թե անգլիացիներին հասնելու համար, իսկ մի մասն էլ մեծ ու փոքր խմբերով գնաց Թիֆլիս, որտեղից անցավ Հյուսիսային Կովկաս: Անգլեն ու առանց դրամի Թիֆլիս հասավ նաև Սեբաստացի Մուրադը, որը քաջ գիտակցելով հերոսական Բաքվի համառ դիմադրութեան վճռական ու բախտորոշ նշանակութունը հայ ժողովրդի համար՝ սակավաթիվ զինակիցներով Հյուսիսային Կովկասի, Հարավային Ռուսաստանի և Աստրախանի վրայով գնաց Բաքու՝ միանալու Ստ. Շահումյանի գլխավորած պայքարին:

Արեւմտահայ զինված ուժերի այս ջլատումից ու մեկուսացումից հետո Սարիղամիշն անմիջապէս ընկավ, և թուրքերը տեղաբնիկ ժողով հարստութեան: Շուրջ երեք շաբաթ Սարիղամիշի մատուցներում կանգ առած Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան իր հուշերի մեջ գրում է, որ իր դանդաղ առաջխաղացման պատճառը, — ինչպես դեռ իր ժամանակին զեկուրջել էր Վեհիբ փաշային, — հայ պարտիզանական ջոկատներն էին, որոնք թեւրից ու երբեմն էլ թիկունքից հարվածում էին իրեն ու քայքայում իր մարտակարգերը: Այդպիսով, արեւմտահայ «չեթաների» նկատմամբ ցուցաբերած այդ դավաճանա-

կան ակտով որոշվեց ո՛չ միայն Սարիղամիշի բախտը, այլև կանխորոշվում էր Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի բախտը:

Գեներալ Արեշովի մասին, որը շարունակ դիմումներ էր տալիս Նաղարեբեկովին՝ խնդրելով իրեն ազատել ռազմաճակատի այդ հատվածի հրամանատարի իր պոստից, Փափազյանն իր հուշերի մեջ, նրան ազգասիրաբար վերականգնելով «Արեշյան», գրում է.

«Դժբախտաբար, Արեշյանի պես հրամանատարի մը հանձնված էր այդ ճակատը, որ անջիղ, Հայաստանի և հայության հետ շկապված, ձևապաշտ, անտարբեր ու բյուրոկրատ մարդ մըն էր: Ավելի շատ հետաքրքրված էր թուրք զինվորներու և գերիներու անվնաս պահպանությամբ և խնամքի խնդրով, քան ճակատի դրուժյամբ» (նույն տեղը, էջ 468—469):

Ապրիլի սկզբին, Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցության նախօրյակին, Հայոց ազգային խորհրդի ամբողջ ղեկավար կազմը և հայկական կորպուսի գլխավոր շտաբը գեներալ Նաղարեբեկովի գլխավորությամբ այցելում են Սարիղամիշի ռազմաճակատը:

«Սարիղամիշը, — գրում է այդ ստվարաթիվ խմբի անդամ Ս. Վրացյանը, — գտանք քաոսային վիճակի մեջ: Քաղաքը դատարկվել էր: Բնակիչները թողած տուն ու տեղ՝ հեռացել էին: Մնացել էին կասկածելի մարդիկ, որոնք գիշեր ու ցերեկ թալանով էին զբաղված: Զինվորական պահեստները մնացել էին անպաշտպան. անհաշիվ հարստություն էր ամբարված — զենք ու ռազմամթերք, զինվորական ու քաղաքացիական հագուստ, երկրագործական գործիքներ և մեքենաներ, խճուղիների և կամուրջների շինության մեքենաներ, անսպառ դեղորայք, ալյուր, շաքար — տասնյակ միլիոնների արժեքով հարստություն» (Ս. Վրացյան, «Կյանքի ուղիներով», էջ 206):

Եվ սակայն, ինչպես քիչ հետո կտեսնենք, գեներալ Նաղարեբեկովի իսկ վկայությամբ, Սարիղամիշից Կարս նահանջած հայ զորքը սոված էր ու տկլոր: Պահեստներում ալյուր կար ու շաքար, զինվորական ու քաղաքացիական հագուստ, սա-

կայն զորքը ոտաբորիկ էր ու հագին շոր շուներ, փորն էլ՝ դատարկ:

Սարիղամիշի ճակատում թուրքերն անցնում են հարձակման: Բայց դրուժյունն սպառնագին չէր, ընդհակառակն, ինչպես տեսանք, Մուրադն ու Սեպուհը դեռևս ուզում էին հակադրոհի գնալ: Սակայն Ազգային խորհրդի նախագահը, կորպուսի հրամանատարն ու իր շտաբը, փոխանակ իրենց ներկայությամբ ողի ու կորով ներշնչելու զորքին, դեռ զորքը նահանջի նշաններ ցույց չտված, այնպես են գլուխ կորցրած փախչում և իրենց խայտառակ փախուստով վհատություն սերմանում ու քայքայում ռազմաճակատը, որ Վրացյանն անգամ ոչ այդ ժամանակ, ոչ էլ հետագայում չէր կարողանում իր համար պարզել, թե ի՞նչը ի՞նչպես եղավ:

«Ինչպե՞ս եղավ, ո՞վ որոշեց — չհասկացա, — գրում է նա շուրջ չորս տասնամյակ անց: — Բայց իմացա, որոշվել էր: Հայոց ազգային խորհրդի անդամները և զոր. Նաղարեբեկյանի սպայակույտը անմիջապես պետք է մեկնեին և Սարիղամիշում պետք է մնային Ապահովության խորհրդից՝ Վահան Փափազյանը, Հայոց ազգային խորհրդից՝ ձեր խոնարհ ծառան և Վահան Նավասարդյանը: Մեր դերը պետք է լիներ սիրտ տալ և աջակցել զոր. Արեշյանին պաշտպանելու ռազմաճակատը, որ բնավ պաշտպանվելու տրամադրություն ցույց չէր տալիս» (Ս. Վրացյան, «Կյանքի ուղիներով», էջ 205):

Իսկ մենք կարծում ենք, որ միայն գլխավոր հրամանատարի ուռճացած շտաբը բավական էր ռազմաճակատի մեկ կարեւոր հատված պահելու համար: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք այս մեջբերումներից, ոչ ոք սրտանց կպած չէր ռազմաճակատի կայունացման գործին: Վրացյանի, Փափազյանի և Նավասարդյանի բախտից գեներալ Արեշովը և գեդ. Բեյ-Մամիկոնյանը գրչի մարդ չեն եղել, թե չէ նրանք էլ իրենց հուշերը գրի կառնեին՝ ցույց տալով վերոհիշյալ երրորդության կատարյալ անձարությունն ու ավերորդությունը ռազմաճակատում:

Ապրիլյան համառ մարտերի ժամանակ, երբ թշնամի

մոտենում էր Կարսին, Ալեքսանդրապոլում եռօրյա խորհրդապետություն գումարվեց (ապրիլի 19—21-ը), որտեղ պետք է լավեին ինչպես Տրապիզոնից ձեռնունայն վերադարձած պատվիրակության, այնպես էլ տեսչական ստուգմամբ ռազմաճակատներն այցելած Կովկասյան բանակի ընդհանուր հրամանատար գեն. լեյտենանտ և հայկական կորպուսի հրամանատար գեն. Նազարբեկովի ղեկուցումները: Խորհրդապետության վայր ընտրված էր Ալեքսանդրապոլը, որպեսզի վերոհիշյալ գործունյա պատվիրակներն ու նրանց նմանները իբրև թե ավելի երկար ժամանակով կտրված չմնային ռազմաճակատի տարբեր հատվածներից, որոնց «կցված էին» նրանք:

ները ժողովի առաջ վեր հանեց գլխավոր հրամանատար գե-
ներալ Լեբեդիևսկին: Ամենամեծ դժբախտությունն այն էր, որ
Վուլոդ հայ զինվորը բախումովն նեցուկ չունեւ ազգաբնակչու-
քյան մեջ: Մի հարգելի հայ օֆիցեր դուրսընդ պատկերաց-
նում էր այսպես:— Մինչդեռ թուրք ասքերը պատերազմ էր
գնում աջից ու ձախից ունենալով մի-մի զինված բուրդ կամ
թուրք, հայ զինվորը դաշտում կռվելիս, տեսնում էր, որ իր
թիկունքում գտնվող հայ գյուղացիները, մինչև ատամները
զինված, փախչում են, տանելով իրենց հետ իրանց ընտա-
նիքները, ալյուրի պարկերը: Այս ճիշտ որ մեծ աղետ էր, Շի-
րակի ժողովրդի այս վատարի փխրունությունը, որ երկու ան-
գամ կորստի մատնեց իր բնակված և ռազմագիտական ահա-
զին նշանակութուն ունեցող երկիրը» (Լեո, «Անցյալից», էջ
395):

զինվոր, և դա միանգամայն բավական էր հաջող պաշտպանության համար, — գրում է Ա. Կադիշևը:— Կարսի ամրոցներինց երկու կիլոմետր հեռավորության վրա մարտական գործողությունները դադարեցնելու գիծ սահմանելու վերաբերյալ Վեհիք փաշայի առաջարկության ընդունումը Չխենկելիի կողմից ըստ էության կանխորոշում էր Կարսի բախտը, որովհետև թուրքերը գրավելով Չալդիրի լեռնաշղթայից Ադրաբա լեռը ձգվող գիծը, շատ նպաստավոր դիրք էին ստանում Կարսի վրա ուժեղացված գրոհ կատարելու համար: Նրանք էլ հենց այդ էին ուզում: Թուրքերի համար կարևոր էր Կարսը գրավել նախապես չպայմանավորվելով այն էվակուացնելու մասին, որովհետև Կարսում վիթխարի քանակությամբ ռազմական գույք կար:

Թուրքերը Կարսի վրա հարձակում սկսեցին դեռևս ապրիլի 22-ին: Հայկական զորքերը հրահանգի համաձայն ապրիլի 24-ին սկսեցին քաշվել դեպի Կարս: Զարգացնելով հարձակումը, թուրքերը մոտեցան Կարսի ամրոցներին. ապրիլի 24-ին հայկական կորպուսի հրամանատարը պառլամենտյորներ ուղարկեց թուրքերի մոտ՝ առաջարկելով բանակցություններ սկսել: Սակայն թուրքերը շարունակում էին առաջ շարժվել դեպի Ալեքսանդրապոլ տանող երկաթուղին, որպեսզի այն գրավելով կտրեին Կարսը: Այդ ժամանակ բերդի արևմտյան և հարավային ամրոցներից հրետանային կրակ բացվեց թուրքական զորքերի վրա: Միայն դրանից հետո թուրքերը դադարեցրին պատերազմական գործողությունները:

Գիշերվա ընթացքում բանակցություններ տեղի ունեցան Կարսը էվակուացնելու պայմանների մասին: Ապրիլի 25-ին կայազորը թողեց Կարսը, և թուրքերը գրավեցին այն: Անդրկովկասյան կառավարության զորքերը ետ քաշվեցին Արփաշայի մյուս ափը և Ալեքսանդրապոլ» (А. Кадишев, „Интервенция и Гражданская война в Закавказье“, стр. 53):

«Այս տողերը սխորագրողը, — գրում է Լոնդոն անցած Մուրատովը, — մեկնել է Կարսից ապրիլի 25-ին կեսօրից հետո ժամը 2-ին հայկական զորամասերից մեկի հետ: Կարսի

քերոի պաշտպանությունը վստահված էր ոռոս ճարտար զորավար Գեևին: Ե՛վ զոր. Գեևը, և՛ հայկական ճակատի ընդհանուր հրամանատար զոր. Նազարբեկյանը վճռել էին պաշտպանել Կարսը: Ե՛վ Կարսը կարող էր պաշտպանվել. թե որքա՞ն երկար, ես չգիտեմ. գուցե մի քանի շաբաթ, գուցե մի քանի օր: Բայց 1918-ի այն արհավիրացի օրերում թուրքական բանակի արշավը օրերով, էլ չեմ ասում շաբաթներով, կասեցնելը անշափելի արժեք ուներ Շիրակում և Արարատյան դաշտում խմբված հայության գոյամարտի կազմակերպման համար: Թուրքերի առաջին ու վերջին հարձակումը Կարսի մարտկոցների դեմ տեղի ունեցավ ապրիլի 24-ին և այդ հարձակումը սուղ նստեց թուրքերին, մանավանդ Հարամ-Վարդան մարտկոցի դեմ արշավող թուրք զորամասերին: Կարսը կարող էր պաշտպանվել համեմատյան դեպս այնքան երկար, որ հնարավոր դառնար կանոնավոր նահանջը, առանց թշնամու ձեռքը թողնելու ռազմամթերքի ու սննդի այն հսկայական պաշարը, որ կուտակված էր Կարսում: Բայց Կարսի բախտը այդ ճակատում կովող հայկական ուժերի և հայ հրամանատարության ձեռքը չէր, այլ Անդրկովկասյան հանրապետության կառավարության վարիչների՝ վարչապետ Ա. Չխենկելիի և զինվոր. նախարար զոր. Օդիշելիձեի ձեռքը» («Հայրենիք», 1955 թ., № 10, էջ 37):

Ապրիլի լույս 25-ի գիշերը Կարսը էվակուացնելու վերաբերյալ բանակցությունների ժամանակ Ակակի Չխենկելին, որն Անդրկովկասյան կառավարության նախագահ էր դարձել Նվզենի Գեգեչկորիի հրաժարականից հետո, և գեներ. Օդիշելի-ձեն, որը Չխենկելու կազմած նոր կառավարության մեջ զինվորական մինիստր Գեորգաձեի տեղակալ էր նշանակվել, գեներալ Նազարբեկովին կարգադրում են Կարսը հանձնել թուրքերին, իսկ գեներալ Նազարբեկովը միանգամայն անիմալեզ աչքով աչքի է արդյունավետ հակահարվածին, որ հայ զորքը տասներկու ժամ առաջ, ապրիլի 24-ին, տվել էր հարձակվող բուրժական զորքին, հապճեպորեն քաղաքը հանձնելու հրաման է տալիս և ճակատագրական հրամանը տալուց հետո

Նոր միայն սթամբուլում է ու փորձում կապվել Քիֆլիսի Հայ ազգային խորհրդի կամ նրա ներկայացուցիչների հետ, բայց արդեն ուշ էր:

Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը կետ չունեւր Կարսն անմիջապէս թուրքերին հանձնելու մասին: Այնտեղ Կարսի, Արդահանի և Բաթումի բախտի որոշումը թողնւած էր հանրաքվեի, որի ե՛րբ և ի՛նչ պայմաններում կատարվելու մասին պետք է առանձին համաձայնութիւն կայացվեր: Թուրքերը Անդրկովկասյան կառավարութեանը հարկադրելով պաշտոնապէս չճանաչել Սովետական Ռուսաստանը և նրա կնքած պայմանագիրը, կամայականորեն զավթեցին Կարսը: Թուրքերը տասն օր առաջ գրավել էին Բաթումը և ապա Օդուրգեթին, որը բուն վրացական հող էր և Բրեստի պայմանագրի հիմքում դրւած 1877 թվականի ռուս-տաճկական սահմանից այս կողմն էր գտնւում: Չխենկելին կարծում էր, որ ի կատարումն Բրեստի պայմանագրի Կարսը հանձնելով՝ թուրքերը ետ կքաշվեն Օդուրգեթից, սակայն Կարսը հանձնելուց անմիջապէս հետո, երբ նա պաշտոնապէս դիմեց թուրքական հրամանատարութեանը՝ խնդրելով ետ քաշվել Քութաիսի նահանգի Օդուրգեթի գավառից, ֆերիկ Վեհիբը մայիսի 3-ին պատասխանեց, որ այդ բանը կարվի Բաթումի բանակցութիւնների, — որոնք վերսկսվելու էին մայիսի 11-ին, — հաջող ավարտումից հետո միայն:

Կարսը կարող էր երկար պաշտպանվել: Կարսի մատուցները կարող էին գերեզմանոց դառնալ թուրքերի համար: Կարսի երկարատև պաշտպանութիւնը շատ բան կփրկեր և շատ բան կփոխեր Անդրկովկասում: Ռեւոլյուցիոն Բաքուն այդ ժամանակ հաջող հարձակման էր անցել, և սովետական անմար փարոսը Անդրկովկասի աշխատավորութեանը, այդ թվում և հայ ժողովրդին, մատնացուց էր անում փրկութեան առաջատար ուղին: Սակայն դաշնակցականները, որոնց վրա է ընկնում Կարսի 1918 թվականի անկման պատասխանատւութիւնը, հետին թվով չքմեղանում էին սոսկ կեղծ դիմախաղով:

«Այս բոլոր հրամաններն ու կարգադրութիւնները, — գրում է Ս. Վրացյանը, — կատարվեցին Կովկասյան բանակի ընդհանուր հրամանատար Լեբեդինսկիից անկախ, Սեյմից և հրավիրված նոր նախարարներից գաղտնի, միայն Չխենկելու անձնական պատասխանատւութեամբ: Ոչ ոք տեղեկութիւն չունեւր Չխենկելու արած քայլերի մասին: Եվ, ինչ որ պակաս տարօրինակ չէ, հեռագրական սովորական կապն էլ հայկական կորպուսի և Հայոց ազգային խորհրդի միջև կտրված էր, և Քիֆլիսում ոչ ոք չգիտեւր, թե ինչ է կատարվում Հայկական ռազմաճակատում, մինչդեռ այնտեղ զարգանում էին հայ ժողովրդի համար ողբերգական հետևանքներ ունեցող դեպքեր» (Ս. Վրացյան, «Հայկ. հանր.», էջ 90):

Իսկ ո՞վ էր մեղավոր, որ Չխենկելին, վրացական թաւաղների և աղբբեջանական բեգերի երգվյալ հավատարմատարը, կարտ բլանշ էր ստացել՝ թե՛ գաղտագողի և թե՛ բացահայտ դավ նյութելու Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում նաև հայ ժողովրդի դեմ. ո՞վ էր մեղավոր, որ կապը կտրված էր Հայոց ազգային խորհրդի և Հայկական կորպուսի միջև. ո՞վ էր մեղավոր, որ անդրկովկասյան ժողովուրդների համար ողբերգական հետևանքներ ունեցող դեպքեր էին զարգանում ռազմաճակատում: Մի՞թե Շահումյանը դեռևս չորսուկես ամիս առաջ Ս. Վրացյանին և նրա ընկերներին թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր չէր նախազգուշացրել, որ Չխենկելին ներկայումս վրացական-մուսուլմանական ազնւականական կոնտրոկուցիոն ռեակցիոն բլոկի ղեկավարն է: Մի՞թե ինքը՝ Ս. Վրացյանը չէ գրել, որ «հեղափոխութեան առաջին օրերից սկսած մինչև վերջը թուրք-վրացական (այսինքն՝ մուսավթականների և մենշեիկների. — Հ. Թ.) ընդհանուր ճակատը հայերի հետ առնչութիւն ունեցող բոլոր դեպքերում մնաց փաստ» (Ս. Վրացյան, «Հայ. հանր.», էջ 21):

Քանի դեռ Անդրկովկասում կար ռուսական ռեւոլյուցիոն բանակը, կոնտրոկուցիոն այդ բլոկը չէր կարող տեղից շարժվել, իսկ հիմա ո՞վ պիտի խանգարեր նրան, երբ իրենք՝ դաշնակցականներն էլ օգնել էին բլոկին՝ ազատվելու ռուսական բանակի ներկայութիւնից:

Ապրիլի 19—21-ի խորհրդակցությունը Ալեքսանդրապոլում էր գումարվում հատկապես նրա համար, որ «ղեկավար ընկերները», որոնց ամբողջ ծաղկեփունջը և երեք բյուրոյականներին մենք տեսանք Սարիղամիշում, թեկուզ 4—5 օրով կտրված շմանյին ռազմաճակատից, որ ռազմաճակատը զբոսված չլիներ նրանց ներկայությունից: Հապա այդ վճռական պահին Կարսում կամ նազարբեկովի շտաբում ոչ ոք չկա՞ր Հայոց ազգային խորհրդից, որ կանխեր դավաճանական կարգադրության ի կատար ածումը:

Հետագայում դաշնակցականները, ջանալով մի կերպ սքողել ռուսական ռեյտուցիայի և հայ ու անդրկովկասյան աշխատավորության նկատմամբ ցուցաբերած իրենց վարքագիծը և հատկապես 1918 թվականի հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ իրենց բռնած դիրքը, փորձում են արդարանալ Բրեստի պայմանագրի առկայությամբ: Սակայն Բրեստը ևս չի կարող հիշատակվել որպես ինքնարդարացման հիմք: Դաշնակցականները և նրանց մենշևիկ պարտնյորները սկզբից ևեթ մերժել էին Բրեստի պայմանագիրը և մասամբ էլ հենց այդ պատճառով պատերազմի մեջ մտել Թուրքիայի հետ: Ուստի և Բրեստի պայմանագրի առկայությունը չի կարող պատճառ նկատվել թուրքական ճակատում տեղի ունեցած նահանջների և մասնավորապես Կարսի անկման: Իրավացի է Կասյանը (Ատենյանը), երբ նա «Ո՛ւր է ելքը» գրքում անդրադառնալով այդ ժամանակաշրջանին, գրում է.

«...Կտրել Անդրկովկասը բանվորա-գյուղացիական Ռուսաստանից... Անդրկովկասյան իշխող դասակարգերի բաղձանքին համապատասխանող այդ սև մտքին խեղճտնի նրման կաշում են դեմոկրատիայի անունից ճառող դաշնակցականներն ու մենշևիկները՝ առանց հաշվի առնելու այն սոսկայի հետևանքը լայն խավերի համար, որ հավանականորեն առաջ պիտի գար երեք խոշոր ազգությունների ազգային իշխող տարրերի հակադիր շահերի ու ձգտումների անբնական կոալիցիայից: Այդ կուսակցությունների խենթ ու դավաճանակտն էր, որ հնարավորություն տվեց արտաքին իմպերիալիստական աշխարհին խաղալիք դարձնել և արյունով ներկել

Անդրկովկասն ու Հայաստանը» (Ս. Ատենյան, «Ո՛ւր է ելքը», էջ 43—44):

«Իշխող տարրերի հակադիր շահերի ու ձգտումների անբնական կոալիցիայի» մեջ կամավոր կերպով մտնելուց հետո դաշնակցությունն այլևս իրավունք չունի պարտություններն մեղքն ուրիշի վրա բարդելու:

4. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Քանի ղեռ թուրքերը չէին գրավել 1877 թվականի սահմանի հողերը՝ Կարսը, Արդահանը և Բաթումը, որոնց պատկանելությունը ըստ Բրեստի պայմանագրի պիտի որոշվեր միայն ռեֆերենդումի միջոցով, նրանք Անդրկովկասյան կոմիտարիատից պահանջում էին ոչ միայն բանակցություններ, հիմք ընդունել Բրեստի պայմանագիրը, այլև անմիջապես իրենց հանձնել Կարսը, Արդահանը և Բաթումը, իսկ եթե նրանց հաջողվեց փաստորեն օկուպացնել այդ հողերը, ապա նրանք, շարունակելով առաջ շարժվել, ներկայացնում էին շատ հեռուններ գնացող նորանոր պահանջներ: Ամենից առաջ նրանք պահանջում էին Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղին՝ իբրև թե իրանական Ատրպատական զորք փոխադրելու համար:

Կարսի գրավումից երեք օր հետո, 1918 թվականի ապրիլի 28-ին, Վեհիբ փաշան Անդրկովկասյան կառավարությանը հաղորդում է, որ Թուրքիան ճանաչել է Անդրկովկասյան կառավարության անկախությունը և որ հաշտության բանակցություններ վարելու համար շուտով Բաթում կժամանի թուրքական պատվիրակությունը խալիլ բեյի գլխավորությամբ: Մայիսի 11-ին Բաթումում վերսկսվում են բանակցությունները: Մայիսի 13-ին թուրքական պատվիրակությունն առանձին հուշագրով պահանջում է իրենց տրամադրել Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղին՝ իբրև թե անգլիացիների ղեմ իրանական Ատրպատական զորք փոխադրելու համար:

«Թուրքերի այդ նոր պահանջի նպատակը,— գրում է Ա. Կադիշևը,— միանգամայն պարզ էր. նրանց հարկավոր էր հիմնավորել այդ երկաթուղային կարևոր մագիստրալի զավթումը: Ալեքսանդրապոլ—Երևան—Ջուլֆա երկաթուղին Հայաստանի միակ երկաթուղագիծն էր, որ նրան կապում էր Վրաստանի հետ: Այդ երկաթուղով էին կատարվում Հայաստանի մատակարարումը, երկաթուղային փոխադրումները, դրանով էր կապ պահպանվում Հայաստանի տարբեր շրջանների միջև: Այդ երկաթուղու տերը լինել նշանակում էր Հայաստանի տերը լինել: Այդ երկաթուղին գրավելով Թուրքիան հպատակության մեջ էր պահում ամբողջ Հայաստանը» (Кадишев, стр. 55):

Թուրքերի այս նոր պահանջը, որ շատ հեռուն էր գնում Բրեստի պայմանագրից, փաստորեն մահ էր բերում հայ ժողովրդին: Անդրկովկասյան պատվիրակության հայ անդամներ Հովհ. Քաջազնունին և Ալ. Խատիսովը թուրքերի առաջին վերջնագրի օրը, 1918 թ. մայիսի 13-ին, երկուեկես ժամ զրույց են անում թուրքական պատվիրակության նախագահ խալիլ բեյի և Կովկասյան ճակատի հրամանատար Ֆերիկ Վեհիբի հետ: Թուրք պատվիրակներին հաջողվում է խաբել դիվանագիտության մեջ խիստ անփորձ հայ պատվիրակներին և վերջիններին համոզել, որ առանց դիմադրության ամբողջ երկաթուղու հանձնումը մինչև անգամ ձեռնտու է հայերին: Քաջազնունին և Խատիսովը թուրքերի այս նոր պահանջն անմիջապես շեկ հաղորդում Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին, թեև Նոտանբերի* վրայով այդ բանն անելու հնարավորություն ունեին: Հովհ. Քաջազնունին ավելի ուշ, երբ բանը բանից անցել էր, Ազգային խորհրդին ներկայացրած իր զեկուցման մեջ ճգնում էր Ազգային խորհրդի անդամներին նույնիսկ համոզել, որ թուրքերը «չեն ստում»: «Եթե երկաթուղին չըտանք,— պնդում էր նա,— ապա Վեհիբը կգնա երթային մարշով (նա նույնիսկ ասաց՝ «շքերթով»), այնքան քիչ է հավա-

* Բաթումի մոտակա երկաթուղային կայարան, որը գտնվում էր վրաց զորքի ձեռքին:

տում մեր դիմադրունակությունը: Բայց վախենում է, որ քաղաքների ու գյուղերի միջով զորքերի այդպես անցնելու ժամանակ ինքը չի կարողանա կարգ պահպանել և որ երկրամասի բնակչությունը կարող է շատ լուրջ աղետների ենթարկվել:

Խալիլի և Վեհիբի խոսքերից անձամբ իմ մեջ (կարծեմ նաև խառնուրդի մեջ) այժմ համոզմունքը զոյացավ, որ թուրքերն այս անգամ չեն ստում, որ նրանց իսկապես որ խիստ անհրաժեշտ է ըստ հնարավորին շուտ անցնել Թավրիզ, և որ տվյալ, համենայն դեպս, պահին նրանք ուրիշ նկատառումներ ու դիտավորություններ չունեն» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 68/200, գործ 11, թերթ 11):

Սա արդեն դաշնակցականների համար սովորական դարձած հերթական դավաճանությունից անցում է ուղղակի հակառակորդի կողմը և նրա դիվանագիտական լեզվի ու ոճի յուրացումը հայ ժողովրդին բթացնելու համար—երկրամասի, այլ ոչ թե նախ բնակչությունը: Ուրեմն թուրքերը, Վեհիբ փաշան չեն ուզում «չբերթով» անցնել Պարսկաստան, որպեսզի, բավ լիցի, չլինի թե երկրամասի բնակչությունը լուրջ տուժեր: Վեհիբ փաշան ուրիշ ոչ մի նկատառում ու դիտավորություն չունեն, նա միմիայն վախենում էր, որ իր զորքը, հակառակ իր կամքին, հարկադրված չլինեի աղետ պատճառել երկրամասի բնակչությանը, մի բան, որ երբեք չի եղել ո՛չ թուրք զորքի պրակտիկայում, ո՛չ էլ Թուրքիայի պատմության մեջ:

Բայց այս արատավոր ինֆորմացիան էլ, ինչպես ասացինք, Քաջաղունին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին հաղորդում է շատ ուշ, երբ բանը բանից անցել էր և Ալեքսանդրապոլն արդեն ընկել էր:

Երկու օր հետո, մայիսի 15-ին, թուրքերը երկաթուղին պահանջելու այդ նույն վերջնագիրը պարսկերենով, որ հնարավոր չլինեի այն կարդալ, ներկայացնում են Ալեքսանդրապոլում կանգնած հայ զորքի հրամանատարությանը: Նրանք պահանջում են երեք ժամվա ընթացքում հանձնել քաղաքը և զորքը 25 կիլոմետր հեռացնել երկաթուղագծից: Սակայն շտաբում պարսկերեն կարգացող չկար և գրության անհասկանալի պարսկերենը մեծապես նպաստեց թուրքերի գործին:

Ալեքսանդրապոլի բերդապահ զորքի պաշտոնական թիվն էր 506 սպա և 5576 զինվոր, որոնք ունեին 100 գնդացի և 134 թնդանոթ, սակայն թուրքերի հարձակման անցնելու պահին բերդում կար միայն շուրջ հարյուր սպա, իսկ առկա զորքի թվի մասին ոչ մի հավաստի տեղեկություն չունենք: Հավանաբար, զորքի թիվը նույնպես շատ պակաս կլինեի պաշտոնական թվից:

Բացի այդ, Ալեքսանդրապոլում և նրա շրջակայքում էին դասավորված Հայկական առաջին դիվիզիան, Հայկական միացյալ զորամասը, Անդրանիկի հատուկ զորամասը, պաշտոնական թվով ընդամենը 16.000 զինվոր և 1100 սպա: Սակայն թուրքերի գրոհի պահին քաղաքում և նրա շրջակայքում կար ընդամենը ոչ ավելի, քան 7 հազար զորք: Ինչո՞ւ: Որովհետև թուրքերն այս հաղթանակն էլ նախապատրաստել էին դիվանագիտական յուրահատուկ խաղով: Ամբողջ քսան օր թուրքերը ոչ մի թշնամական շարժում չկատարելով՝ հայկական հրամանատարությանը հանգստացրել էին, թե մեր ուղածը 1877 թվականի սահմանն է, այլևս այն կողմ չենք անցնի: Ամբողջ 20 օր ոչ միայն թշնամական որևէ ոտնձգություն չէին կատարել, այլև «բարեկամացել» էին և հաճախակի բարեկամական այցելություններ էին կատարում՝ Ալեքսանդրապոլ ուղարկելով սպայական փոքրիկ խմբեր: Մյուս կողմից, էրզրումի, Սարիղամիշի, Կարսի և այլ վայրերի պարենամթերքի պաշարները կորցնելուց հետո հայկական հրամանատարությունը ավելի էր վատացրել սնունդի գործը: Զորքը կիսաքաղց էր: Թուրքերը գրոհի համար ընտրել էին զատկի օրը, երբ զորքի մի մասը, կարգապահության ընդհանուր թուլության այդ օրերին, «տուն» էր գնացել «թաթախվելու»:

Մայիսի 14-ի երեկոյան գեներալ Արեշտյան էլ իր մոտ «թաթախվելու» էր հրավիրել զորամասերի հրամանատարներին, որոնցից ոմանք գիշերով վերադառնում են իրենց զորամասերի դասավորության շրջանը, իսկ ոմանք էլ մնում են քաղաքում: Գնդապետ Կորգանովի՝ բրիգադն էլ, հայկական

1 1918 թ. հայ-թուրքական պատերազմին մասնակցել են մի քանի Կորգանովներ (Ղորգանյաններ) և մի քանի Փիրումյաններ, Փիրումյան-

գիրքերի իր հատվածը թողած, դասալիքներ էր որոնում քաղաքում և շրջակայքում: Թե՛ զորքը և թե՛ բնակչությունը տոգորված էր տոնական անհոգությանը:

Մայիսի 15-ի վաղ առավոտյան թուրքերը բերդաքաղաքն առերկաթուղին հանձնելու վերաբերյալ վերոհիշյալ պարսկերեն գրությամբ փակ ծրարն ուղարկում են բերդի պարետ գնդ. Յանկեսկուն: Գեն. Նազարբեկովը դեռևս քաղաքումն էր. Յանկեսկին ծրարն առնում ու շտապում է նրա մոտ: Եվ այդ կրիտիկական պահին ֆորմալիստ գեներալը առիթը բաց չի թողնում դպրոցական խրատաբանության դաս կարդալու պարետ Յանկեսկու գլխին, որին նա չէր սիրում, բայց և չէր կարողացել հանել պաշտոնից: Գեներալն ասում է, թե իմ շտաբն արդեն մեկնել է, թե ես այստեղ սոսկ ժամանակավոր հյուր եմ, ինքդ ինքնուրույնություն ցույց տուր,— այդ իրավունքը ես տվել եմ քեզ, բաց արա ծրարը և պատասխանիր: Պարետ Յանկեսկին առարկում է, թե թուրքերը ծրարը հասցեագրել են ձեզ, թե ձեր բացակայության դեպքում միայն ես իրավունք ունեմ այն բաց անելու, թե, վերջապես, ես չեմ էլ հասկանում, թե ինչ լեզվով է գրված, թարգմանիչ չունեմ:— Նման դեպքերում, պատասխանում է գերիմաստուն գեներալը, ես թարգմանիչ որոնում եմ քաղաքում. կիրառի՞ր իմ փորձը: Գնդապետ Յանկեսկին պարտականությունների ծանրության տակ գլուխը կորցրած, հանելուկային ծրարը ձեռքին նստ է դառնում: Վճռական ժամին հնարավոր դասալքությունը կանխած լինելու համար ուժեղ պահակներ է կարգում ուղեփակոցներում և գրությունը բերած թուրք սպայի հետ գնում է թուրքերի դասավորության շրջանը, որպեսզի նրանցից իմանա գրության բովանդակությունը: Գայլն ինչ է ուզում, եթե ոչ ամպ օր: Թուրքերը հարմար առիթը բաց չեն թողնում: Հենց ուր տեսնում են, թե այդ վճռական պահին բերդի պարետը սեփական ոտքով իրենց դուռն է եկել, այսինքն՝ թշնամուքները մնացել է առանց հրամանատարի, անմիջապես սկսում

ենքից նրանք գնդապետ են, մյուսներն ավելի կրտսեր սպաներ, իսկ Կորգանովներից մեկը գեներալ է, երկուսը՝ գնդապետ և մեկն էլ՝ կապիտան: — Լ. Ք.

են ռմբակոծել քաղաքը, և տարրեր ուղղություններով հարձակման անցնել: Գեներալ Նազարբեկովը հապճեպ մի քանի կարգադրություններ է անում, ընդհանուր հրամանատար է կարգում գեն. Արեշովին— որի ինչ լինելը տեսանք Սարիղամիշում,— իսկ ինքը ավտոմոբիլով փախուստի է դիմում՝ ճանապարհին խանգարելով ամեն տեսակ փոխադրական միջոցներով և հետիոտն նահանջող բնակչությանը: Օրթաքիլիսա գյուղի մոտ գեներալը կանգ է առնում: Այդ ահավոր պահին անգամ իրենց սրախոսությունից չհրաժարված գյումրեցիները նրա երեսին ասում են՝ «Գեներալ Նազարբեկով չեղավ, գեներալ նազադ րեզով եղավ. Կարաբ ոսկով ծախեց թուրքին, էդ քիչ էր, հիմա էլ Գյումրին ծախեց»: Հայերեն չիմացող գեներալը միայն թարգմանիչների օգնությամբ է իմանում, թե հուսահատ ժողովուրդն ինչ կշտամբանք է թափում իր հասցեին: Նա ամոթից իրեն կորցնում է և ապա շոֆերին կարգադրում է ետ դառնալ Ալեքսանդրապոլ, շրտեղ իր հրամանատարության ապիկարության պատճառով հանկարծակի բերված, հաճախ առանց ղեկավարի մնացած հայ զորքը այնուամենայնիվ առանձին հատվածներում հերոսաբար կռվում էր: Գեն. Նազարբեկովը վերադարձին քաղաքը գտնում է ավելի լավ վիճակի մեջ, քան առավոտյան, երբ ինքը փախել էր: Ժամը մեկին վերադառնում է Յանկեսկին՝ բերելով գրության թարգմանությունը:

Օղակման մեջ ընկած և հուսահատական դիմադրություն ցույց տվող հայկական առանձին զորամասերի համառությունը ևս իրենց համար ձեռնտու ձևով կոտրած լինելու համար թուրքերը գնդապետ Յանկեսկուն ողորմածաբար խոստանում են նաև չորս ժամով (մինչև երեկոյան 5-ը) դադարեցնել կրակն ու հարձակումը և դադարեցնում են: Այդ կարճատև զինադադարը բոլորովին քայքայում և կազմալուծում է այս ու այն հատվածում կռվողների շարքերը՝ փախուստ-նահանջի հնարավորություն ընձեռելով նաև նրանց, և թուրքերի համար ապահովելով Վհիբ փաշայի սպառնացած «շքերթը»:

Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դամալի նախագահը Ա. Խատիսովն էր, իսկ նրա տեղակալը՝ Վահան Նավասարդյա-

նր: Թուրքական արշավանքի ժամանակ առաջինն առաջ էր քաշված և բանակցություններ էր վարում Տրապիզոնում ու ապա Բաթումում, իսկ երկրորդը այդ կրիտիկական պահին տեղումն էր: Նա միաժամանակ Հայոց ազգային կենտրոնական խորհրդի կողմից, Կարսի դառն դասից հետո, «կցված էր» գեներալ Նազարբեկովի շտաբին և իբրեւ թե պիտի վերահսկե, նրան: Սակայն այդ վճռական ժամին Վահան Նավասարդյանի վերահսկողությունը արտահայտվեց միայն այն բանով, որ նա շարունակ տարված էր «հայոց պատվի» գերի շնչին: Մայիսի 15-ի ցերեկվա կարճատև զինադադարի պահին նա շարունակ շտապեցնում էր Նազարբեկովին, որ նա շուտ թողնի քաղաքը և մեկնի Ղարաբաղիս: Երկաթուղային հանգույց բերդաքաղաքի անկումը ազգային խայտառակություն չէր նրա համար, բայց ապիկար գլխավոր հրամանատարի գերությունը՝ ըստ նրա՝ ազգային անդարմանելի խայտառակություն վրիժարկ: Վահան Նավասարդյանը Նազարբեկովին շտապեցնելով, պետք է կարծել, ավելի շուտ և ավելի շատ մտածում էր նաև իր թանկագին անձի մասին, քանի որ իր գրաված երկու պոստերն էլ պակաս առնչված չէին... հայոց ազգային պատվի հետ: Քաղաքային դումայի փոխնախագահի իր պարտականությունները ձեռաց թոթափելով իր վրայից, նա ու գեներալը գնդապետ Յանկևսկուն, այս անգամ քաղաքացիական պատվիրակության հետ միասին, նորից ուղարկում են թուրքերի մոտ, որ նրանք մշակեն քաղաքն ու բերդը հանձնելու «ոչ-ամոթալի» պայմանները, իսկ իրենք, չսպասելով պատվիրակության վերադարձին, նորից հապճեպորեն լքում են փախուստի ճամփան: Վ. Նավասարդյանն ավտոմեքենա չունեի, իսկ գեներալը «Մերսեդես» ուներ: Հայոց ազգային պատիվը փրկված էր:

Անկումն այնքան խայտառակ, փախուստն այնքան կայծակնային էր, որ նրանք չեն կարողանում անգամ մի կարգին հաղորդագրություն խմբագրել թերթերի համար: Փախուստի ճանապարհին գտնվելով, նրանք չէին էլ իմանում, թե ինչը ինչով վերջացավ: Շտաբի պետ գեներալ Վիշինսկին մայիսի 15-ի առավոտյան իրադարձություններին միանգամայն ան-

տեղյակ, Ղարաբաղիսում հազիվ կարողանում է հետևյալ կիսատ հաղորդագրությունը խմբագրել լրագրերի համար.

«Մայիսի 15-ի երեկոյան ժամը 5-ին թուրքերը մեր աջ թևի վրա գրավեցին Օրթաքիլիսան, կտրելով երկաթուղագիծը և շարունակեցին հառաջանալ դեպի Զաջուռ. ձախ թևի վրա թուրքերը գրավեցին Փոքր Ղարաբաղիսն և սկսան դուրս գալ Ալեքսանդրապոլի թիկունքը:

Զինադադարի հանկարծակի խախտումը քաղաքի և շրջակայքի մեջ մեծ խուճապ առաջացրեց. ամբողջ բնակչությունը կփախչի, տանելով իր հետ նաև զինվորները, որոնք կաշխատին ազատել իրենց ընտանիքները: Կացույթունն անհուսալի ըլլալու պատճառով հրամայվեցավ թուրքերու մոտ բանազնացներ ուղարկել քաղաքի և բերդի հանձնման պայմանները մշակելու համար: Պայմանները հետևյալներն էին՝

1) Ալեքսանդրապոլ քաղաքը և անոթ մեջ եղած զինամթերքը կհանձնվի թուրք իշխանության. 2) թուրք զորքի մեկ մասը պիտի մտնի քաղաք կարգը պահպանելու համար [sic!], իսկ մյուս մասը պիտի շարունակե իր առաջխաղացումը դեպի արևելք. 3) մեր զորամասերը Ախուրյանեն պիտի ետ քաշվին 25 կիլոմետր. 4) երկաթուղային կայարանը, դեպոն, արհեստանոցները, շոքեմեքենաները և ամեն ինչ քաղաքի ու բերդի մեջ պիտի ողջ մնան: Մեր զորամասերը զիրքեր պիտի գրավեն Ալեքսանդրապոլեն արևելք» («Աշխատանք», Երևան, 1918 թ. մայիսի 22):

Սա Նազարբեկովի շտաբի պետ գեներալ Վիշինսկու պաշտոնական ինֆորմացիան է, որովհետև նույն օրը Թիֆլիսի «Մշակն» ու «Հորիզոնն» էլ նույնը տպել են միայն արևելահայ թարգմանություններ:

Ալեքսանդրապոլի անկումը շատ ավելի աննպաստ դրություն ստեղծեց հայ ժողովրդի համար, քան էրզրումի կամ Կարսի անկումը: Գեներալ Նազարբեկովն արդարանալու համար գրում է իր բացատրագիրը՝ ճգնելով բերդաքաղաքի անկման մեղքը բարդել ուրիշների վրա: Սակայն նրա մեղավորությունն այնքան բացահայտ է, որ բացատրագիրն առաջին հերթին

ըրջվում է հենց նրա դեմ, մերկացնում է նրա կատարյալ աշխարհակոթելունը:

«Ալեքսանդրապոլի բերդի և շրջանի պաշտպանության թուլության վրա,— գրում է նա,— ոչ քիչ բացասական ազդեցություն է գործել [Անդրկովկասյան ռազմաճակատի] գրեթե բոլոր հրամանատարի [Լեբեդինսկու] կողմից՝ հայկական կորպուսի հրամանատարի և Հայոց ազգային խորհրդի գլխի վրայով՝ գնդապետ Յանկևսկուն անհաջող կերպով բերդի պարետ նշանակելը: Այդ կարճ [Կարսի անկումից մինչև մայիսի 12-ի ստուգատեսի օրը] ժամանակամիջոցում (16 օր) նա կարողանում է թիֆլիս գնալ և պարզել իր որպես բերդի պարետի իրավունքները, ապա իր օգնական կապիտան Կորգանովին ծառայության գործերի պատրվակով տուն ուղարկել զատիկ կատարելու համար. Կորգանովն [կապիտանը] այդ պատճառով էլ շմասնակցեց բերդի պաշտպանությանը: Հետևյալ օրինակը պարզ ցույց է տալիս պարետ Յանկևսկու անփութությունը: Ես գեներալ Վիշինսկու հետ ցանկություն հայտնեցի դիտելու բերդի և շրջանի պաշտպանական միջոցառումները: Ավտոմոբիլով գնացինք և դիտելիս ես ու գեներալ Վիշինսկին համոզվեցինք, որ պարետը գործով շատ ավելի քիչ բան էր արել, քան թղթի վրա ու խոսքով. ցավալի էր նրա իսկ բերանից լսել, որ ինքն անձամբ առաջին անգամ էր տեսնում դիրքի որոշ հատվածները: Այդ շրջագայությունը կատարվեց նոր տոմարով մայիսի 12-ին: Այդ անփութության համար ես նրան նկատողություն արի և նախազգուշացրի, որ հարկադրված կլինեմ խնդրել, որ ուրիշ մարդ նշանակեն (այնուհետև գեներալ Նազարբեկովը տալիս է քաղաքի խառն վիճակի պատկերը, գնացքների անկանոն երթևեկությունը և այլն, որ հարկադրված է լինում իր շտաբն՝ շտաբի պետ գեներալ Վիշինսկու գլխավորությամբ ուղարկել Ղարաբախ—Դիլիջան, իսկ ինքն առժամանակ մնալ Ալեքսանդրապոլում): «...Մայիսի 15-ի առավոտյան,— շարունակում է նա,— ժամը մոտավորապես 7-ին, ինձ զարթեցնում են՝ հայտնելով որ պարետն էքստենս գործով ուղղում է ինձ տեսնել: Ներս հրավիրեցի: Նա զեկուցեց, որ մի թուրք սպա մի ծրար է բերել

և շուտափույթ պատասխան է պահանջում: Ես նրան ասացի, թե պետք դու ես, ինքդ էլ պետք է բաց անես ծրարը և տեսնես, թե ինչ է գրված այնտեղ: շուտափույթ դեպքերում ծրարները բաց անելու արտոնությունը ես տվել էի: Թուրք սպաներան ասել էր, թե ծրարն ուղարկված է կորպուսի հրամանատարին, իսկ եթե նա չկա՝ ապա պարետին: Պարետը պատասխանեց, որ թարգմանիչ չունի. ես նրան ասացի, որ ինչպես ես եմ անում, թարգմանիչ պետք է ձարել քաղաքում: Պարետը գնաց: Մի քանի րոպե հետո ինձ զեկուցեցին, որ նա թուրքական սպայի հետ գնացել էր Կազաչի պոստ և խնդրել էր ավտոմոբիլ ուղարկել իր հետևից:

Այդ միջոցին աղմուկ լսվեց փողոցից. հարցրի, թե ինչ է պատահել. ասացին, որ թուրքերը հարձակում են սկսել, և ժողովուրդը փախչում է: Ենթադրելով, որ թուրք սպայի ժամանումն է իրարանցում առաջ բերել, արագ փողոց դուրս եկա և սկսեցի հանգստացնել ժողովուրդին: Բայց, դժբախտաբար, տեսա, որ արևելք են պայթում քաղաքի վրա: Այդ միջոցին ինձ մոտ եկան գեներալ Նազարբեկովը, գնդապետ Կորգանովը և ուրիշներ: Գեներալ Նազարբեկին կարգեցի ժամանակավոր պետ, իսկ գեներալ Կորգանովին կարգադրեցի գնալ, անմիջապես հավաքել իր բրիգադը (որը ցրված էր դասավիճակներ որոնելու գործով) և գործել ձախ թևում: Բուխապետ քաղաքը լցվեց զաղթականներով, սայլերով և պարետատնից ու բերդից ազատ արձակված դասավիճակներով: Միլիցիան փորձում էր վերականգնել կարգը, բայց ոչ մի ուժ չէր վիճակի չէր կարգ հաստատելու: Բոլորն էլ փախչում էին դեպի Ջաջուռի լեռնանցքը: Ես նույնպես մեկնեցի, բայց Օրթաքիլիսա հասնելով կարգադրեցի, որ գեներալ Վիշինսկուն հաղորդեն, որ ես առայժմ մնում եմ Ալեքսանդրապոլում, որ թուրքերի հարձակման մասին նա հայտնի Ազգային խորհրդին: Փոխգնդապետ Եղիազարովի հետ Ալեքսանդրապոլ վերադառնալով՝ քաղաքը համեմատաբար կարգավորված գտա. այն համարյա դատարկ էր, սակայն կռիվը եռում էր, թեև բերդի հրետանին չէր գործում: Գեներալ Նազարբեկին իր շտաբով ղեկավարում էր մարտը: Պարետը դեռևս չէր վերադարձել: Կարգադրեցի, որ նրա տեղակալն ստանձնի

նրա պարտականությունների կատարումը: Գեն. Սիլիկովին հաղորդեցի թուրքերի հարձակման անցնելու մասին: Անդրանիկին կարգադրեցի անմիջապես շարժվել դեպի Ալեքսանդրապոլ և գործել թշնամու թիկունքում, որը շրջանցել էր մեր աջ թևը: Բայց, ցավոք սրտի, կարգադրություններս չկատարվեցին: Մայիսի լույս 15-ի գիշերը գեն. Արեշովն իր մոտ՝ Ալեքսանդրապոլ էր հրավիրել զորամասերի հրամանատարներին, որոնցից երրորդ գնդի հրամանատար գնդ. Փիրումովը և 4-րդ գնդի հրամանատար գնդ. Հովսեփյանը գիշերով վերադարձել էին իրենց զորամասերի դասավորության շրջանը, իսկ առաջին գնդի հրամանատար փոխգնդապետ Կարաբեշիշյանը և երկրորդ գնդի հրամանատար գնդապետ Սամարցկե մնացել էին քաղաքում: Առավոտյան, երբ թուրքերի ուժրակոծությունից իրարանցում էր առաջ եկել քաղաքում, գնդապետներն շտապում են անցնել իրենց զորամասերի դասավորության շրջանը, բայց [Յանկևսկու կարգած] պահակները նրանց կանգնեցնում են ու թույլ չեն տալիս անցնել, կարծելով, որ նրանք աշխատում են դասալքել: Նրանց զորամասերն, այդպիսով, թուրքերի ճնշման ժամանակ մնում են առանց հրամանատարի: Առաջին գունդն առավոտյան իր սովորական վարժություններն էր կատարում, երբ թուրքերը հարձակման են անցնում և, ոչնչացնելով պահակներին, առաջ են շարժվում գնդի վրա: Առաջին գունդը չի դիմանում գրոհին և սկսում է նահանջել: Գեն. Արեշովն առաջին գնդի նահանջի լուրն առնելով, երկրորդ գնդին կարգադրում է օգնության հասնել առաջին գնդին, սակայն գեներալի կարգադրությունը մնում է անկատար և երկու գնդերն էլ [առանց հրամանատարի] նահանջում են Ջաջուռի լեռնացից այն կողմ: Պարեո [Յանկևսկին] վերադարձավ մոտավորապես ժամը 1-ին և հայտնեց, որ թուրքերն ուղում են երկաթուղային կայարանը, Ջուլֆա տանող երկաթգիծը, բայց չկարողացավ ճշգրիտ շարադրել թուրքերի բոլոր պահանջները: Նա թուրքերից խնդրել էր մի քանի ժամով դադարեցնել կրակը՝ պատասխան տալու համար: Ես նրան կրկին անգամ, — այս անգամ քաղաքի ներկայացուցիչների հետ, — ուղարկեցի թուրքերի մոտ՝ նրանց ճշ-

գրիտ պահանջներն իմանալու համար: Պարեոն ուշացավ՝ կռիվը վերսկսեց: Մերոնք կռվում էին համառորեն, սակայն երկու թևերից էլ շրջանցված լինելու, ռեզերվներ չունենալու, ինչպես նաև մարտկոցների պետերից տխուր զեկույցներ ստանալուց հետո միայն ես որոշեցի մութն ընկնելուն պես դատարկել քաղաքը՝ եթե թուրքերի պահանջներն ամօթալի չլինեին...

Պարեոյին չսպասելով ես հեռացա քաղաքից» (Հայկ. ՍՍՌ պետական կենտրոնական արխիվ, ֆոնդ 120, գործ 11, թերթ 32—33):

Հայկական զորամասերը դիրքեր չգրավեցին «Ալեքսանդրապոլեն արևելք», այլ անկանոն նահանջեցին ուր որ կարողացան: Գնդապետ Զալինովի հեծյալ գունդը, թվով 260 ձիավոր, Երզնկայի և Մակվի գումարտակները, ընդհանուր թվով 700 սվին, նահանջում են դեպի Արարատյան դաշտը: Անդրանիկը առանձնացած իր զորամասով քաշվում է Ջալալօղլի (Ստեփանավան): Մնացած ամբողջ զորքը Շիրակի և Փամբակի հայ գյուղացիության անբարյացակամ վերաբերմունքից էլ ալիքի հիասթափված ու ընկճված, նահանջում է դեպի Մեծ Ղարաքիլիսա (Կիրովական): Համամվում, որտեղով էր անցնում Ապարանի վրայով Երևան տանող խճուղին, խիզախ կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանը նազարբեկովից խնդրում է թույլ տալ իր մարտկոցով նահանջել դեպի Երևան: Գլխավոր հրամանատարն իր հերթական հիմար կարգադրությամբ նրան արգելում է այդ քայլը՝ միանգամայն անպաշտպան թողնելով Երևան տանող խճուղին: Նազարբեկովն իր շտաբով ապավինում է Դիլիջանի անտառներին: Կազմալուծված հայ զորքը Մեծ Ղարաքիլիսայում էլ կանգ չի առնում և հրամանատարի հետևից շարունակում է նահանջել դեպի Դիլիջան՝ դասավորվելով Նիկիտինոյից մինչև Դիլիջան:

Երզնկան պահել հնարավոր չէր: Էրզրումը շուտ ընկավ գլխավորապես Օդիշելիձենների և Տվերդոխեբովների դավով, իսկ Կարսը՝ Չխենկելու դավադրության հետևանքով: Բայց Ալեքսանդրապոլը, որն ամեն գնով պետք էր պահպանել, ընկավ շատ ավելի շուտ և շատ ավելի խայտառակ ձևով, քան

Ծրզնկան, Էրզրումն ու Կարսը: Այստեղ ո՞ւմ մեղադրել: Չէ՞ որ Կարսի անկումից անցել էր ամբողջ քսան օր: Այդ ժամանակամիջոցում կարելի էր ոչ միայն վերելու՞ն մինչև այդ թույլ տրված սխալները և կանխել դրանց կրկնությունը, այլև վերադասավորել և կարգի բերել զինված ուժերը:

Հայտնի է, որ ռուսների գնալուց հետո ամեն տեսակ ռազմամթերքի ու պարենի վիթարի պաշարներ էին մնացել գերազանցապես հայաբնակ վայրերում (Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում, Քանաքեռում, Կարսում, Սարիղամիշում և Արևմտյան Հայաստանում): Օսմանյան կայսրությունից էլ համարյա բան չէր մնացել, բոլոր ճակատներում պարտվել ու ջախջախվել էին նրա զինված ուժերը: Ավելի նպաստավոր իրադրություն հայկական անկախության նվաճման համար դժվար է պատկերացնել: Բայց դաշնակցությունը ոչ միայն չկարողացավ օգտվել պատմության ներկայացրած առիթից, այլև անդոր գտնվեց անգամ պաշտպանական պատերազմի համար: Ալեքսանդրապոլի ամոթալի անկումը դաշնակցության անանկության վերջին սպառնիչ ապացույցն էր:

Սակայն Ալեքսանդրապոլի անկումը շրջադարձային կետ հանդիսացավ հայ-թուրքական պատերազմի մեջ, որ մղվում էր բացառապես հերոս հայ զինվորի սվինով, բայց «ղեկավարվում էր» անդրկովկասյան իրարամբոժ շովինիստական պարտիաների անկայուն բլուկի՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և ցարական բանակի մնացորդ հայազգի ու այլազգի ռեակցիոն գեներալների կողմից: Թուրքական փաշաների օկուպացիոն բանակի դեմ մղվող պատերազմը կարող էր վերածվել ժողովրդական արդար պատերազմի և հաջողությամբ կարող էր պսակվել միայն այն ժամանակ, եթե դաշնակցության հանցագործ քաղաքականությամբ խրախուսված թշնամական տարրերը Հայաստանի և Անդրկովկասի զանազան վայրերում չկարողանային կաշկանդել հայ ժողովրդի նախաձեռնությունը: Ալեքսանդրապոլի, երկաթուղային այդ կարևորագույն հանգույցի անկումով դաշնակցության անփառունակ ղեկավարությունը կտրված մնաց Թիֆլիսում, և հայ բնօրրանը կարողացավ գոնե առժամանակ ազատագրվել «ղեկավարե-

լու պարտականություն ու թյուրիմացություն ունեցող» շեֆերի՝ հայ ժողովրդին միշտ թանկ նստած ու նստող հովանավորությունից:

Դաշնակցականների հակառակույցիոն կողմնորոշման, նրանց քաղաքական տհասության և քյալագոգության հետևանքով հայ ժողովրդի համար ստեղծված այդ ծանր օրերին «Սեյմի քաղաքականության և Անդրկովկասի դրության մասին» ղեկուցումով հանդես գալով Բաքվի սովետի 1918 թվականի մայիսի 29-ի միացյալ նիստում, Ստ. Շահումյանն ասում էր.

«Այն կրիտիկական դրությունը, որի մեջ դրվել են հայ մասսաները, դրդում է հայ գյուղացիներին ձեռքը ձեռքին դուրս գալ ու տապալել իրենց անամոթ ղեկավարներին՝ դաշնակցականներին, որոնք խայտառակ կերպով դավաճանել են նրանց: Նրանց ձեռքին կար մոտ 30.000 հայ ճակատային զինվոր: Այդ ուժով հրաշքներ կարելի էր գործել: Ես էլ չեմ խոսում զինված գյուղացիության հսկայական մասսայի մասին, որը մենակ կարող էր հաշիվ տեսնել թե՛ թուրքերի և թե՛ Անդրկովկասի բոլոր կոնտրռեյուցիոն ուժերի հետ: Եթե հայ գյուղացիների գլուխ անցած լինեին ոչ թե Չխենկելիից ու ժողանիայից ոչնչով չտարբերվող դավաճաններ, այլ իսկական ռեյուցիոններ, ապա ժողովուրդը նման խայտառակ վիճակի չէր հասնի:

Եվ եթե առաջ մեզ մոտ կարծում էին, թե տասնյակ տարիներով հայ ժողովրդի բախտը լուծող ու նրա համար այդքան դժբախտ վիճակ ստեղծող հին լիդերները որոշ վստահության են արժանի, ապա այժմ այդ մասսաները պատին հույսն են արժանի՝ պարզ հասկանում են, որ իրենց սպառնում է կա՛մ իսպառ ոչնչացում, կամ նրանք պետք է երես դարձնեն իրենց առաջնորդներից ու զենքը ձեռքին դուրս գան վերահաս վտանգի դեմ» (Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 3, էջ 224—225):

Նույն այդ նիստում, պատասխանելով Բաքվի սովետի դաշնակցական պատգամավոր Զարաֆյանին, Ստ. Շահումյանը եզրափակման խոսքում ասում է.

«Նրանք ասում են, որ հարկադրված էին կապիտուլյացիա անել թուրքերի առաջ, իսկ ես ասել եմ ու կրկնում եմ, որ օբյեկտիվ պայմաններն այնպես էին դասավորվել, որ Անդրկովկասում կար հսկայական զինված ուժ, որը պատրաստ էր դուրս գալու թույլ թուրքիայի դեմ: Միմիայն հայկական ուժերը բավական էին թուրքերի հետ հաշիվ տեսնելու, սակայն դուր մեքենիկների ու մուսավաքականների հետ կազմալուծելի գործերի շարքերը, ոչ քե այն գործերի, որոնք երեք տարվա պատերազմից հետո հաշտության էին ծառայի, այլ այն հայկական գործերի, որոնք պատրաստ էին մեռնել և պահել իրենց երկիրը: Դուր՝ այլասերելիք այդ գործերը,— անա քե ո՛րն է ձեր մեղքը, անա քե ո՛րն է ձեր ռեազոնությունը» (նույն տեղը էջ 229, ընդգծումները մերն են.— Հ. Թ.):

Երբ Ստ. Շահումյանը ռեուլյուցիոն Բաքվում արտասանում էր այս մարգարեաշունչ խոսքերը, հեռագրական կապը կտրված լինելու պատճառով նա անմիջականորեն իրազեկ չէր հայ բնօրրանում սկսված ժողովրդական շարժման մանրամասնություններին: Ինչպես կտեսնենք ստորև, Սարգստապատի, Բաշ-Ապարանի և Ղարաբաղի մարտերի մասին հաղորդագրությունները շատ մեծ ուշացումով էին Բաքու հասնում: Սակայն լավ ճանաչելով հայ աշխատավոր ժողովրդին, Ստ. Շահումյանը վստահ էր, որ նահանջելիս-փախչելիս ալյուրի պարկի հետ նաև հրացանը շալակած հայ աշխատավոր գյուղացին իր և իր զավակների ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու համար երեսը թշնամուն դարձրած կենաց ու մահու կռիվ պիտի սկսեր լկտիացած թշնամու դեմ: Նրան պետք էր օգնել ամեն զնով:

5. ՍԱՐԳՍՏԱՊԱՏԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո, մայիսի 19-ին թուրքական պատվիրակության նախագահ Խալիլ բեյը Բաթումում ուղղակի հայտարարում է, որ «հայերը պարտված են և պետք է ենթարկվեն» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 68/200, գործ 23, թերթ 112):

Այս հայտարարությունից հետո հայ պատվիրակները (Խատիսով Ա., Քաջազնունի Հովհ.) համատեղ, ինչպես հաղորդում է Ա. Խատիսովը, «հեռագրեցինք Կարձիկյանին՝ խորհուրդ տալով ռազմական դիմադրություն ցույց չտալ թուրքերին» (նույն տեղը, ընդգծումը մերն է.— Հ. Թ.):

Այս «խորհուրդը» Թիֆլիսի վրայով հասնում է արդյոք Երևան թե ոչ, այդ կարևոր չէ, որովհետև ընդհանուր հուսալքման այդ օրերին Երևանի քաղաքային դուման Ենգիբարյանի նախագահությամբ իր մայիսի 18-ի ընդլայնված նիստում ընդունում է քաղաքագլուխ զաշնակցական Թոշյանի առաջարկությունը՝ քաղաքն առանց դիմադրության հանձնել թուրքերի ողորմածությանը: Երևանի թուրքական ազգային խորհուրդը, որի առանձին անդամներ մասնակցում էին քաղաքային դումայի նիստին, այս որոշումը Թալինի վրայով շտապ հասցնում են Ալեքսանդրապոլ՝ թուրքական զործող բանակի հրամանատար Յաղուր Շեվքի փաշային: Երեւմանի զորաբաժնին մնում է տխուր որոշում կայացնել՝ Երևանի պարետ Ա. Շահաթունուն բնակչության հետ միասին թողնել

Երևանում, իսկ ղինված ուժերը ետ բերել Սուրմալվից ու էջմիածնից և բարձրանալ Կոտայքի բարձրավանդակն ու Սևանա լճի ավազանը և ամրանալ այդ աղքատիկ լեռներում:

Երևանի զորաբաժնի ռազմաճակատը ձգվում էր Վեդուց մինչև Սուրմալվի գավառը և նրա ունեցած զրեթե բոլոր զորքերը գտնվում էին Սուրմալվում և Ղամաբլու-Յուվա ճակատում: Այս նոր պլանի համաձայն Երևանի զորաբաժնի հրամանատար գնն. Միլիկովը, որի շտաբը գտնվում էր էջմիածնում, մայիսի 19-ին Սուրմալուն էվակուացնելու հրաման է տալիս իր տեղակալ և Սուրմալվի ռազմաճակատի հրամանատար գնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանին:

Մայիսի 16-ին սվարտելով Ալեքսանդրապոլի գրավումը՝ մայիսի 18-ին թուրքերն արշավանք են սկսում երեք ուղղությամբ: Մի զորաբանակ Զավախքի և Լոռիի վրայով շարժվում է դեպի մուսուլմանաբնակ Բորչալու և Աղբուլաղ՝ Թիֆլիսի վրա գրոհելու համար: «Գելիբոլու» ղիվիդիան Յաղուբ Շեմքի փաշայի հրամանատարությամբ, աջ թևից Կարսի շրջանի բաշիբոզուկների օժանդակությամբ, երկաթգծով և Արագածի հարավային լանջերով շարժվում է Երևանի վրա: Զավիդ և Էսադ փաշաները երկաթգծի ուղղությամբ շարժվում են դեպի Ղարաքիլիսա, սակայն մայիսի 20-ին Համամլու հասնելով, Էսադ փաշան փոխում է իր զորամասի առաջխաղացման ուղին և Երևան տանող խճուղով շարժվում է Բաշ-Ապարանի վրա:

Մայիսի 21-ին, երբ Սուրմալվի հապճեպ էվակուացիան դեռ նոր էր ավարտվել, և հայ զորքի մեծ մասը դեռ գտնվում էր երկաթգծից հարավ ընկած գյուղերում, թուրքերը Ալեքսանդրապոլի կողմից երևում են Արարատյան դաշտում և առանց կռվի գրավում Սարգարապատ կայարանն ու գյուղը:

Երկաթգծի ուղղությամբ Երևանի վրա արշավող ուժերը, թվով հինգ-վեց հազար կանոնավոր զորք և երեք հազար բաշիբոզուկ, մայիսի 22-ին մոտենում են Ղամշլու (ներկայումս՝ Եղեգնուտ) կիսակայարանին, նպատակ ունենալով հասնել Կարխուն և մտնել Զանգիբասար: Էջմիածին կայարանի մոտակա Կարխուն գյուղը, որը Զանգիբասարի նախադուռն էր, Ղամշլու կիսակայարանից գտնվում է ընդամենը 12 կիլոմետրի

վրա: Երկաթգծից դեռ հարավ գտնվող հայ զորքերը և հայկական գյուղերի բնակչությունը գտնվում էին Երևանից և էջմիածնից կտրվելու, գերի ընկնելու ու կոտորվելու սպառնալիքի տակ: Խնուսի, Ալաշկերտի և ապա Սուրմալվի վերաբնակիչների հետ միասին Մարգարայից մինչև Սարգարապատ գյուղերում շուրջ հարյուր հազար հայ գյուղաբնակչություն կար, որն ահեղ սպառնալիքի տակ տեղահան էր եղել և բռնել մեծ ու փոքր, նեղ ու լայն ճանապարհները: Մայիսի 22-ին երկաթգծից դեռ հարավ էր գտնվում Զեյթունցիների հեծյալ գունդը (300 ձիավոր)՝ Կարակալայի գետանցի պաշտպանության դիրքերում և կապիտան Մամաջանյանի հապճեպ կազմակերպած Մարգարայի գումարտակը մի քանի հարյուր սվին, փոխգնդապետ Կորոկովի, գնդապետներ Սիլինի և Պերեկրյոստովի զորամասերը, միասին շուրջ 1700 սվին, գնդապետ Դոլուխանյանի 6-րդ գունդը՝ շուրջ 800 սվին, 5-րդ գնդի երկու գումարտակ՝ շուրջ 500 սվին, կապիտաններ Սակելյարիի և Աթանեսյանի մարտկոցները, տրապիզոնցի Թուրքիկ Հովսեփի, բաշգյառնցի Մակեդոնի, բուլանդցի Մուրադի և եզդիների հեծյալ խմբերը՝ շուրջ 700 ձիավոր: Այսպիսով, ավելի քան չորս հազար զորք: Ընտիր, շատ ընտիր զորք: Իշխանության ո՛չ թե թուլության, այլ բացակայության այդ պայմաններում, երբ խախտվել էր ամեն ինչ և չկար կարգ ու հեղինակություն, բանակի շարքերում, զորամասերի մեջ մրնացել էին անհուսալի իրադրությունը ճիշտ գիտակցող զինվորները և սպաները միայն, որոնք հակառակ բարձր հրամանատարության բացահայտ ապիկարության, գիտեին, որ միակ փրկությունը անձնագոհ պայքարն է: Այս հիանալի զորքին, որը գիտակցաբար և ինքնակամ, — որովհետև մինչև այդ ոչ ոք և ոչինչ չէր կարող նրան խանգարել դասալքելու, — մնացել էր իր զորամասերում, գերի ընկնելու և կոտորվելու վտանգ էր սպառնում: Այսպիսով, իր ղինված ուժերին, ինչպես նաև դեռ տեղահան չեղած հայ գյուղաբնակչությանը գերությունից և կոտորածից փրկելու համար գնդապետ Դանիել բեգ Արիստղոմի Փիրումյանին ուրիշ ոչինչ չէր մնում, քան պատվավոր մահվան ընտրությունը: Աշխարհազորայինները և Զհանգիր

աղայի եզդիներն արդեն ինքնագլուխ դեռ լույս 22-ի գիշերը Մոլաբայազետ գյուղի շրջանում փոխհրաձգության մեջ էին մտել թուրքերի աջ թևում առաջ շարժվող բաշիրեզուկների հետ: Այդ փոխհրաձգությունը գնդապետներ Դոլուխանյանին և Պերեկրոստկովին հնարավորություն էր ընձեռել մարտական կարգի բերելու իրենց գնդերը, իսկ կապիտաններ Սերգո Աթանեսյանին և Սակելյարիին՝ դասավորելու իրենց հրետանին: Եվ գնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանը Մոլաբայազետից մինչև էվջիլար գտնվող իր զորամասերին հակահարձակման հրաման է տալիս Սարգարապատից հետո Գեշըրլու մոտ՝ և դեպի Ղամշլու շարժվող թուրքական զորքի վրա: Մայիսի 22-ի առավոտյան սկսվում է բախտորոշ հակահարձակումը երկաթգծից հարավ ընկած հատվածում:

Ինչպես ասել ենք, ընդհանուր իրադրությունն մեջ բոլոր ճանապարհները բռնված էին նահանջողների սայլերով, դատարկվում էին հինավուրց շեն գյուղերը, գինու կարասները թողնված էին անտեր: Ռուս գնդապետ Սիլինը դեմ չէր, որ իր զինվորները կռվից առաջ բոլորեին կարասների շուրջը և մի փոքր «տաքանալուց» հետո խոլական հակազորահի դիմելին թշնամու կողմն անցած քրդական հեծելազորի վրա և այնպիսի ջարդ տային նրանց, որ Կարսի շրջանի մուսուլմանները ոչ միայն այլևս չմասնակցեցին թուրքերի մարտական գործողություններին, այլև իրենց լոյալ պահեցին հետագա երկու տարիներին, երբ հայ զորքը 1919 թվականի գարնանը մտավ Կարս և 1920 թվականի աշնանը կրկին անգամ դատարկեց Կարսը: Գնդապետներ Դոլուխանյանի 6-րդ ու Պերեկրոստկովի պարտիզանական գնդերը, կապիտաններ Սերգո Աթանեսյանի և Սակելյարիի մարտկոցների նախապատրաստությամբ, առաջ են շարժվում, ջախջախում, փախուստի մատնում ու ոչնչացնում են թուրքական անվանի դիվիզիայի սեպաձև առաջացած զորամասերը:

Տրապիզոնցի Թուրքիկ Հովսեփի, բուլանդցի Մուրադի, բազյառնցի Մակեդոնի հեծյալ ջոկատները, հին հայդուկներ Բոչոյի, Բարեի, Ռաշոյի, Եփրեմի, Մուրոյի, Գրիգորի և շատ ուրիշների աշխարհազորային հետևակ խմբերը հետա-

խուղովթյան պահանջի դեպքում հետախուղություն էին կատարում, գործը հետապնդման հասնելիս առաջինն էին նետվում նահանջող զորքի և բաշիրեզուկների վրա: Նրանք, զորամասերի այդ յուրատեսակ առաջապահները, թե՛ սեփական նախաձեռնությամբ և թե՛ հրամանատարության առաջադրանքներն անձնվիրաբար կատարելով, դարձել էին զորքի պարծանքն ու սիրելիները: Զհանգիր աղայի 300 եզդիները նախահարձակ եղան Մոլաբայազետի կռվում և նվաճեցին հայ ժողովրդի անկեղծ դաշնակիցների անունը:

Գաղթի բոլոր ճանապարհներին սայլերը կանգ առան, խուճապն ու վհատությունը փոխվեց խանդավառության: Շատերը ետ դարձան իրենց տները: Իրար ձայն և օրինակ տալով, զենք ունեցող տղամարդիկ կազմեցին աշխարհազորայինների հոծ խմբեր և անմիջապես համալրեցին կռվողների շարքերը: Իրենց ծանոթ վայրերում նրանք, խնայելով զորքին, սիրահոժար խանդավառությամբ ստանձնում էին դժվարին առաջադրանքների կատարումը: Այդ օրը հայ զորքը համարյա կորուստ չտվեց, կորուստի մեծ բաժինը վիճակվեց անձնուրաց աշխարհազորայիններին:

Մայիսի 22-ն այդպես անցավ երկաթգծից հարավ ընկած հատվածում:

Դեպի Կոտայք ու Սևան էվակուացիայի պլանի համաձայն նպատակահարմար էր համարվել կաթողիկոսին ևս առաջարկել մեկնել Սևան: Հայ կյանքին անիրազեկ զեն. Սիլիկովը, կարծելով, որ կաթողիկոսի ամառանոցը Սևանն է, մայիսի 20-ին ներկայանալով նրան՝ առաջարկել էր մեկնել իր ամառանոցը: Բայց քանի որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ամառանոցը Բյուրականն էր, դրա համար հուշագրողներից ոմանց հուշերում սխալմամբ հղովվել է Բյուրականի անունը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե. Սուրենյանը մինչ այդ ոչ մի բանով առանձնապես աչքի չէր ընկել և չէր կարողացել նվաճել ժողովրդի համակրանքը: Իբրև ռեակցիոն եկեղեցական, նա սիրված չէր անգամ իր միաբանության քիչ թե շատ առաջադեմ մարդկանց կողմից: Գիտենք նաև 1920

թվականի մայիսյան ապստամբության ճնշումից հետո նրա ռեակցիոն դիմումը հայ ժողովրդին: Սակայն արգարությունը պահանջում էր ասել, որ ինչպես այդ օրհասական օրերին, այնպես էլ հաշտությունից հետո մինչև նոյեմբեր ամիսը, քանի դեռ թուրքական յաթաղանը կախված էր էջմիածնի ու Երեւանի վրա, այդ կաթողիկոսը ամուր կանգնած մնաց երկրի ինքնապաշտպանության դիրքերում: Երբ Քաջազնունու դահլիճի օրապահաս միևնույն րոպեները մրցում էին իրար հետ Հայաստան ալեքսանդրական, գերմանական և թուրքական բարձրաստիճան սպաներին ավելի նվաստորեն բռնելու գործում, կաթողիկոսը միակ բացառությունն էր այդ գաճաճների մեջ, որ կարողանում էր արհամարհական անտարբերություն ցույց տալ ինչ-որ ավստրիական իշխանի, գերմանական գեներալի կամ թուրքական փաշայի: Այդ կրիտիկական օրը կաթողիկոսը սառն անտարբերությամբ ճամփու է դնում գեներալին, կայուն հաստատակամությամբ մերժում է հաջորդ օրը, մայիսի 21-ին Երևանից տարածված եկած խորհրդատուներին՝ ասելով, որ եթե հայ զորքը հրաժարվում է կամ թե չի կարող պաշտպան կանգնել այս սուրբ վայրերին, ապա ինքը մենակ սուր կվերցնի և կընկնի մայր տաճարի գավթում, բայց չի հեռանա պապերից ավանդ մնացած Մայր Աթոռից:

Թշնամին դիմադրության շահագրգիռում, մտել էր Արարատյան դաշտը և առաջ էր շարժվում: Դաշնակցության ղեկավարները կտրված մնացել էին Թիֆլիսում: Գլխավոր հրամանատարը Ալեքսանդրոպոլի խայտառակ անկումով կազմավորված հայ զորքի բեկորների հետ ապավինել էր Դիլիջան: Դաշնակցության անդամալուծության և այլ պարտիաների բացակայության այդ տարտամ և հոգեվարքային օրերին հայ զորքին խանդավառելու և ժողովրդին ինքնապաշտպանական կռվի ոտքի հանելու գործում մեծ նախաձեռնություն ցույց տվին էջմիածնի հոգևորականներից ոմանք, հատկապես Ճեմարանի տեսուչ, հայտնի հայագետ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանը, էրզրումի առաջնորդ Զավեն եպիս-

կոպոս Մահտեսի-Բաբայանը, վարդապետներ Եզնիկը, Դանիելը և Թադեոսը:

Սուրմավի էվակուացիայի հրամանից առաջ 5-րդ գունդը կանգնած էր երկաթգծից հարավ՝ Ղուրդուղուլի, էվջիլար, իսկ նրա նորակազմ վաշտը՝ Արաքսից էլ հարավ՝ Դաշրուտուն գյուղերում: Էվակուացիայից հետո, մայիսի 22-ին, գնդի հիմնականում ղաթաղցիներից կազմված երկու գումարտակը, գնդի շտաբի ու հրամանատարի հետ միասին, Ղուրդուղուլուց ետ էր քաշվել և հասել էր երկաթգծից հյուսիս ընկած Հայի Զեյվա գյուղը, որի մոտակա Քյորփալու գյուղում էր գտնվում խորհն Իգիթխանյանի ուժեղացված հրետանային մարտկոցը (10 թնդանոթ): Գնդի նորակազմ գումարտակը Դաշրուտունից գետն անցել էր և գտնվում էր Մարգարա գյուղում՝ երկաթգծից հարավ: Երկաթգծից հարավ էր գտնվում նաև էվջիլարի գումարտակը: Այս երկու գումարտակները գնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանի հրամանով արդեն պատրաստվում էին մարտական գործողությունների և շարժվում դեպի կրակի գիծը: Կռիվն արդեն սկսվել էր վաղ առավոտվանից և գնալով սաստկանում էր, սակայն 5-րդ գնդի՝ երկաթգծից արդեն հյուսիս անցած երկու հիմնական գումարտակները և գնդին կցված Իգիթխանյանի մարտկոցը դեռ լուռ էին:

Գարեգին ու Զավեն եպիսկոպոսները մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան ձի հեծած գնում են էջմիածնի մոտակա Հայի Զեյվա և Քյորփալու գյուղերը: Վերջինս որպես էրզրումի առաջնորդ Երզնկայից մինչև Արարատյան դաշտը հաճախ էր եղել ռազմաճակատի առաջին գծերում, իսկ անշուք ու վտիտ Գարեգին եպիսկոպոսը, որպես զորքի ու գիտության մարդ, առաջին անգամն էր կռվի դաշտ գնում: Նրա զենքը պերճախոսությունն էր: Կրակոտ հայրենասերը կարողանում էր ոգեվորել ունկնդիրներին: Նա ոգեշունչ խոսքով դիմում է զինվորներին, բացատրում է թշնամու անողորմությունը, վտանգի մեծությունը, օգնական ուժի և նահանջի ուժերի լիակատար բացակայությունը, հաղթելու կամ հայրենի սրբազան հողի վրա մեռնելու միակ պատվաբեր հնարավորությունը: Նա մահապարտներ է անվանում հայ ժողովրդին ու նրա զորքին,

5-րդ գումարը վերանվանում է Մահապարտների գումար, և նրան
երգով հիշելու կոմիտեի դուրս գալ անվախ ու աննահանջ: Երկու
եկեղեցականները խաչը ձեռքին բարձր պահած ընկնում են
գործի առաջ և հրամանատար գնդապետ Պավել Փիրումյանի
հետ միասին նրանց առաջնորդում դեպի իմացյալ մահ:

Ճարի զանգերը զողանջում են: Շուտով մայր տաճարի զանգերին ձայնակցում են էջմիածնի բոլոր վանքերի, ապա մոտակա գյուղերի բոլոր եկեղեցիների զանգերը: Նույն օրը զանգահարությանը տարածվում է ամենուրեք, և մայիսի 22-ից մինչև մայիսի 29-ը, ութ օր շարունակ, Արագածի երկու լանջերից մինչև Արաքս և Սարգարապատից մինչև Սևան գիշեր-ցերեկ անդադար զողանջում էին բոլոր եկեղեցիների զանգերը: Ահասարսուռ ահազանգը զարթեցնում, զգաստացնում, սթափեցնում էր բոլորին, խանդավառում ամենքին համեստ զոհողության և հերոսական անձնագոհության: Միաբանները ոտքի են ելնում, նրանք հորդոր կարգալուծ էտ են դարձնում նահանջողներին և կռվի գնալու կոչ են անում տղամարդկանց, Ծղնիկ, Դանիել և Թադևոս վարդապետները ոչ միայն հորդոր են կարդում, այլև անձնական օրինակ են ցույց տալիս: Աղթամարա միաբանության անդամ Դանիել վարդապետը քաջ կռվող և հայտնի նշանածիզ էր: Վանի ինքնապաշտպանության ժամանակ նա քաղաքամիջի հատվածում հայերի նըվաճած միևարեի գլուխը բարձրացած՝ իր դիպուկ կրակով հնձել էր թուրք թնդանոթածիզներին:— Պատանքներդ հագեք ու եկեք իմ հետևից,— հայտարարում էր նա ամենքին: Երեք վարդապետներն այդ օրը իրենց առաջնորդությամբ Սարգարապատի վրա կռվի են տանում 500 պատանքավոր-որոնք միջնադարյան կրոնական պատերազմների մարտիկների անձնագոհությամբ կռվում էին Մահապարտների 5-րդ գնդի աջ թևում, թշնամու վրա արձակված ամեն մի զնդակի հետ երգելով այդ ժամանակ տարածված «Անտեր մնար Հասան Ղալեն, մեռնի էնվեր փաշի բալեն» երգը: Զենք էին վերցրել և զենք էին վերցնում ու Սարգարապատ դնում զենքի ընդունակ և շնդունակ բոլոր տղամարդիկ, ծերունազարդ Թաղիանոս Թաղիանոսյանից մինչև պատանի Ակսել Բակունցը: Այնտեղ կռվում էին իրենց կյանքում առաջին անգամ զենք վերցնող ուսուցիչներ, ինչպես, օրինակ, լեզվաբան ուսուցիչ, ապագա ակադեմիկոս Գրիգոր Ղափանցյանը, տարեց ուսուցիչ Բահաթուր Բահաթրյանը, խանդավառ աշակերտ-

ներ, հողի մշակներ և աղաներ, արհեստավորներ և բանվորներ:

Բարեբախտաբար, այդ վճռական պահին գեներալ Սիլիկովը «խորհրդակցության» էր գնացել Երևան: Նրա օգնական և Սուրմալիի էվակուացիան իրագործող հմուտ ու խիզախ գնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանը տարեբայնորեն սկսված կռիվի ընթացքում ստանձնում է Սարգարապատի ճակատի հրամանատարությունը: Նա արդեն Սուրմալիից էվակուացված և երկաթգծից դեռևս հարավ գտնվող 6-րդ գնդի, պարտիզանական հետևակ և հեծյալ գնդերի և բաշգլառնեցի Մակեդոնի, տրապիզոնցի Թուրքիկ Հովսեփի, բուլանըղցի Մուրադի հեծյալ խմբերի և եղդիների զինված ուժերի ընդհանուր հրամանատարն էր: Երկաթգծից հյուսիս գործող 5-րդ գնդի հրամանատար Պավել Փիրումյանը նրա հորեղբոր ուղիին էր: Նրանք հասակակիցներ էին և մեծացել էին հարազատ եղբոր նման: Այդ ահեղ ժամին իրավասության և ենթարկման հարցերը պրոբլեմ չեն դառնում նրանց համար, և Դանիել բեգ Փիրումյանի իշխանությունը տարածվում է ամբողջ ճակատի վրա:

Հայկական հրետանին կրակում էր անվրեպ, մեթոդիկորեն ոչնչացնելով թուրքերի նորանոր կրակակետերը: Հայ զորքն առաջ էր շարժվում հաղթելու վճռականության տենդով բռնված և անակնկալ հաջողությունից հարբած: Խանդավառությունն աննկարագրելի էր:

Շուտով կռիվն մասնակցում է գնդապետ Կարաբեշիշյանի մարտկոցը:

Օրվա երկրորդ կեսին կռիվ վայրն է հասնում մինչ այդ անհանգիստ Զանգիբասարին վերահսկող կապիտան Կլիշնի իր մարտկոցով: Անվրեպ նշանառու Կլիշն առաջին ուժերն ուղղում է Սարգարապատ կայարանի ջրհան աշտարակի վրա և դիպուկ կրակով խափանում է այն՝ այդ անջրդի անապատում թուրք զորքին զրկելով ջրի միակ աղբյուրից: Ծարավից տանջվող հոգնած թուրք զորքն սկսում է անկանոն փախուստ, բայց ոտքերը չեն հնազանդում նրան՝ հարմար թիրախ դառնալով 28 թնդանոթների ահարկու կրակին, Տաճատ Հովակիմ-

յանի և Թևիկ Առաքելյանի գնդացրային վաշտերի հնձիչ համազարկերին և մանավանդ կատաղի մոլուցքով առաջ խոյացող աշխարհազորայիների սնայաերական անվրեպ գնդակներին:

Երեկոյան ժամը 7-ին գնդապետ Պերեկրյոստկովի պարտիզանական գունդը երկաթգծի հարավից առաջինն է մտնում Սարգարապատ գյուղն ու կայարանը: Մահապարտների 5-րդ գունդը ամրապնդում է հաղթանակը:

Թուրքերը ջարդվում են, նահանջում, ապա փախուստի դիմում: Վաղ առավոտից սկսված, բայց միայն կեսօրից բորբոքված և հինգ-վեց ժամ տևած թեժ կռիվից հետո նրանք Ղամշլուից փախչում են մինչև Արաքս և Կարաբուրուն կայարանների միջև ընկած առապարներն ու բարձրությունները: Ղամշլու կիսակայարանը հասած նրանց առաջապահները, ինչպես ասացինք, ամբողջությամբ ոչնչացվում են: Նրանց հիմնական ուժերը գտնվում էին Գեչլու և Սարգարապատ գյուղերում և Սարգարապատ կայարանում: Ուրեմն թուրքերը այդ օրը, ընդամենը 5—6 ժամում, նահանջում են 15—20 կիլոմետր: Սա արդեն նահանջ չէր, այլ փախուստ: Հայկական հետևակը չէր հասնում նրանց ետևից, և այդ օրը Սարգարապատ գյուղից ու կայարանից շատ այն կողմ շանցավ: Հեծյալ աշխարհազորայիները և փոխգնդապետ Կորոլկովի հեծյալները ավարտում են ջարդը: Չարաշար պարտություն էր կրել թուրքերի ամենաընտիր զորամասը՝ Շեքի փաշայի հրամանատարությամբ գործող «Գեչլու» (Դարդանելի) դիվիզիան:

Հայ զորքը կանգ առավ աշխարհազորայիների հենման բնագծում և բնակավայրերից այն կողմ շանցավ: Դժվար է այդ քաջը բացատրել բարձր հրամանատարության ռազմավարական նկատառումներով: Պարզապես մինչ այդ շատ մեծ էր եղել թուրքի սարսափը. սատանան թեև այնքան ուժեղ չէր, ինչպես նրան պատկերացնում էին, սակայն նրա ուրվակները Երզնկայից մինչև Սարգարապատ իշխել էր հայ մտքի վրա, դրա համար էլ հայ զորքը սիրտ չարավ մեծ խզում առաջ բերելու իր դիրքերի և իրեն նեցուկ հանդիսացող հայ գյուղերի միջև: Այդ հանգամանքը թուրքերին հնարավորու-

թյուն է տալիս ապավինելու և ամրանալու Արաքս կայարանից 5—6 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք ընկած Զիմնի զրո (440-րդ) և Թուլքի թափա բարձունքների վրա:

Սարդարապատը բախտորոշ գոյամարտ էր, հայ ժողովրդի կորիզի կենաց և մահու կռիվ: Երեք տարի առաջ թուրքը կոտորել էր հայ ժողովրդի ամբողջ կեսը, այսօր եկել էր վերջ տալու նրա երկրորդ կեսին: Ինքնապաշտպանության գերագույն մղումով ոտքի էին ելել հայ ժողովրդի բոլոր դասերն ու դասակարգերը, հոսանքներն ու պարտիաները: Միապետականի հետ միասին կռվում էր կոմունիստը, դաշնակցականների հետ միասին՝ հնչակյաններն ու ռամկավարները, հոգևորականների հետ միասին՝ սպարտակիստները: Լեգենդար դարձած Սակեյարիի մարտկոցի համարյա կեսը կոմունիստներ էին՝ Արամ Կոստանյանը, Արաքս Մուրադյանը, հեծյալների իր դասակն էր ղեկավարում կորնետ Վանոն (ներկայումս Սովետական Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյան), կրտսեր սպա Արտակ Վարդանյանը (ներկայումս գեներալ Վարդանյան) իր մարտական մկրտությունն էր ստանում Սարդարապատում: Իր հայրենակից ղամարլվեցիների հետ Սարդարապատ էր եկել սպարտակիստ Հատիկ Ազիզյանը (ներկայումս «Պրավդա»-ի խմբագիրներից մեկը): Հեծելազորում թշնամուն հետապնդում էր կոմունիստ Լիպարիտ Աթարբեկյանը¹: Արհամարհանքով բոլշևիկյան անվանված 5-րդ գունդը վերակնքվել էր Մահապարտների գունդ և այդ նոր անունով էր կռվի գնում: Արարատյան դաշտում վերաբնակված խնուսցիները և ալաշկերտցիները հաճախ կռվում էին ամբողջ տոհմով՝ պապը, որդիները, թոռները, 14—16-ամյա ժոռները: Էպոսի քրդերեն հայհոյանքները ներկա թշնամուն հասցնազրեւով էր իր ամեն մի գնդակն արձակում ու իր նորակազմ փոքրիկ խումբը ղեկավարում ալաշկերտցի Ալվազը:

Ասորեստանցիների ու բաբելոնցիների, հեթիթների ու փյունիկեցիների հետ պատմության ասպարեզ իջած, սակայն միայն ինքը փյունիկ մնացած, հին, բայց հավերժ նոր հայ

ժողովուրդը միահամուռ կամքով պայքարում էր այս արևի տակ իր տեղն ունենալու արդար իրավունքի համար: Նա ոչ թե սովորական կռիվ, այլ գոյամարտ էր մղում և քաջության հրաշքներով զարմացնում ու սարսափեցնում թշնամուն:

Հայ ժողովրդի ապիկար ղեկավարների դավաճանության հետևանքով թշնամին կարողացել էր գրավել բնդարձակ տեղիտորիաներ և անառիկ բերդաքաղաքներ: Հայ ժողովուրդը բոլոր կողմերից եկել ու կծկվել էր Արարատյան դաշտում: Բռնեցքը սեղմվելու սահման ունի, որից հետո այն դառնում է քարի պես ամուր: Սարդարապատում թուրքերը դեմ առան հայ ժողովրդի քարի պես սեղմված բռնեցքին, որ ջախջախիչ հարվածներ տեղաց նրանց գլխին:

Կրած մեծ կորուստները սասանել էին տաճիկներին:

Երզնկայից մինչև Սարդարապատ նրանք ոչ մի տեղ չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, միշտ խուսափել էին լուրջ կռիվից և կարողացել էին դիվանագիտական հաղթանակով հեշտացնել իրենց առաջխաղացումը: Ալեքսանդրապոլ նրանք մտան, ինչպես սպառնացել էին, «չքերթով», սակայն Սարդարապատում շքերթը վերածվեց հուղարկավորության թափորի, որովհետև հեշտ հաջողություններից հարբած՝ նրանք շտապել էին և այս անգամ փորձ չէին արել դիվանագիտական խաղով հարթելու իրենց առաջընթացի ճանապարհը:

Թուրքերը Սարդարապատում մայիսի 22-ին չարաչար պարտություն կրեցին նաև նրա համար, որ նրանք այդ հատվածում ոչ մի դիմադրություն չէին սպասում: Եվ դա այն պարզ պատճառով, որ զիտեին Երևանի քաղաքային դումայի դավաճանական որոշումը (ի դեպ, Երևանի թուրք ազգային խորհրդի սուրհանդակը Թալինի մոտ բռնվել էր միայն ետ վերադառնալիս): Երկրորդ, այն պատճառով, որ մի առանձին համարում չունեին Երևանի զորամասերի մարտունակության վրա: Թուրքերը զալիս էին միանգամայն անհոգ, վերելից Թալինը, Մաստարան, ներքեից Ղուրդուղուլին ու Կաթակալան մնացել էին նրանց թիկունքում, իսկ նրանք երկաթ-

¹ Հայտնի կոմունիստ Գևորգ Աթարբեկյանի կրտսեր եղբայրը:—Է. Թ.

գծի նեղ շերտով հասել էին Ղամշլու: Այդ անհոգությունը շատ թանկ նստեց նրանց:

Սարգսրապատի մայիսի 22-ի առաջին շրջադարձային մեծ հաղթանակը և հետագա օրերի փայլուն հաջողությունները կրկին ու կրկին անգամ հաստատեցին այն պատմական ճշմարտությունը, որ երբ կռվում է ժողովուրդը ինքը, ապա նա կռվում է խիզախ անձնուրացությամբ, անձնազոհ նվիրվածությամբ և իրեն ու իր գործը զարդարում է փայլուն սխրագործության՝ շատերի համար անըմբռնելի օրինակներով: Սա անվիճելի է, շատերն են այս բանը նկատել ու խոստովանել, և առաջին հերթին հենց իրենք՝ թուրքերը:

Հայ զորքը ռազմամթերքի պակաս չզգաց նախ այն պատճառով, որ Սարիղամիշից և Կարսից որոշ պաշար, — երբ գրությունն այդ ճակատներում անհուսալի էր դարձել, — շատ մեծ դժվարություններով, բայց, այնուամենայնիվ, վաղորդ բերվել էր Երևան: Առանց այդ էլ Քանաքեռում զգալի պաշար կար: Դրա համար դեռ Սարիղամիշի անկումից առաջ հոգ էին տարել Երևանի Ազգային խորհրդից առանձնացված Հատուկ հանձնաժողովը և նրա ղեկավար Արամ Մանուկյանը: Ոմանք այդ մարդու համար հնարել են դիկտատորի անուն: Նա, իհարկե, դիկտատոր լինելու շնորհքով օժտված չէր, սակայն դաշնակցական մյուս շեֆերի համեմատությամբ օժտված էր բաղաբական հեռատեսությամբ և պետականորեն մըտածելու որոշ կարողությամբ: Արամ Մանուկյանը ժամանակին զգացել էր վտանգի մեծությունը և գիտակցել պաշար տեսնելու անհրաժեշտությունը: Հայ կռիվողները ռազմամթերքի պակաս չզգացին նաև այն պարզ, բայց Սիլիկովի և Սիլիկովների համար հանելուկ մնացած պատճառով, որ այդ խառն օրերին հայ զինվորը թեև մասսայաբար լքել ու տուն էր վերադարձել ռազմաճակատից, բայց նա տուն էր վերադարձել զինված ու երբ հերթը հասել էր նաև իր գյուղի նահանջին, նա նորից առյուծ վրա ալյուրի պարկի կողքին դրել էր իր հրացանը և հաշվել իր ունեցած փամփուշտը: Ռազմամթերքի պակասություն չզգացվեց նաև այն պատճառով, որ, մերժելով բանակային խստավարժության անմտությունները և հոգեբանական

համազարկերի թանկ նստող պրակտիկան, հայ զորքն ու աշխարհազորայինները կռիվը մղում էին ժողովրդական պատերազմի մեթոդներով՝ թանկ գնահատելով արձակված ամեն մի գնդակ: Մեծ թվով սնայպերների առկայությունը հնարավորություն էր տալիս հաջողությամբ կիրառելու ժողովրդական պատերազմի այդ մեթոդը:

Հայ զորքի կռվին նպաստում էին բնությունն ու տեղանքը: Վարարած Արաքսը անգործության էր մատնել թուրքական 5-րդ դիվիզիան Արաքսի մյուս ափին՝ Սուրմալվում: Կարակալայից մինչև Բոյուկ Վեդի թուրքական 5-րդ դիվիզիան Արաքսն անցնելու անհաջող փորձ կատարեց միայն Յուվաշի մոտ՝ Գայլի Դրոնքում: Արաքսը հավատարմորեն պահպանում էր երկաթգծից հարավ գտնվող հայ զորքի հարավային թիկունքը:

Տեղանքը թե՛ մատակարարման և թե՛ ռազմավարության տեսակետից բարենպաստ էր հայ զորքի համար և խիստ անբարենպաստ էր թուրք զորքի համար, մանավանդ նրա նահանջի պահին:

Հայ զորքն իր թիկունքում հենվում էր հայկական գյուղերի վրա, որոնք իրենց ամբողջ ունեցածը թե՛ կամավոր կերպով և թե՛ իրերի բերումով տրամադրել էին հայ զորքին:

Հակառակ դրան, Սարգսրապատից դեպի Ալեքսանդրապոլ տանող տարածությունն այն ժամանակ անապատային և կիսանապատային, միանգամայն անմարդաբնակ «դրո» էր՝ շուրջ 50—60 կիլոմետր երկարությամբ և մոտ 20—25 կիլոմետր լայնությամբ, որտեղ երկաթուղային կայարաններից ու հարակից մի երկու շենքից բացի, որոնք ընկած էին իրարից առնվազն 10—15 կիլոմետր հեռավորության վրա, մի տնակ անգամ չկար ցրտից կամ տապից պատսպարվելու համար, մի աղբյուր անգամ չկար, որ մի կաթիլ ջուր խմելի, առվակ անգամ չէր անցնում, որ լվացվելիք ու թարմանալիք, մի ծառ անգամ չկար, որ նրա ստվերին նստելիք ու զովանալիք: Հեղեղատներ կային, որոնք անձրևի ժամանակ դառնում էին ահավոր, բայց անմիջապես ցամաքում—չորանում էին: Թեև մայիսը նոր էր վերջանում, բայց օրերը շատ

տաք էին, թուրքական հենակետ դրոշները՝ շոր ու ցամաք։ Կա-
րաբուրունից դեպի Արաքս կայարանն ընկած տարածությունն
աստիճանական վայրէջք է. եթե հարձակվողի համար դա
նպաստավոր տեղանք է, որովհետև հակառակորդը գտնվում
է ներքևում և տեսանելի է ինչպես ամբողջ մեջ, ապա նահան-
ջողի համար դա խիստ աննպաստ է, որովհետև վերընթաց
ճանապարհին նա շարունակ գտնվում է Սարդարապատում
դասավորված հրետանու տեսադաշտում։ Հայկական հրետա-
նու դիպուկ կրակը, պարտիզանական զնդերի խուլական գրոհ-
ները, 5-րդ զնդի մեթոդիկ առաջխաղացումը և զնդացրային
հնձիչ կրակը, թե՛ ճակատից, թե՛ կողքից և թե՛ թիկունքից
հարվածող հեծյալ խմբերն ու աշխարհազորայինները Արաքս
կայարանից դեպի Կարաբուրուն տանող դրոշները մեծ գերեզ-
մանոց դարձրին «Գեղիբոլու» դիվիզիայի համար, որ թուրքերի
ամենամարտական զորամասն էր։ Մայիսի 22—26-ի կռիվ-
ների ժամանակ թշնամին այդտեղ թողեց 3500 դիակ։ Դա
այնպիսի մեծ կորուստ էր թուրքական առանց այն էլ նոսր
բանակի համար, որ ջղախառն էին վերը Կովկասյան ռազ-
մաճակատի հրամանատար ֆերիկ Վեհիբին անմիջապես հա-
նեց իր պոստից և, հարկադրաբար հայասիրական կուրս
ընդունելով, հայ զորքի հետ ղինակցութուն կնքելու առաջար-
կութուն անելով, Կովկասյան ռազմաճակատի նոր հրամա-
նատար նշանակեց Միջագետքի ռազմաճակատի հրամանա-
տար խալիլ փաշային (չլիոթեյլ Բաթումի բանակցութունների
նախագահ խալիլ բեյի հետ), որը, 1908—1909 թվականների
ռուլյուցիայի ժամանակ, երբ երիտասարդ թուրքերն ու դաշ-
նակցականները սիրաբանում էին իրար հետ, Վանի վիլայե-
թի ժանդարմերիայի պետ էր եղել և Արամ Մանուկյանին «յավ-
րում» (որդյակս) ասելով բանտից դուրս էր բերել ու կենտ-
րոնի հրահանգով եղբայրացել էր հետը։ Նա շուտով Արամ
Մանուկյանին նորից «յավրում» ասելով «բարեկամական»
այցի պիտի դար Երևան։

Ի դեպ, Սարդարապատի պարտությունն այնպես գցեց
ֆերիկ Վեհիբին, որ ոչ միայն էնվերն ու երիտասարդ թուրքե-
րը, այլև ամբողջ թրքությունը երես դարձրին նրանից և ար-

խիվ նետեցին այդ հմուտ զորավարին, որն այդ ժամանակ
իր ղինվորական աստիճանով ավելի բարձր էր էնվերից ու
Ջեմալից և իրեն փոխարինող խալիլ ու Նուրի փաշաներից։
Բայց ֆերիկի (մարշալ) բարձր աստիճանը չփրկեց նրան,
որովհետև Սարդարապատի խարանը անհնարին էր ջնջել նրա
վրայից։

Սարդարապատի մեծությունը համար բնորոշ է այն, որ
երբ հինգ ամիս հետո երիտասարդ թուրքերն ընկան և նախ-
կին բոլոր շնորհազրկված թուրք մեծամեծները շրջապատե-
ցին սուլթանին և բարձր պաշտոնների արժանացան, շնոր-
հազրկված ֆերիկ Վեհիբին ոչ ոք տեղ չտվեց սուլթանի նոր
շրջապատում։ Այնուհետև, երբ նույնքան ժամանակ անց
Անատոլիայում սկսվեց միլլի շարժումը և այն գլխավորող Բե-
մալը հմուտ ղինվորականներ էր որոնում հույների դեմ ծա-
վաված պատերազմը հաջող վարելու համար, և երբ բոլոր
կրկնակի շնորհազրկվածների գինը շատ բարձր էր թուրքիա-
յում, նորից ֆերիկ Վեհիբի համար տեղ չգտնվեց կրկնաշնոր-
հազրկվածների այդ նոր բնում։ Ֆերիկ Վեհիբը հարկադրված
եղավ, — առաջին դեպքը թուրքերի պատմության մեջ, —
դառնալ վարձկան մարդիչ քրիստոնյա թագավորի բանակում
և գնալ հեռավոր Հաբեշստան, որտեղ էլ անփառունակ վախ-
ճան ունեցավ 1935—1936 թվականների իտալա-հաբեշական
պատերազմի ժամանակ։

1918 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը ցույց է
տալիս, որ թուրքերն ավելի լավ էին ճանաչում հայ ժո-
ղովրդին ու նրա պոտենցիալ ուժը, քան դաշնակցականները
ու նրանց ապաշնորհ տպարապետ Նազարբեկովը, որը Ղա-
րաբլիխայի ճակատամարտից առաջ Դիլիջանից հեռագրում
էր Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին, թե ոչ մի ղինվոր
չունենա, ընդունեցեք հաշտության ամեն մի պայման։ Վանի
հերոսական ինքնապաշտպանությունը թուրքերին սովորեցրել
էր, որ հայ ժողովուրդը ընդունակ է նույնիսկ մի քանի հար-
յուր հրացանով հերոսական ու հաղթական ինքնապաշտպա-
նություն կազմակերպելու։ Թուրքերը շատ լավ գիտեին, որ
Անդրեկուկասյան սեյմի կռավիցիոն կառավարության իրա-

դամերժ գործողություններն էին ջլատում հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական կորույր և հեշտացնում իրենց հաղթանակը, սակայն, հուսահատության հասցված հայ ժողովուրդը վերջ ի վերջո պիտի ընդվզեր ինչպես «ղեկավարության պարտականություն և թյուրիմացություն ունեցողներու», այնպես էլ թուրքական բանակի դեմ:

Թուրքերն այդ ժողովրդական դիմադրությունն սկզբում սպասում էին Կարսի տակ: Դրա համար էլ նրանք Բաթումի գրավումից (ապրիլի 14—15) անմիջապես հետո վրացական ճակատի դեմ գործող Շեվքի փաշայի բանակը ամբողջությամբ շտապ փոխադրեցին Կարսի ճակատը: Բայց Կարսը՝ սպառնալիք կարգալույ, իսկ Ալեքսանդրապոլը՝ գեներալ Նազարբեկովի դավաճանական անփութությունն ու միամտությունն օգտագործելով գրավելուց հետո էլ թուրքերը հայկական դիմադրության հավանականությունը չէին վերացրել իրենց հաշիվների մեջ և ամեն բոլոր սպասում էին գրան: Դավաճանությունների անվերջ շարանի սպառնալից հետո պատմությունը այդ դիմադրությունը, շրջանցելով էրզրումն ու Սարիղամիշը, Կարսն ու Ալեքսպոլը, բերել հասցրել էր Արարատյան դաշտը: Եթե նրանց չհաջողվեր արագորեն կոտրել այդ դիմադրությունը, ապա նրանք նախատեսել էին միառժամանակ հաշտվել անցանկալի հայկական հանրապետության գոյության հետ: Բաթումում ֆերիկ Վեհիբը մայիսի 11-ից, խալիլ բեյի հետ, գլխավորում էր հաշտության թուրքական պատվիրակությունը և ահաբեկված հայ պատվիրակների հետ խոսում էր արդեն դիվանագիտությունը մի պահ մի կողմ դրած: Սակայն Սարգարապատի առաջին պարտության գուշժը առնելով, նա անմիջապես գլխի ընկավ, որ սկսվել է հայ ժողովրդի ժողովրդական պատերազմը, խալիլ բեյին թողեց դիվանագիտությունը և նույն օրը գիշերով, գերմանական «Մերսեդեսով», Արդահանի վրայով մեկնեց Ալեքսանդրապոլ անձամբ կոտրելու հայկական դիմադրությունը:

Սակայն արդեն շատ ուշ էր:

Հայ ժողովուրդն սկսել էր անպարտելի ժողովրդական պատերազմ:

Մեկ օրվա ընթացքում հայ ժողովուրդը հիմնովին կերպարանափոխվեց: Ստրկական երկյուղով բռնված երեկվա վհատ նահանջողը և դասալիքը դարձան հաղթանակի հավատով տոգորված ռազմիկ ու հարձակվող:

Սարգարապատի առաջին հաղթանակն ամենից առաջ մեկ օրվա ընթացքում ջնջեց արևելահայի և արևմտահայի, ավելի տգեղ ձևով՝ «եռականի» ու «գաղթականի» այն ամոթխի ներհակությունը, որ արևմտահայության համատարած կոտորածներից ու գաղթից հետո փոխադարձ դատափետումների հետևանքով սպառնալից կերպով սրվել էր մասնավորապես այդ օրերին:

Սարգարապատի առաջին հաղթանակը, մոգական գավազանի մեկ հրաշագործ զարկով վերացնելով գաղթականի ու եռականի տխուր հակամարտությունը և հաղթանակի հավատով տոգորելով բոլորին, ժողովրդին դարձրեց միաձույլ ու միական: Երկու օր հետո, մայիսի 24-ին, գեներալ Սիլիկովը էջմիածնից արդեն հեռագրում էր Երևան՝ թե այլևս կամավոր չուղարկեք, ուղարկեցեք միայն սպա՝ տեղում հավաքվածներին զորամասերի մեջ կազմակերպելու և ղեկավարելու համար: Սարգարապատի ինքնաբերական ժողովրդական ուռաները վերջ տվին համատարած ընդարմացմանը և մղձավանջից սառած արյունը կրկին սկսեց եռալ բոլորի երակներում:

Սարգարապատի հաղթանակը մեղմացրեց, նույնիսկ մի պահ վերացրեց փլուզումը և օրվա հրամայական պահանջին համապատասխանող որոշակի կերպարանք տվեց մինչև այդ հաճախ միայն անունով գոյություն ունեցող հասարակական կազմակերպություններին: Ազգային խորհուրդը միառժամանակ կյանքի կոչվեց և իրոք դարձավ մի որոշակի կազմակերպություն, հանձնաժողովները՝ իրոք մասնագիտացված հանձնաժողովներ, պարետը՝ իրոք պարետ, շտաբն ու հրամանատարությունը՝ իսկապես շտաբ ու հրամանատարություն, ռազմաճակատին օգնող Քաղաքների միության տեղական բաժանմունքների մնացորդները և կանանց կոմիտեն՝ իսկապես որ ռազմաճակատին օգնող բաժանմունքներ և ռազմաճակա-

տում կուլոլների մայրերի ու քույրերի կոմիտե: Բայց այս ամենը՝ տարերայնորեն և միայն միառժամանակ: Սարգսրապատում կուլոլներն այլևս Սարիղամիշում և այլուր կուլոլների նման մոռացութեան մատնված դատապարտյալներ չէին գտնվում իրենց, այլ Երևանի ու էջմիածնի, մոտակա ու հեռավոր հայ գյուղերի հարազատ զավակներ, որոնք գիտեին, թե ինչի համար են կուլում և ամեն բուսական տեսքում էին թիկունքից ամեն ինչով նրանց օգնող ժողովրդի ներկայությունը: Մայիսի 22-ին, ժողովրդի ջերմ և հուզիչ օգնությունը Սարգսրապատ հասավ առաջին իսկ օրը, առաջին կոփվր նոր վերջացած: Երևանում ստացվեց առաջին հուսադիր հեռագիրը՝ թշնամու առաջխաղացումը կասեցված է. այնուհետև՝ թշնամին ետ է շարտված ու նահանջում է. ապա՝ մեր քաղաքի մարտիկները ետ են գրավել Սարգսրապատ կայարանն ու գյուղը, ուժակոծության ժամանակ վնասվել է Սարգսրապատ կայարանի միակ ջրհան աշտարակը, ջուր չկա, հաղթական զորքը ծառավ է... Քաղաքում այն ժամանակ ուղիղ չկար, հեռախոս կար միայն պաշտոնատեղերում. հավաքման գլխավոր վայրը բուլվարն էր՝ Աղգային խորհրդի շենքի դիմաց: Մեկ ականթարթում ուրախ լուրը տարածվեց ամբողջ քաղաքում. ժողովուրդը ոտքի ելավ, ինքնաբերաբար հանդես եկան կարգադրիչներ, և ժողովուրդը, որ ինքն էլ կուշտ չէր և օրապարենով հաց էր ստանում, աննկարագրելի արագությամբ հավաքեց հաց, շաքար, թեյ, ծխախոտ և կթերով ու ամեն տեսակ ամաններով Երևանի հիանալի ջուր: Ժողովուրդն ինքն էլ վաղելով դրանք տարավ կայարան, դնացք կազմեց, մոտակայքում խոտի դեղ կար՝ մետաղալարերով սեղմ կապված խորձերով, բոպեպեպ խորձերը քանդեց ու խոտը փռեց վագոններում՝ դասավորելով ջրի կթերն ու ամանները: Մարտը դեռ նոր էր վերջացել, երբ թիկունքի առաջին համեստ նվերների զրնացքը հասավ Սարգսրապատ՝ երկարաձիգ սուլոցներով աղղարարելով իր ժամանումը. հոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցան այդ զիլ սուլոցները, — պարտված և նահանջող թուրքերն ավելի սարսափեցին՝ կարծելով, որ գյա-

վուրների նոր համալրում ժամանեց: Գոհունակությամբ ժպիտ փայլեց հայ զինվորների շուրթերին, ուրախության ցնծագին աղաղակներով իրար ողջագործեցին ծառավ զինվորը և նրան ջուր մատուցող հայ աղջիկն ու մայրը, մեկն արտասովոր աչքերով հուզված աղոթում էր ու շուտ-շուտ խաշակնքում կուրծքն ու երեսը, մյուսը երգում էր «Գյուլի ջան» և պարի հրավիրում Երևանից ժամանած հարազատ քրոջը, երրորդը մաքրում էր զենքը, հաշվում փամփուշտները և պատրաստվում մարտական հերթափոխի: Ավելի սրտոտ հայուհիները փութեռանդ լավաշ ու ջուր էին տանում ամենաառաջավոր դիրքերը:

Զինվորներին նվերներ ու ջուր ուղարկելու գործում խանդավառ նախաձեռնություն և աննկարագրելի եռանդ ցուցաբերեցին հատկապես վանեցի կանայք ու աղջիկները՝ Արևմտահայ կանանց կոմիտեի ղեկավարությամբ, որոնք վանի ապրիլյան հերոսամարտի փորձով զինված շատ բան արին այդ օրը և այդ օրերին:

Սարգսրապատի ճակատամարտը, առաջին օրվա հաղթանակը հստակություն մտցրեց ռազմավարության մեջ՝ ճիշտ լուծելով կանոնավոր զորքի և աշխարհազորայինների փոխգործողության մինչ այդ անլուծելի մնացած կնճոռտ պրոբլեմը: Երկաթգծից հարավ գործող Թուրքիկ Հովսեփի, Մակեդոնի, բուլանդջի Մուրադի ուռճացած խմբերը հենց կովի դաշտում ու կովի ընթացքում, ինչպես ասացինք, դարձել էին 6-րդ և պարտիզանական երկու գնդերի հետախույզներն ու առաջապահները. նրանց հեծյալները շմիհաձուլեցին, բայց միացան կազակ փոխգնդապետ Կորոլկովի պարտիզանական հեծյալ գնդին և ավարտում էին նահանջող թշնամու ջախջախումը: Երկաթգծից հյուսիս Եղնիկ, Դանիել և Թադեոս վարդապետների առաջնորդած պատանքավորները գործում էին 5-րդ գնդի հետ միշտ համերաշխ և կովի հենց ընթացքում, գնդի հատկապես կրտսեր սպայությունը, երեք-չորս հոգով կցվեցին գնդի առանձին ջոկերին: Իսկ հետագա օրերին խմբերը թեև սեփական նախաձեռնությամբ, բայց միշտ ելնելով ամբողջ ճակատի իրա-

գրութեան հրամայական պահանջից, թուրքերին հարվածում էին նաև կողքից ու թիկունքից: Ռազմաճակատի փաստական հրամանատար գնդ. Դանիել բեգ Փիրումյանը երբեք գնդ Սիլիկովի և այլոց նման արհամարհական վերաբերմունք ցույց չտվեց աշխարհագրոյիններին և խոստովանում էր նրանց մասնակցութեան մեծ արժեքը:

Սարդարապատի առաջին հաղթանակը լուծեց նաև զորահամալսի հարցը: Մինչ այդ Երևանի պարետը հաճախակի շուրջկալներ էր կազմակերպում և ղինվորական տարիքի երիտասարդներին բռնելով ուղարկում էջմիածին կամ Քանաքեռ՝ եղած զորամասերը հապճեպորեն համալրելու կամ նոր զորամասեր կազմակերպելու համար: Սակայն մայիսի 22-ի հաղթանակից հետո այլևս շուրջկալներ չկազմակերպվեցին: Այդ երեկո և գիշերը ցուցակագրման սեղաններ դրվեցին Անգլիական (ներկայումս՝ Կոմունարների) այգու մոտքի մոտ, Սկետինգ-ռինգում (հետագայում՝ Խորառոծառի ակումբի տերիտորիայում, ներկայիս ունիվերսիտետի և հարակից ռեստորանի բակում) և Սեմինարիայի շենքի (ներկայիս՝ պետհամալսարանի հին շենքի) դռանը: Ինքնակամ ցուցակագրվողներն այնքան շատ էին, որ այլևս ամենքին չէին ցուցակագրում, խիստ ընտրութուն էին կատարում: Մարդիկ հաճախ ճարում էին մի հաստ գոտի, շալվարը հափաքում էին գուլպայի մեջ, որ գոռ տեսք տան իրենց և մերժման չարժանանան: Կամավորները ներկայանում էին մեծ մասամբ սեփական զենքով և փամփուշտի բավականաչափ պաշարով: Անգլիական այգում, Սկետինգ-ռինգի բակում և Սեմինարիայի շենքի ծառուղիներում ամբողջ գիշեր ջոկատներ ու վաշտեր էին կազմակերպվում, որոնք մայիսի 23-ի լուսաբացին արդեն մեկնեցին էջմիածին:

Արամ Մանուկյանը, որը դժբախտաբար օժտված չէր վճռականութեամբ, ընդունակ չէր ընդդիմանալու իր շուգած հոսանքին, հակադրվելու նրան՝ առաջ բերելով իր հոսանքը, այլ միայն կարողանում էր տարերայնորեն սկսած ցանկալի հոսանքով անկեղծորեն խանդավառվել ու հմտորեն ղեկավարել այն, այդ օրը նշանակալից քայլեր կատարեց: Առա-

ջին հաղթանակով հուսադրված՝ նա իր մոտ կանչեց Վանի ինքնապաշտպանության հասակավոր դիրքապետներին և նրանց պատվիրեց՝ կազմել խմբեր, ընտրել դիրքեր ու քաղաքը նախապատրաստել փողոցային կռիվների: Այս որոշումից հետո նա Երևանում գտնվող միակ զորամասը՝ Սարիզամիշի կովից հետո Կաղզվան—Կողբով Արարատյան դաշտ ու Երևան նահանջած Ղարաբաղիսայի գնդի մեկ գումարտակը, թվով 320 սվին, նույն գիշերը էջմիածին ուղարկեց և կարգադրեց մտցնել 5-րդ գնդի կազմի մեջ: 5-րդ գնդի քաջ շտաբս-կապիտան ջալալօղլեցի Վարդան Ջաղինյանը նրանց միացրեց իր գումարտակին և մայիսի 24-ին կովի տարավ:

Անգլիական այգու, Սկետինգ-ռինգի և Սեմինարիայի ժողովրդական զորաժողովներն այդ նույն օրը տեղի ունեցան նաև էջմիածնում, Ղամարվում և մոտակա ու հեռավոր բոլոր գյուղերում:

Սակայն թուրքերը Երևանի վրա արշավում էին ոչ միայն Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթգծի ուղղությամբ և Արագածի հարավային լանջերով, այլև Արագածի հյուսիսային լանջերով: Էսադ փաշայի զորամասը, որ հետապնդում էր դեպի Մեծ Ղարաբաղիսա նահանջող հայ զորքին, մայիսի 20-ին գրավելով Համամլուն՝ Երևան տանող խճուղով ետ է դառնում և Ապարանի վրայով շարժվում է դեպի Երևան՝ Աշտարակ—Եղվարդով Կոտայք դուրս գալու և Քանաքեռի գրավմամբ հայ զորքը ղինաթափ անելու համար: Գլխավոր հրամանատար գնդ. Նազարբեկովը, ինչպես ասացինք, միանգամայն անտես էր առել Արագածի հյուսիսային լանջով անցնող այդ խճուղին: Համամլուից մինչև Երևան այդ ամբողջ ճանապարհի վրա ոչ մի հայ ղինվոր չկար: Երիտասարդ հայրենասեր կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանը գնդ. Նազարբեկովից ավելի լավ հասկանալով այդ խճուղին՝ միանգամայն անտես թողնելու վտանգավորությունը Երևանի համար, ինչպես ասացինք, նրանից խնդրել էր թույլ տալ իր մարտկոցով նահանջելու այդ խճուղով: Այդ պատերազմի ընթացքում ոչ մեկ ճիշտ որոշում չկայացրած Նազարբեկովը հրամա-

յում է կապիտան Մովսիսյանին հետևել իրեն ու չգնալ Երեւան տանող խճուղով: Երևանի զորախմբի ֆունկցիան Սուրմալվի ճակատի պաշտպանութունն էր: Նա Ապարանում զորք շունեք, ավելի ձիւտ՝ մինչ այդ Ապարանում ռազմաճակատ չկար, որ նա այնտեղ զորք պահեր: Այսպիսով, գնն. Նազարբեկովի մեղքով Համամուլ—Երևան խճուղին հույժ կարևոր պահին բացարձակապես անպաշտպան էր թողնվել:

Թուրքերը Համամուլից անարգել առաջ են շարժվում և մայիսի 22-ին մտնում են Բաշ-Ապարան ու շարունակում են առաջ գնալ: Երիտասարդութունը զինված հեռանում է գյուղից և այլ գյուղերից փախած երիտասարդության հետ կուտակվում է Քյուլուջա գյուղում, որտեղ այդ նույն օրը եղդիների հետ միասին թույլ դիմադրություն է ցույց տալիս թուրքերին՝ կոմունիստ Դավիթ Մելիքսեթյանի նախաձեռնությամբ: Շուտով Երևանից հասնում են մի քանի տասնյակ ապարանցիներ Արսեն Տեր-Պողոսյանի (Բաֆֆու Խենթի որդու) ղեկավարությամբ. դիմադրություն ցույց տվողներից իրենց խմբերով միանում են Մատթեոս Հովհաննիսյանը և Սեդրակ Զալալյանը: Ապարանի ճակատում մայիսի 22-ին և 23-ին տաճիկներին դիմադրություն են ցույց տալիս միայն աշխարհազորայիները: Սակայն երբ Սարգսյան պատի առաջին հաղթանակը հաջող ինքնապաշտպանության հավատ ներշնչեց հայ ժողովրդին և իմաստավորեց պատերազմի շարունակումը, և երբ աշխարհազորայիների նորանոր խմբերով արդեն ուժեղացած էր Սարգսյան պատի ճակատը, Երևանի զորաբաժնի հրամանատարութունը Սարգսյան պատի ճակատից վերցրեց 6-րդ մարտական գունդը, Կորոլկովի պարտիզանական հեծյալ գունդը և նրանց հետ արդեն սերտորեն միաձուլված բուլանդցի Մուրադի և բաշգյանների Մակեդոնի խմբերը, ինչպես նաև Սակելյարիի հրետանային մարտկոցը և շտապ ուղարկեց Ապարանի ճակատը:

Մայիսի 23-ին, երբ Սարգսյան պատի առաջին հաղթանակի լուրը խանդավառել էր նաև Դիլիջան ապավինած Ալեքսանդրապոլի հայ զորքին, Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-

Մովսիսյանը, որը որպես գաղթականության օգնող արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ գտնվում էր Ղարաքիլիսայի շրջանում, — գեներալ Գամաղյանի (Համասյանի) հետ դործի են անցնում Դիլիջանում: Մեսրոպ եպիսկոպոսը, Սարգսյան պատի օրինակը վկայակոչելով, շունչ ու ոգի է ներշնչում կազմավորված հայ զորքին և Գարեգին եպիսկոպոսի նման կովի է առաջնորդում նրան: Գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ հայ զորքը մայիսի 24-ին վերադառնում է Ղարաքիլիսա և առաջ շարժվում դեպի Համամուլ: Այդ առթիվ գեներալ Նազարբեկովը մայիսի 26-ին իր հերթական կոչի մեջ ասում է.

«Թվում էր, թե ամեն բան կորած է և մեր նենգ թշնամուն մնում էր մի բան—շարունակել առաջխաղացումը հայկական երկրի խորքը... Աստծու ողորմածությամբ Երևանյան քաջարի զորքը, որի դեմ թուրքերը նույնպես, չնայելով զինադադարին, հարձակման էին դիմել, շտապանվեց և համղելով հակառակորդի հարձակումը, ինքը հարձակման դիմեց և երկու օրվա կովի մեջ հտ շարտելով թուրքերին, ներկայումս հետապնդում է նրանց:

Երևանյան զորքի հաղթությունը ոգևորել է Ալեքսանդրապոլյան զորքի զինվորներին, կազմվել են վաշտեր, բատալիոններ ու զնդեր, որոնք շտապով ետ են դարձել, ունենալով միայն մի միտք ու մի բաղձանք— հաղթել կամ մեռնել» («Հորիզոն», 1918, մայիսի 28, № 100, «Գեներալ Նազարբեկովի կոչը»):

Մայիսի 23-ին ֆերիկ Վեհրեն արդեն Ալեքսանդրապոլումն էր: Տեղում ծանոթանալով Սարգսյան պատի պարտության մանրամասնություններին, նա իր կարիերայի համար խիստ ճակատագրական նշանակություն ունեցող սխալ է գործում, որի համար, ինչպես տեսանք, էնվեր փաշան արխիվ նետեց նրան: Սարգսյան պատի դասից հետո նրա մեջ մի սլահ զինվորականը հաղթահարում է զինվանագետին, և

նա հայկական ուժերի վրա շորս ուղղությամբ միաժամանակ հարձակման հրաման է արձակում: Եվ հարձակման հաջողությունն արագացնելու համար Վեհիբ փաշան ոչ միայն Զալալօղլուի (Ստեփանավանի) ճանապարհով Թիֆլիսի վրա արշավող և արդեն Բորչալվին մոտեցած Զավիդ փաշայի զորամասին հրամայում է ետ դառնալ և կոնակից հարվածել Ղարաքիլիսայի ճակատում կռվող հայ զորքին, ոչ միայն Մյուրսել փաշային հրամայում է ամեն գնով անցնել վարարած Արաքսը, այլև Շեվքի փաշայի՝ Սարգարապատում ջախջախված զորքերը համալրելու համար հրամայում է օգտագործել Հիլմի և Քյազիմ Կարաբեքիր փաշաների զորամասերը, որոնք առանձնացված էին, ինչպես ասել ենք, Բաքվի վրա և իրանական Ատրպատական գնալու համար:

Մյուրսել փաշային չի հաջողվում իր 5-րդ դիվիզիան Սուրմալվից անցկացնել Արաքսի ձախ ափը: Գետն անցնելու փորձ նա ձեռնարկում է Յուվա—Ղամարլվի ճակատում՝ «Գալիի դրոնքում», սակայն այդ հատվածում դասավորված վանեցիների գունդը թուրքական ծառայության սպա Տիգրան Բաղդասարյանի հրամանատարությամբ այնպես է խափանում այդ փորձը, որ այդ չհաջողված փորձից հետո այդ հատվածում այլևս ճակատ չի գոյանում:

Մայիսի 24—25-ին սկսվում է թուրք զորքի միաժամանակյա հարձակում Ղարաքիլիսայի, Բաշ-Ապարանի և Սարգարապատի ուղղություններով: Ստեղծված նոր պատերազմական իրադրության մեջ Բաշ-Ապարանը դառնում է հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կենտրոնը, Ղարաքիլիսան՝ աջ թևը, իսկ Սարգարապատը՝ ձախ թևը:

Բաքվի վրա և իրանական Ատրպատական տանելու համար առանձնացված Հիլմի և Քյազիմ Կարաբեքիր փաշաների պահեստային ուժերով հիմնավորապես նորոգելով իր գլխավոր ջախջախված ու կազմալուծված դիվիզիան, Յաղուբ Շեվքի փաշան մայիսի 24-ին նոր հարձակում է ձեռնարկում Սարգարապատի ճակատում: Հայ զորքը, ինչպես ասացինք, մայիսի 22-ի հաղթանակից հետո կանգ էր առել Սարգարապատի արևմտյան մատույցներում և մայիսի 23-ին թուրքե-

րի հետ շփման մեջ մտնելու փորձ չէր կատարել, այնպես որ թուրքերի ապաստան հենակետերից՝ Թուլքի թափա և Զիմնի դըռ (440-րդ) բարձունքից մինչև հայ զորքի դիրքերն ընկած էր 6—7 կիլոմետր մեռյալ տարածություն: Հրետանային կրակի պաշտպանության տակ թուրքերը մայիսի 24-ին իջնում են վերոհիշյալ բարձունքներից և առաջանում դեպի հայ զորքի դիրքերը: Մեկ օր առաջ ուժերի մի մասը Ապարանի ճակատ ուղարկելուց հետո Սարգարապատի ճակատում մնացել էին գնդ. Պ. Փիրումյանի Մահապարտների համալրված 5-րդ գունդը՝ շուրջ 1300 սվին, գնդապետներ Սիլինի և Պերեկրյոստկովի՝ կամավորներով համալրված պարտիզանական գնդերը՝ միասին արդեն շուրջ 2000 սվին, հմուտ հրետանավորներ Աթանեսյանի, Կլիշի, Իգիթխանյանի և Կարաբեշիշյանի ուժեղացված հրետանային շորս մարտկոցները, Թուլցիկ Հովսեփի և Պանդուխտի հեծյալները՝ ավելի քան 300 ձիավոր, աշխարհազորայինների նորակազմ վաշտերը՝ ավելի քան հազար սվին:

Երբ թուրքերը մոտենում են հայ զորքի կրակագծին, Աթանեսյանի, Կլիշի, Իգիթխանյանի և Կարաբեշիշյանի մարտկոցները 20 թնդանոթներից դիպուկ հրետածությամբ մահաբեր կրակ են թափում առաջացող թուրք զորքի վրա և արյան մեջ խեղդում հարձակման նրա փորձը, որն անմիջապես վերածվում է նահանջ-փախուստի՝ շարունակ հայկական հրետանու տեսադաշտի մեջ գտնվող վերընթաց անջրդի զրոհերով, որոնք այս անգամ գերեզման են դառնում Հիլմի ու Քյազիմ Կարաբեքիր փաշաների ընտիր զորքի համար: (Փակագծերի մեջ ասենք, որ մայիսի 22-ին կրած ջարդի ժամանակ թուրքերին չէր հաջողվել հավաքել իրենց դիակներն ու վիրավորներին: Մայիսի 24-ին Արաքս և Կարաբուրուն կայարանների զրոհից նրանք շատ վիրավոր տարան Ալեքսանդրապոլ: Հայ զորքի կողմից կրած իրենց երկրորդ մեծ ջարդը Ալեքսանդրապոլի կայազորի ասքերներից և քաղաքի բնակիչներից թաքցնելու համար թուրք հրամանատարությունը հնարում է «գնացքի խորտակման» ինչ-որ

պատմութիւն, որին մենք ավելի հանգամանորեն կանդրադառնանք ստորև:

Հեծելազորի պակասը հայ զորքին հնարավորութիւն չի տալիս զարգացնելու իր հաջողութիւնը, և խուճապահար փախչող թուրքերը նորից կարողանում են ամրանալ իրենց ելման դիրքերում: Սակայն նրանց կրած մեծ կորուստները համարձակութիւն են ներշնչում հայկական հրամանատարութեանը, և նա որոշում է հակահարձակման դիմել թուրքերի հենակետերի՝ Թուլքի թափա և Չիմնի ղրո բարձունքների վրա: Բայց մայիսի 25-ի հակահարձակումը բավական թանկ է նստում հայ զորքին: Թուրք բանակի գլխավոր առավելութիւնը գերմանական կատարելագործված զնդացիին էր: Թուրքերն այն գործի են դնում: Հայ զորքի և աշխարհազորայինների գրոհները հաւ են մղվում՝ զգալի կորուստներով: Հայ զորքի շարքերում նկատվում է երերում:— «Մահ իմացալ անմահութիւն է»,— բացականչում է ջալալօղլեցի անձնազոհ շտաբս-կապիտան Վարդան Զադինյանը և իր հարեան գումարտակների սպաներին՝ ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում միայն սպայութեան աստիճանի բարձրացրած ճեմարանավարտ և թեմականավարտ ուսուցիչներ ղամարլվեցիներ Հակոբ Սիմոնյանին, Գրիգոր Մարգարյանին, Մանասեր Մանասերյանին, սուրմալվեցի Ստեփան Թոփչյանին, գանձակեցի Արսեն Սարգսյանին, Ադրիանապոլսի թուրքական զինվորական ուսումնարանն ավարտած Երվանդ Տեր-Սիմոնյանին և տասնյակ այդպիսի այլ հայ մտավորական սպաների կարգադրում է գրոհի ժամին ատրճանակը ձեռքին ընթանալ զորքի շղթայի առջևից և անձնական օրինակով ոգևորել նրանց: Այդ օրը հերոսի մահով զոհվում են շտաբս-կապիտան Վարդան Զադինյանը, գանձակեցի Արսեն Սարգսյանը, իգդիրեցի Շահենը և շատ ուրիշ սպաներ: Սակայն գրոհը հաջողութեամբ չի պսակվում: Հետևյալ օրը հրամանատարութիւնը դատապարտում է այդ նախաձեռնութիւնը և պատրաստվում է գործի դնել ռեզերվները: Կոշ գյուղում ախալցխացի երիտասարդ զնդապետ Կարո Ղասաբբաշյանին հաջողվել էր իր՝ Երզնկայի և Մանիկի՝ Մակվի քայքայված

գումարտակների մնացորդներից ընդամենը մի քանի օրում վերակազմավորել 700 սվինից կազմված մի գումարտակ, որն առաջադրանք է ստանում Արագածի փեշերով անցնել Չիմնի ղրոի (440-րդ բարձունքի) թիկունքը: Գումարտակն սկսում է իր անցումը, սակայն դեռ տեղ չհասած, Փիրումյանի 5-րդ և Պերեկրյոստկովի պարտիզանական զնդերն առանց որևէ զոհալ արձակելու արդեն գրավել էին հիշյալ բարձունքը: Հրնչակյան մշեցի Պանդուխտը (Միքայել Սերյան), Վերին Թալինից ու Մաստարայից իջնելով իր 200 մշեցի հեծյալներով և աշխարհազորայիններով համալրելով իր շարքերը, մայիսի 26-ին թիկունքից գրոհել էր 440-րդ բարձունքի վրա, վերցրել մի թնդանոթ, գերել սպաների, կոտորել և փախուստի մատենել մնացածներին: Հետապնդման աղմուկաւղաղակի վրա սարերի ծերպերից իջնում են թուրքերի կողմից մինչև այդ օկուպացված Սոգուիլու, Կրումըզլու, Դադալու և Գյուզլու գյուղերի՝ սարերը փախած զինված տղամարդիկ և Պանդխտի հեծյալներին միանալով հետապնդում ու ջախջախում են «Գելիբոլու» դիվիզիայի խուճապահար փախչող ասքերներին: Հայ կազրային զորքին մնում էր միայն ամրապնդել հաղթանակը, գրավել թշնամուց մաքրված տերիտորիան և մայիսի 28-ին հասնել Ադին կայարանը: Պանդուխտի այս փայլուն օպերացիան ճիշտ և ճիշտ այնպիսի օպերացիա էր, ինչպիսին, ինչպես տեսանք, Սեբաստացի Մուրադը ցանկացել էր կատարել Սարիղամիշում, սակայն գեներալ Արեշովը չէր ընդառաջել նրան, իսկ դաշնակցական շեֆերի անփառունակ ղեկավարութիւնը չէր կարողացել հակադրել գեներալ Արեշովի վրա: Սա կրկին անգամ ապացուցում է նաղարբեկովի գծի անճշտութիւնը: Բարեբախտաբար, Սարգարապատում Պանդուխտին խանգարող չկար:

Մայիսի 26-ին բոլոր երեք (Ղարաքիլիսա, Բաշ-Ապարան, Սարգարապատ) ճակատներում էլ հաղթութիւնը հայ զորքի կողմն էր, բոլոր երեք ճակատներում էլ թուրք զորքը կորուստներ տալով նահանջում էր:

Ալեքսանդրապոլում նստած ֆերիկ Վեհիբն այս ամենը տեսնում էր: Հին, փորձված զինվորական ֆերիկ Վեհիբը

հասկանում է, որ հայ ժողովուրդը սկսել է ժողովրդական, անպարտելի պատերազմ: Նա հիշում է Վանը և սարսափում ժողովրդական պատերազմի հեռանկարներից: Ինչպես ինքն է Բաթումում ասել հայ պատվիրակներին, «խորհրդակցության» գումարելով հանգում է հայկական անկախությանը ճանաչելու, հայերին «գլխակցության» առաջարկության անելու եղբակցությանը: Այսպիսով, տեսնելով, որ զենքի ուժով այլևս չի կարելի հաղթել հայերին, նա մայիսի 27-ին արդեն «հայասեր» դարձած՝ շտապ վերադառնում է Բաթում, որտեղ այդ ամենին և Վեհիբի նոր կուրսին միանալով անտեղյակ, խալիլ բեյը մի օր առաջ անդրկովկասյան պատվիրակներին ներկայացրել էր իր եռօրյա ժամկետով վերջնագիրը, որի վրա մենք կանգ կառնենք իր տեղում, իսկ հիմա շարունակենք պատերազմական գործողությունների ընթացքի տեսությունը Ղարաբաղիսայի և Բաշ-Ապարանի ճակատներում:

Ինչպես ասել ենք, էսադ փաշան Համամլիից իր ուղղությանը փոխել էր և Ապարանի վրայով գնում էր Երևան, իսկ գլխավոր հրամանատարի հետևից անկանոն նահանջող հայ զորքը Ղարաբաղիսան էլ լքել էր ու գնացել Նիկիտինո-Դիլիջան: Սարգարապատի օրինակով ոգեշնչված հայ զորքը Դիլիջանից ետ էր դարձել և մայիսի 24-ին մտել Ղարաբաղիսա, սակայն այդ նույն օրը ֆերիկ Վեհիբն ընդհանուր հարձակման հրաման էր տվել բոլոր ուղղություններով և կռուի մտած թուրք զորքին կարգադրել էր ետ դառնալ ու կռնակից գրոհել Ղարաբաղիսայի վրա: Մայիսի 25—27 հերոսական դրվագներով լի եռօրյա տաք կռիվներ են տեղի ունենում Փամբակի ձորում: Առաջին երկու օրը հաջողությունը հայ զորքի կողմն էր, սակայն մայիսի 28-ին վրա է հասնում կռուի մտած թուրք զորքը և Բզովզալից իջնելով՝ շրջանցում է հայ զորքի աջ թևը, իսկ Բաշ-Ապարանի ճակատից վերցված երկու գունդը Գյաղա-Մալմեխի վրայով շրջանցում է հայ զորքի ձախ թևը և Վարդանլու գյուղի մոտ կտրում է զեպի Դիլիջան տանող խճուղին:

Ղարաբաղիսայի կռիվների մասնակից մի հույժ իրազեկ

կապավոր սպա, որն այժմ գրում է իր ընդարձակ հուշերը, համառոտակի պատմում է հետևյալը.

«1918 թ. մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլը համարյա առանց կռիվի, ամոթալի կերպով, թուրքերին հանձնելուց հետո, այդ քաղաքում և նրա շուրջը դասավորված հայ զորքը, առանց քննաժողովի կողմից հետապնդվելու, գաղթականության հետ խառնված, փախավ դեպի Ղարաբաղիսա—Դիլիջան և Երևան:

Նահանջը խուճապային էր, առանց որևէ ղեկավարության: Թեև զգալիորեն հեռացած-կտրված էինք թուրքերից, բայց և այնպես զորքի և գաղթականության հեղեղը մայիսի 20—22-ին տարբերայնորեն թողեց նաև Ղարաբաղիսան և կուտակվեց Դիլիջանում: Նահանջելու տեղ այլևս չկար: Աղբյուրների սահմանը հեռու չէր: Մայիսի 23-ին ստանալով Սարգարապատի առաջին հաղթանակի ոգեշնչելու լուրը՝ բազմամարդ միտինգ գումարվեց եկեղեցու բակում, որտեղ կենաց և մահու կռիվի կոչով հանդես եկան Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը, գեներալ Համասյանը և ուրիշներ: Նույն օրը երեկոյան գնդապետ Ա. Մելիք-Շահնազարյանի (հետագայում Սովետական Հայաստանի հայկական դիվիզիայի հրամանատարը) առաջին հեծյալ գնդի կապի երկու հարյուրյակ և Նժդեհի հեծյալ խումբը առաջինը ետ դարձան Ղարաբաղիսա: Մայիսի 24-ի առավոտյան Ղարաբաղիսա հասնելով, տեսանք, որ քաղաքում թուրք չկար: Գետի երկու ափով առաջ շարժվելով մինչև Դարբազ և Արշուտ՝ նույնպես հակառակորդի չհանդիպեցինք: Մայիսի 24-ի երեկոյան Ղարաբաղիսա վերադարձան գնդապետ Ա. Մելիք-Շահնազարյանի առաջին հեծյալ գունդը, որը միակ չկազմալուծված գունդն էր, չորս մարտկոց, տարբեր գնդերի մնացորդներից հապճեպորեն վերակազմավորված՝ գնդապետ Սամարցյանի հետևակային հավաքական գունդը, ինչպես նաև մի քանի խումբ: Ղարաբաղիսայի ճակատի ընդհանուր հրամանատար կարգվեց գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանը, որը հեղինակություն չունեցող զինվորական էր: Մայիսի 24-ին մեծ կռիվ տեղի չունեցավ, միայն հետախուզական որոնումներ էին կատարվում Արշուտ գյուղի

մոտ և առաջավոր զորամասերի կարճատև փոխհրաձգութիւն:

Մայիսի 25-ին Ղարաքիլիսայի ճակատը կազմակերպվեց հետեւյալ կերպ.— ձախ թևում, Հաջիդարա գյուղի մոտ, կանգնած էր գնդապետ Սամարցյանի հավաքական գունդն իր մարտկոցով և գնդացրային դասակներով. կենտրոնում, Դարբազ գյուղի մոտ, կանգնած էին գնդապետ Ա. Մելիք-Շահնազարյանի հեծյալ գունդը, կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանի հրետանային մարտկոցը, հետևակային այլ հավաքական զորամասեր և աշխարհազորայիններ. աջ թևում գրնդապետ Կորգանովի հրամանատարութեամբ կանգնած էին նույնպես հավաքական հետևակային զորամասեր, մի մարտկոց, Նժդեհի և այլ խմբապետների հեծյալներ ու աշխարհազորայիններ: Մայիսի 25-ին հայկական ղինված ուժերի թիվը, հաշված նաև աշխարհազորայիններին, չէր անցնում 6—7 հազար սվինից ու թրից:

Առաջին հեծյալ գնդի հետիոտն դարձած մի էսկադրոն մայիսի 25-ի ամբողջ օրը, առանց մարտ մղելու, պահում էր Դարբազ գյուղից դեպի ձախ ընկած բարձունքը, որ կենտրոնի բանալի-դիրքն էր, բայց լույս 26-ի գիշերը հիշյալ էսկադրոնը գիշերելու համար բարձունքից ցած իջավ Դարբազ գյուղը. մարտական ընդհարումը դեռ չէր սկսվել, սակայն թևերում կարճատև փոխհրաձգութիւն տեղի էր ունենում: Մայիսի 26-ի վաղ առավոտյան 4-րդ մարտկոցի հրամանատար կապիտան Գուրգեն Մովսիսյանը, որ մեր լավագույն հրետանավորներից մեկն էր, առաջին հեծյալ գնդի դասավորութեան շրջանը ժամանելով սպաներից խնդրում է իր մարտկոցը պաշտպանել թշնամու գնդացրային ուղիղ կրակից: Այդ պահին Արշուտից Ղարաքիլիսա տանող ճանապարհին երևաց պայթուցիկ ումբերով հետապնդվող մի հեծյալ ջոկատ: Թուրքերը հարձակման էին անցել: Կապիտան Գ. Մովսիսյանը անմիջապես սլացավ դեպի իր մարտկոցը, որը կանգնած էր բանալի-դիրք բարձունքից ընդամենը կես կիլոմետր հեռավորութեան վրա: Սակայն թուրքերը շատ շուտով գրավեցին հիշյալ բարձունքը, անմիջապես գնդացրեր

տեղադրեցին այնտեղ և սկսեցին ուղիղ նշանառութեամբ գրնդացրային կրակ տեղալ թե՛ Դարբազ գյուղի և թե՛ մարտկոցի վրա: Առաջինը զոհվեց Գ. Մովսիսյանը, որից հետո նրա մարտկոցը, սիրված հրամանատարի մարմինը վերցրած, հապճեպորեն նահանջեց՝ առանց որե՛է կրակ արձակելու թըշնամու վրա: Ծիշտ այնպես, ինչպես հեծյալ գունդն էր բանալի-դիրք բարձունքը լքելով՝ անպաշտպան թողել հրետանային մարտկոցը, այժմ հրետանային մարտկոցն էր անպաշտպան թողնում հեծյալ գունդը: Այդպիսով, մայիսի 26-ին մեր ճակատի կենտրոնը նահանջեց: Հաջորդ օրը, մայիսի 27-ին, միայն մեծ կորուստների գնով հաջողվեց ետ գրավել մի օր առաջ այնքան անփութորեն կորցրած բարձունքը Դարբազ գյուղի մոտ: Մայիսի 27-ին ամբողջ ռազմաճակատում հաջողութունը հայ զորքի կողմն էր: Խանդավառ զորքը և աշխարհազորայինները հերոսական գրոհներով նետվում էին սվինամարտի և ջախջախելով փախուստի էին մատնում հակառակըդին: Կենտրոնում թուրքերը զգալի կորուստներ տալով, նահանջում էին դեպի Համամլու:

Սակայն մայիսի 27-ին ձեռք բերված հաջողութունը չամրապնդվեց հայկական հրամանատարութեան մեղքով: Թուրքերը կարողացան լոռի-Փամբակում և Ապարանում գործող իրենց գրեթե բոլոր ուժերը հավաքել մեկ ճակատում և ստեղծել մեկ նպատակակետի հարվածող միասնական ուժեղ բռնցք, այնինչ այդ նույն հատվածում գործող հայ զորքի մեծ մասն անմասնակից մնաց վճռական կռիվին: Այդ ժամանակ Դսեղումն էր գտնվում Անդրանիկն իր շուրջ հինգհազարանոց զորքով: Գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանը նամակով դիմել էր նրան՝ խնդրելով մասնակցել կռիվին, սակայն Անդրանիկը հնարավորութիւն չունեցավ այդ անելու, որի հետևանքով էլ թուրքերը կարողացան Զալալօղլիի վրայով Բորչալու արշավող բանակն ազատ կերպով ետ դարձնել և Բզովդալի լեռնանցքից իջնելով շրջանցել մենակ մնացած Ղարաքիլիսայի հայ զորքի աջ թևը:

Քնացնելով Դրոշին՝ էսադ փաշան կարողանում է հարևան Բաշ-Ապարանի ճակատից վերցնել երկու գունդ և Գյա-

դա-Մայմեխ լեռան վրայում շրջանցել հայ զորքի նաև ձախ թևը: Ետ ստացած գերիններով համալրելով իրենց շարքերը՝ թուրքերը մայիսի 28-ին հարձակման են անցնում նաև կենտրոնում և նույն առավոտյան գրավելով Դարբազ գյուղը, հրետանային ուժավորության են ենթարկում Ղշլաղ գյուղը, որտեղ գտնվում էր կենտրոնի շտաբը: Բաշ-Ապարանի ճակատից վերցված երկու գունդը մայիսի 28-ի երեկոյան Վարդանլու գյուղի մոտ անտառից դուրս գալով կտրում է Դիլիջան տանող խճուղին: Դա արդեն կատարյալ պարտություն էր: Խուճապահար զորքի մի զգալի հատված հարկադրված եղավ երկաթուղու կիրճով նահանջել դեպի Թիֆլիս և համարյա ամբողջովին ոչնչացվեց:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը տանուլ տրվեց զենքերալ նազարբեկովի անճարակության հետևանքով: Լուրի-Փամբակում և Ապարանում հայ զորքի ընդհանուր թիվը 15 հազարից պակաս չէր, սակայն մայիսի 27-ին և 28-ին կռվում էր հազիվ 5—6 հազար մնացած Ղարաքիլիսայի զորքը, որի դեմ թուրքերը կենտրոնացրել էին 10—12 հազար զորք: Գնենքալ նազարբեկովը գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանին Ղարաքիլիսայի ճակատի հրամանատար կարգելով, իր գործն ավարտված էր համարել և, ճկունությամբ շրջադարձելով, չէր մտածել հայկական բոլոր զինված ուժերի փոխգործակցության մասին: Այս տեսակետից խիստ արժեքավոր է Հովհաննես Թումանյանի վկայությունը:

«Ղարաքիլիսայի անկման օրից սկսած, — գրել է Հովհ. Թումանյանը, — անդադար մարդիկ են պատահում, որոնք դատապարտում են Անդրանիկին, որ Ղարաքիլիսայի պատերազմի ժամանակ նա՝ խոշոր ուժերով մնաց էնքան մոտիկ՝ Դսեղ նստած, մինչդեռ եթե օգնության հասներ Դվալից, պատերազմը բոլորովին ուրիշ ելք կունենար:

Այո՛, միանգամայն ճշմարիտ են ասում, որ եթե Անդրանիկը Լոռու կողմից, Դվալից օգնության հասներ՝ պատերազմն անկասկած ուրիշ ելք կունենար: Սակայն բոլոր խոսողները մի բան չգիտեն, որ հենց էդպես էլ ծրագրված էր և կատարվելու վրա էր, երբ զինվորական բարձր հրամանատարություն-

ներից հրահանգ եկավ Անդրանիկին՝ մնալ Դսեղ և պաշտպանել երկաթուղու գիծը:

Դսեղից տրված տեղեկության հետևանքով մինչև էս հրամանը փոխվեց՝ արդեն երրորդ օրն էր և գրեթե միաժամանակ եկավ Ղարաքիլիսայի անկման բոթը» (Հայկ. ՍՍՌ գիտ. ակադեմիա, գրականության և արվեստի թանգարան, Թումանյանի ֆոնդ, 255):

Այնուամենայնիվ իրողության տխուր կողմն այն է, որ թուրքերը կարողացան իրենց բոլոր ուժերը հավաքել մեկ ճակատի վրա, մինչդեռ հայերն այդ բանն անել չկարողացան, եթե կարողանային, ապա պատերազմն անտարակույս բոլորովին այլ ելք կունենար:

Պարտության երկրորդ պատճառը ռազմամթերքի սուր պակասությունն էր: Ինչպես հայտնի է, Ղարաքիլիսայում և Դիլիջանում զինապահեստներ չկային: Մայիսի 28-ին հայկական հրետանին մնացել էր առանց արկի, իսկ զինվորները շարունակ հաշվում էին իրենց վերջին փամփուշտները: Աշխարհազորացիները, որոնք փամփուշտ ունեին, թե՛ թվով շատ քիչ էին և թե՛ ավելի շուտ հեռացան կռվի դաշտից:

Ավա՛ղ, հմուտ ղեկավարության և ճիշտ ռազմավարության դեպքում կարելի էր Փամբակի կիրճն ավելի մեծ գերեզման դարձնել թուրք բանակի համար, քան Սարգարապատի և Կարաբուրունի դրոները, որովհետև հայ զորքը շատ լավ էր կռվում և տեղանքն էլ շատ ավելի բարենպաստ էր ինքնաբաշտպանության համար:

Ղարաքիլիսայի կռիվների մասին նույն բանն է ասում նաև այդ կռիվներին ակնատես-մասնակից կոմունիստ Մ. Ղ.-ն, որը 1920 թվականին Թիֆլիսում լույս է ընծայել իր «Ղարաքիլիսայի հերոսամարտը» գիրքը:

«Մայիսի 25-ին, — գրում է նա, — որոտաց հրետանին... թշնամին շփոթվեց. նրա հետախույզները փախստի դիմեցին: Մերոնք արբեցած առաջին հաջողությունից և արհամարհելով թշնամուն, կանգ առան: Կռիվը դադարեց, խլած դիրքը ամրապնդելու մասին մտածող չեղավ: Ռազմագիտությունը տեղի էր տվել անհատական խիզախության, սառնասրտու-

թյունը՝ վայրկենական ոգևորության: Չկար կոմերս մի որոշ ծրագիր, դրված չէր լուծելու որևէ խնդիր. ամեն ինչ թողնված էր տարերային ուժին, ամեն ինչ հանձնված էր պատահականության: Մեր զինվորական հայտնի ուժերը — Նազարբեկով, Բեկ-Մամիկոնով, Անդրանիկ և ուրիշներ — կորցնելով իրենց հավասարակշռությունը՝ շունեին հմայք ու հեղինակություն մասսայի աչքում» (Մ. Ղ., «Ղարաբեղիսայի հերոսամարտը, ականատեսի հիշողություններից», Թիֆլիս, 1920 թ., հրատարակություն Հովհաննես Հարությունյանի, էջ 17):

Սխալ ռազմավարության և աջ (արևելյան) ու ձախ (հյուսիսային) թևերն անպաշտպան թողնելու համար Մ. Ղ.-ն շարունակում է.

«Այն ժամանակ, երբ թշնամու զորաբանակի մի մասը Փամբակի ու Թափա-Գյաուրի վրայով տիրում է Գյաղա-Մայմեխի բարձունքը, մյուս մասը դիմելով արևելք՝ Աղլաղանի, Կախկալի, Շիր-Թափի գագաթներով հասնում է Սարալ գյուղին և ամրանում է Ղուրսալի և Արշութի լեռներում — մեր զորքերը բռնել են միայն արևմտյան կողմը, Ղշլաղ — Դարբաղ-Արշութ ութվերստանոց տարածությունը, ստեղծել են միայն մի ֆրոնտ — կենտրոնացել են միայն այս ճակատում (այսինքն՝ միայն կենտրոնում. — Հ. Թ.), դարձրել են «կոտրած եկեղեցին» — իրենց Վերդենը, Ֆլանգների ուժեղացման մասին մտածող չկա. որքան ուժեղ է ճակատը, այնքան թույլ ու անպաշտպան է Դաուլ ու Շոր-Դաղ՝ հյուսիսային և Աշաուրթ, Խալխալ ու Մեծ Մայմեխ՝ արևելյան թևերը» (նույն տեղը, էջ 17):

Պոլիս գնացած հայկական պատվիրակությանը գրած նամակում Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը Ղարաբեղիսայի ճակատամարտի մասին հաղորդում է.

«Երբ երկու օր անց ավտոմոբիլով Դիլիջանից վերադարձա Ղարաբեղիսա, ականատես եղա սոսկալի փախուստի աննկարագրելի ավերին: 38 վերստ տարածություն ճանապարհը լցված էր անթիվ սատկած կենդանիների լեշերով, կոտրված սալերով, թափված բեռներով, որոնց փթուսից երկիրը պիտի ապականվի:

Հայ զինվորությունը Դիլիջանի ձորում հայ գաղթականության ահռելի պատկերի տպավորության տակ ցնցվեց և իբրև մի մարդ պահանջեց իրենց գններալներից նորից գնալ պատերազմի դաշտ և թշնամուն դուրս վանել իր մայրենի հողից: Եթե Ղարաբեղիսայի պատերազմը, հակառակ հայ զինվորի անվահեր քաջության, այնքան անփառունակ վերջացավ, դրա մեղքը ընկնում է միմիայն ապաշնորհ ղեկավարների վրա» (Հայկական ՍՍԻ պետարխիվ, ֆոնդ 222, գործ 12, թերթ 110—111):

Տալով ավելի քան 1000 սպանված ու վիրավոր (որ այդ ընդհանուր փախուստի ու անտարբերության ժամանակ նշանակում էր սպանված), հայ զորքը անկանոն փախչում է դեսուդեն, Ղարաբաղցիները Դիլիջանի և Սեմյոնովկայի վրայով հասնում են Սեան՝ Ղարաբաղ ու Զանգեզուր անցնելու համար, հայրենասեր գնդապետ Սամարցյանը կարողանում է կոտայքցիներին կանգնեցնել Սեմյոնովկայում, շուրջ երեք հարյուր սպա հասնում են Դիլիջան, Նազարբեկովը սենյակից դուրս չի գալիս և չի ուզում նրանց երեսը տեսնել, շտաբի պետ Վիշինսկին ամթանք տալով սպաներին, ետ է ուղարկում Նիկիտին՝ կիրճը պահելու համար: Եֆրեմովի ռուսական սպայական գնդի մնացորդները նահանջում են երկաթգծի ձորով և ոչնչանում ու գերվում Քոբեք կայարանի մոտ, Թիֆլիսցիները, ավելի քան 500 հոգի, նույնպես լոռվա ձորով հասնում են մինչև Բոլնիս-Խաչեն, սակայն խաբեություն մը, — որին թիամտորեն զոհ էին դարձել նաև տեղացի հայեր, — զինաթափ արվեցին ու մորթոտվեցին խրամ գետի ափին:

Այսպիսի տխուր վախճան ունեցավ Նազարբեկովի գլխավոր զորաբաժինը:

Ղարաբեղիսայի ճակատում հայ զորքի կրած պարտության պատճառների մասին իր ժամանակին շատ է խոսվել. հրամանատարները դատափետել են միմյանց՝ մեղքը գցելով մեկի անշարժության և մյուսի սխալ կարգադրության վրա: Իհարկե, գններալներն ու գնդապետները չէին կարող տեսնել պարտության սոցիալ-դասակարգային ավելի խոր պատճառը, որի վրա դեռ իր ժամանակին, 1920 թվականին, ծանրա-

ցել է միմիայն կոմունիստ Մ. Ղ.-ն: Բանն այն է, որ Անդր-կովկասյան սեյմի կառավարության մասնակից կուսակցութ-յունները՝ մենշևիկները, մուսավաթիստներն ու դաշնակցա-կանները, հակաժողովրդական քաղաքականություն վարելով և Սովետական Ռուսաստանից անջատվելով հանդերձ, ժողո-վրդական մասսաներին խաբած լինելու համար շարունա-կում էին իրենց դեմագոգիան մանավանդ ագրարային հար-ցում և ֆեոդալական մնացորդների դեմ գյուղացիության ու-վոլուցիոն ելույթները կանխած լինելու համար դիմում էին կիսատ-պուտ ու խորամանկ: Կոնտրակուլուցիոն կուսակցու-թյունների այդ կիսատ-պուտ ու խորամանկները, հասկանալի է, ունեւոլուցիոն արմատական միջոցառումներ չէին: Դրանք ո՛չ լիակատար բավարարություն էին տվել գյուղացիության ար-դար պահանջներին, ոչ էլ լրիվ արմատախիլ արել ֆեոդալա-կան տարրերի մնացորդներին: Ավելի ճիշտը՝ հողագուրգ գյուղացուն հուսախաբ էլ՛ն արել, իսկ հողատիրոջը՝ գրգռել՝ շոշնջացնելով և գյուղական միջավայրից չհեռացնելով նրան: Թուրքական սկսված արշավանքի ստեղծած խուճապային խառնակ իրադրության մեջ գրգռված, բայց չհեղափոխված հողատերերը գլուխ էին բարձրացրել և անհամբեր սպասում էին թուրքերի գալուն, որ վրեժխնդիր լինեին: Մ. Ղ.-ն իր վերոհիշյալ գրքում գրում է.

«Անդրկովկասյան սեյմի մարտի 7-ի հողային ու խորամանկ հիմնովին (sic) խորտակեց շրջանիս ճորտատիրական կար-գերի մնացորդները: Հողն անցավ իր բնական տերերին՝ գյու-ղացիությանը:

Ահա թե ինչու Լոռու սնանկ ու բարոյազերծ թավադները, ղգալով վերահաս վտանգի հետևանքները, օգտվելով քաղա-քական խառնակ մոմենտից, աշխատում են, զանազան սուտ ու պատիւ միջոցներով և պրովոկացիոն ու շինծու լուրերով, ետ խել գյուղացիությանից հողը և վերականգնել իրենց դասակարգային իրավունքներն ու արտոնությունները:

1918 թ. ընթացքում, նամանավանդ թուրքական տիրա-պետության օրերում, մեր թավադները՝ մզարթեցի Մոսնանյ Վասիլը, իգահատցի Շահվերդյանները, արտվեցի Քալան-

թարուխները, Պավլե աղան, Կտեանի «Թագուհին» — տիկին Խան-Աղյան, դսեղցի Սոսին և սրանց սև բլուր հողը ետ խը-լելու, գյուղացիությանը դարձյալ ճորտացնելու համար, ինչ դավադրություն ասես, որ չեն նյութել, ինչ կլխառնի գործ ասես, որ չեն ստեղծել, ինչ ինտրիգներ ասես, որ չեն հնա-րել...

Սոսին և գյուղի «աղսակալները» աղ ու հացով և արևել-յան շողոքորթությամբ դիմավորեցին թուրք ասկյարներին: Այդ օրվանից դսեղցի Սոսին դառավ թուրք «փաշաների» աչքի լույսը և միակ խորհրդատուն:

Սոսին օգտվելով թուրքերի տրամադրությունից և իր դիր-քից՝ ղրաղվեց մատնությամբ ու շարախոսությամբ: Առաջին դավը նյութվեց Լոռուտի դեմ: Մի հարմար օր, Սոսի էֆենդին, մի խումբ ասկյարներով հասնելով Սոթա սարը՝ պաշարեց Լոռուտեցոց բինաները՝ սարսափահար անելով միամիտ սար-վորներին: Թուրքերը գերեցին 15—20 երիտասարդ և կապ-կապած տարան «փաշի» մոտ... Վերջինս գերիներին իբրև փրկանք՝ Լոռուտից պահանջեց 15 հրացան: Գյուղը կատարեց «փաշի» հրամանը, ներկայացուցիչները զենքը հասցրին Գսեղ. պատանդները շարձակվեցին: Մի քանի օրից հետո «փաշան» հայտնեց Լոռուտցիներին.

— Գյուղը պիտի տա Սոսի աղայի արենդը, հակառակ դեպքում տղերանց կսպանեն կամ կուղարկեն Գյուլմեր՝ մեծ փաշայի մոտ:

Գյուղացիները, հասկանալով թե շան գլուխը ուր է թաղ-ված, ընկնում են «փաշի» ոտն ու աղերսում, որ գործը մի կերպ վերացնի... փաշայի միջնորդությամբ, Սոսին ստանում է Լոռուտցիներից սարի արենդը...

— Հմի կորեք, — ասում է թավադը, — ո՛ւմ մերը լաղ էլավ: Խի՛ էիք ինձ վրա ձիավորվել, ղոռքություն անում: Դուք հենց կարծում էիք ձեր հեղափոխությունը էստի՛ էլ քոմակ կգա: Գնացեք, ռադ ըլլեք ու փառք տվեք ձեր փալ սստծուն, որ ղլխներդ տեղը մնացին» (նույն տեղը, էջ 73—75):

Մարտի 7-ի հողային ու խորամանկ իհարկե հիմնովին չխոր-տակեց ճորտատիրական կարգերի վերջին ներկայացուցիչնե-

րին, որոնք մնացին գյուղում, իրենց կողմնակիցների և իրենց ազդեցության տակ գտնվողների միջոցով, օգտվելով իշխանության ոչ թե թուլությանից, այլ կատարյալ բացակայությանից, ինչպես նաև թուրքական արշավանքի ստեղծած խուճապային խառնակ դրությունից, անարգել քայքայում էին ինքնապաշտպանության գործը և նպաստում թուրքերի առաջխաղացմանը:

Վրաց մենշևիկները Բորչալվի կողմից Թիֆլիսն ապահոված լինելու համար զենքի և պարենամթերքի պահեստները լայնորեն բաց էին արել Հովհաննես Թումանյանի և Փիլիպոս Վարդապարյանի առաջ, որոնք ստանձնել էին լոռացիների զնգի կազմակերպումը: Սակայն ճորտատերերի վարպետ ագիտացիան անմարտունակ էր դարձրել լոռացիները գունդը: Ամենակրիտիկական օրերին Թումանյանը եկավ Ղարաքիլիսա, կովի հորդոր կարդաց իր հայրենակիցներին, բայց նրա ջանքերն ու կոչերն ապարդյուն անցան. ապա անցավ իր հայրենի Դսեղը՝ Անդրանիկի մոտ: Անդրանիկը, որն սկզբնապես որոշել էր անառիկ Լոռվա լեռնանցքները բռնել և ամրանալ այնտեղ, հուսախաբ էր եղել մեծ բանաստեղծի նման՝ այնքան զորեղ էր հորատներեի հակառակ ագիտացիան:

Այս տգեղ երևույթը մենք նկատում ենք ոչ միայն Լոռիում, այլև Փամբակում: Ապրիլի սկզբից Սարիղամիշից և այլ վայրերից թուրք զորի ասքերներին, թվով 2000 հոգի, ներկայել էին Ղարաքիլիսայում: Ալեքսյուի անկումից հետո զենք. Արեշովը դասալքել ու փախել էր Թիֆլիս: Հայ զորքը նահանջել էր Դիլիջան և թուրք ասքերներին այլևս պահելու տերիտորիալ հնարավորություն չունենալու պատճառով առանց հսկողության թողել էր Ղարաքիլիսայում: Փաղաքի կապիտալության տակա՛ն տարրերը, որոնք քաղաքն առանց կովի թուրքերի ողորմածությանը հանձնելու որոշում էին կայացրել, նախքան իրենց պատվիրակությունը Համամլու թուրքերի փաշայի մոտ ուղարկելը՝ վերջինիս սիրտը շահած լինելու համար ներկու հազար թուրք զորիներին շտապ ուղարկում են Համամլու: Էսպի փաշան այդ «նվերով» անմիջապես համա-

լրում է իր շարքերը՝ տեղանքին ու իրադրությանը իրազեկ թարմ ուժերով: Կապիտալության տակա՛ն տարրերը փաշայի ողորմածությունը հայցող իրենց պատվիրակությունը չլուծարեցին նաև բորբոքված սկզբում հաջող կովի մի քանի օրերին՝ փնքնապաշտպանության գործի հաջողության նկատմամբ նախապես թերահավատություն սերմանելով ժողովրդի մեջ: Մայիսի 28-ի երեկոյան նորից հանդես եկավ հաշտարար պատվիրակության նախագահ «կոմիսար» Արսենանց Վանոն, որը գերմանացի մի լեյտենանտի, երկաթուղու պետ ինժեներ Մյասոեդովի, խճուղային ճանապարհների պետ Մուսաթի, Ղարաքիլիսայի բնակիչներ Սարգիս Ղարաքեշիշյանի, Սարգիս Խանդաղյանի, ղշաղեցի Գրիշա աղայի, Հաջիդարայի, Դարբազի և Բզովդալի աղսախկալների հետ խոնարհաբար ներկայացավ Զավիդ փաշային:

Այսպիսով, Ղարաքիլիսայի տխուր պարտության գլխավոր պատճառներից առաջինն այն էր, որ Լոռի-Փամբակում հնարավոր չեղավ համաժողովրդական պատերազմ ծավալել: Այն ժամանակ, երբ Արարատյան դաշտում և Ապարանում էինաց և մահու կովի դուրս եկավ ամբողջ ժողովուրդը, բոլոր դասակարգերն ու բոլոր կուսակցությունները, և Սարգարապատի ու Բաշ-Ապարանի ճակատներում աշխարհազորայինները թվով միշտ գերազանցում էին կադրային զորքին, Ղարաքիլիսայի ճակատում աշխարհազորայինները կազմում էին կովողների ոչ ավելի, քան 10 տոկոսը: Իգիթներ Գարասը, Հակոբը, Զելիմ-Խանը, Մուկուլը, Արթիկը գրեթե միայնակ մարդիկ էին, Արմենի և Տեր-Խորենի խմբերը շատ սակավամարդ էին: Բուն Ղարաքիլիսեցիները մայիսի 24-ին ամենևին էլ խանդավառությամբ չընդունեցին հայ զորքերի վերադարձը Դիլիջանից, խանդավառվեցին նրա օրինակով և ոչ միայն կովի չզնացին, այլև չկազմակերպեցին այն հուսադրող և հուզող օգնությունը, որ Արարատյան դաշտը և Երևանը ցույց տվին Սարգարապատի կովողներին: Ավելի'ն. Փամբակի և Լոռվա շատ վայրերում շորագլուցիներին հետևելով, հարազատորեն չէին վարվում կովող հայ զորքի հետ:

Բաշ-Ապարանի ճակատում, որտեղ ոչ մի կադրային հայ

զորք չկար, դիմադրութիւնն, ինչպէս արդեն ասել ենք, սկսել էին Քյուլուջա գյուղը հավաքված աշխարհազորայինները՝ տեղացիներ կոմունիստ Դավիթ Մելիքսեթյանի և Մատթեոս Հովհաննիսյանի ղեկավարութեամբ։ Մայիսի 23-ին իրենց խմբերով նրանց օգնութեան են հասնում Արսեն աղան (Տեր-Պողոսյանը) և Սեթոն (Սեդրակ Զալալյանը)։ Նույն օրը հնա-րավոր է լինում Սարգարապատի ճակատից վերցնել 6-րդ մարտունակ գունդը, Կորուկովի հեծյալ պարտիզանական գունդը, բուլանդցի Մուրադի և բաշգյառնեցի Մակեդոնի խմբերը, ընդհանուր գումարով 1500—1600 սվին, ինչպէս նաև կապիտան Սակելյարիի մարտկոցը և Դրոյի հրամանա-տարութեամբ ուղարկել Բաշ-Ապարանի ճակատը։ Դրոն ոչ միայն իր պաշտոնով բարձր էր գնն. Սիլիկովից (նա ոչ թե միայն Երևանի զորաբաժնի, այլև հայկական բոլոր զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գնն. Նազարբեկովի շտաբին կից հայկական բոլոր զինված ուժերի գլխավոր կոմիսարն էր), այլև դաշնակցութեան ազդու գեմքերից մեկը։ Նրան հա-ջողվում է դաշնակցական գրեթե բոլոր խմբերը տանել Բաշ-Ապարանի ճակատը։ Բացի վերոհիշյալ խմբերից, այդ ճա-կատն են գնում գանձակեցի Զեմլյակի (Նանումյանի), դան-գեզուրցի Յապոնի, բաշգյառնեցիներ Մարտիրոսի, Քաշա, Ղազարի, սասունցի Մանուկի, մակվեցի Մեսրոպի (հին-բայազետցիների) և այլոց խմբերը։ Դրանից առաջ Ալեքսան-դրապոլում Նժդեհը փորձել էր զորամաս կազմակերպել եզդի-ներից։ Նրան այդ բանը չէր հաջողվել։ Սակայն Դրոյին հաջող-վում է զենքի ընդունակ բոլոր եզդիներին ոտքի հանել նրանց ճանաչված ղեկավար Զհանգիր աղայի հրամանատարութեամբ։ Այդ ժամանակ Արագածի երկու լանջերին և Արարատյան դաշտումն էին գտնվում երեք տարի առաջ վանի վիլայեթից գաղթած Զհանգիր աղայի եզդիները, որոնք կարող էին տալ մինչև 1500 կովոդ։ Այդ վայրերում էին գտնվում նաև Սինազի ուսահապատակ եզդիները՝ հայկական կրթութիւն ստացած ճեմարանավարտ Ուսուրբեյի ղեկավարութեամբ։ Կար-սից հայերի հետ նահանջել և Արագածի հյուսիսային լանջե-րըն էին ապաստանել Կարսի եզդիները, որոնք Ուսուրբեյի հետ

միասին կարող էին տալ մի քանի հարյուր կովոդ։ Բաշ-Ապա-րանի կռիվների օրերին Զհանգիր աղան միավորում է բո-լոր եզդիներին և շուրջ 1500 հեծյալ ու հետևակ կրու-կողներով մասնակցում է Բաշ-Ապարանի կռիվներին։ Խի-զախ գնդապետ Զալինովին հաջողվում է հավաքել իր ցրիվ եկած գունդը և 300 ձիավորով Եղվարդից անցնել Բաշ-Ապա-րան։ Վերջին օրերին Սարգարապատի ճակատից Ապարան է ուղարկվում նաև Իգիթխանյանի մարտկոցը։ Հաշվելով կադ-րային զորքը, խմբերը, եզդիները և աշխարհազորայինները, Բաշ-Ապարանի ճակատում կովի էր գուրս եկել ավելի քան վեց հազար ռազմիկ։ Այդ օրերի համար դա պատկառելի թիւ էր։ Հիշենք, որ դա առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջին տարին էր և ամենուրեք, թե՛ արևմուտքի և թե՛ արևել-քի բոլոր ռազմաճակատներում, խիստ նոսրացել էին կրու-կողների շարքերը։

Առաջին օրերի մասնակի անհաջողութիւններից հետո, մայիսի 27-ին, երբ էսադ փաշան իր զորքի մի մասը ուղար-կել էր հարձակման անցած Ղարաթիլիսայի հայ զորքի վրա, դրութիւնը փոխվում է հօգուտ հայ զորքի։ Ստացած նորա-նոր համալրումներով ուժեղացած Ապարանի ռազմիկներն ընդհանուր հարձակման են անցնում և տաճիկներին դուր-քշում գրաված բոլոր դիրքերից։ Մայիսի 28-ին դեռ շարու-նակվում էին համառ մարտերը, երբ հայ զորքը կորցնում է սեբաստացի Ազարիկին և գանձակեցի Զեմլյակին, սակայն մայիսի 29-ին թուրքերն արդեն գլխովին ջախջախված էին և խուճապահար փախչում էին դեպի Համամլու և Ալեքսանդրա-պոլ։ Հայ զորքը հաղթական առաջ է գնում և գրավում Դանա-գիրմազի իշխող բարձունքները։ Գրավում է ու կանգ առնում, որովհետև խուճապահար փախչող թուրքերը սպիտակ դրոշ պարզած պարլամենտյոր են ուղարկում Դրոյի մոտ և հայտ-նում, որ Բաթումում իբրև թե զինադադար է կնքվել։ Դրոն ըն-դունում է տաճիկների առաջարկութիւնը, դադարեցնում է նրանց հետապնդելը, հնարավորութիւն ընձեռելով, որ իր դեմ կովոդ էսադ փաշայի զորքերն օգնութեան գնան Զավիդ փա-

շային և շարունակեն Ղարաքիլիսայում պարտված հայ զորքի բեկորների ջախջախումը կոռվա ձորում:

Ինչպես կտեսնենք ստորև ավելի հանգամանորեն, մայիսի 29-ին ոչ ոք ոչ մի զինադադար չէր կնքել. այդ օրը սոսկ լրանում էր մայիսի 26-ին Բաթումում Խալիլ բեյի ներկայացրած եռօրյա վերջնագրի ժամկետը և հայ պատվիրակները վերջնագիրն ընդունելու նախնական համաձայնություն էին տվել: Այդ նախնական համաձայնության հիման վրա պայմանագիրն ստորագրվեց հունիսի 4-ին:

Սակայն, նախ, մայիսի 29-ին Բաթումում տված համաձայնության լուրը երբեք չէր կարող նույն օրը հասնել Դանագիրմազի լեռները, երկրորդ, ամենագլխավորը, զինադադարը կնքվել էր ավելի քան մեկ ամիս առաջ, ապրիլի 25-ին, որը մայիսի 15-ին միակողմանի խախտել էին իրենք՝ թուրքերը, անակնկալ հարձակում գործելով Ալեքսանդրապոլի վրա: Զինադադար էին ուղում, թող իրենք ետ քաշվեին Արփաշայի բնագիծը: Սակայն այժմ նրանք սպիտակ դրոշով և թղթի կտորով զինադադար էին հաստատում միայն այն ճակատներում, որտեղ իրենց գործերը վատ էին, բայց զինադադար չէին հաստատում այն միակ ճակատում, որտեղ իրենց գործերը հաջող էին ընթանում:

«Հիմա,— գրում էր արևմտահայ դաշնակցականների հրեանի օրգան «Աշխատանքը»,— երբ ընկճված է թշնամին ու շշմած, երբ քիչ են իր ուժերը, իսկ մենք հաղթական ենք ու ոգևորված և հետզհետե կստվարանան մեր մարտիկներու ցանցառ շարքերը, պետք է շարունակենք կռիվը նոր թափով ու համառորեն» (1918 թ. մայիսի 29):

Սա դաշնակցության գրավոր խոսքն է:

Սակայն նույն այդ օրը Դրոն Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում, որ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության կենտրոնն էր դարձել պատերազմական նոր իրադրության մեջ, չուզենալով զրկված լինել միստիկ Զավրիևի և մյուս վարժապետների դափնիներից, զինադադարի ընդունման գործով ասում է, թե երբ թշնամին ընկճված է ու շշմած, իսկ մենք հաղթական ենք, ապա պետք է մարդասիրաբար դադարեց-

նենք մեր զարկը, որ հակառակորդը հնարավորություն ստանա ուշքի գալու: Նման ռազմավարության հետևանքով ոչ միայն վերջնական ջախջախման ենթարկվեց Ղարաքիլիսայի հայ զորքը, այլև ապարդյուն անցան Բաշ-Ապարանի և Սարդարապատի այնքան փայլուն հաղթանակները:

Բաթումի բանակցություններում թուրքական պատվիրակության նախագահ Խալիլ բեյը Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատներում իրենց կրած ջախջախիչ պարտության մասին իր հուշերում գրել է.

«Իբրև կառավարական պատվիրակ Պաթում գացի, զինվորական պատվիրակն ալ Վեհիպ փաշան էր... բանակցությունները կշարունակվեին՝ երբ մեր բանակը կռիվ բռնվեցավ հայերու հետ. սաստիկ պատերազմ մը սկսավ. հայերը կանոնավոր զորագունդեր ունեին... պատերազմի երրորդ օրը, Վեհիպ փաշա ըսավ,— ես Ղարա կերթամ՝ Յաղուր Շեվքեթ (կարգա՝ Շեվքի) փաշան հեռաձայնեց, նեղը մնացեր է:

Հինգերորդ օրը վերադարձավ. շատ ջղային էր, շփոթած:— «Ամա՛ն, Հալիլ պեյ, ըսավ ինձի, ո՛ւր եմ սա հայ պատվիրակները, վերջացնենք և հաշտություն կնեմք: «Հերիֆները» շեշ կկռվին, ձեռքս 12.000 հոգի ունիմ միայն. ետիս բնավ պահեստի ուժ չունիմ, Մեհմետը (այսինքն՝ բուրժ ասերը.— Հ. Թ.) երե նահանջ ընե, մեր շունչը էրգում կառնինք»:

Զինքը հանգստացուցի և ըսի.

— Փաշաս, այս վիճակով եթե հայերուն դեմ ելլես, հաշտություն չըլլար: Գնա լվացվե և հանգչե քիչ մը: Իսկ Վեհիպ փաշա՝ հետագային Եգիպտոսին մեջ ունեցած իր խոստովանությամբ հայտնած է թե՛ «Կպատրաստվեինք ետ քաշվիլ, լքել Ալեքսանդրապոլը, նույնիսկ Ղարսը հայ ժողովրդի դիմադրության առաջ» (Տեղակալ Մ. Ավետյան, «Հոռաշամատյան և դոր. Անդրանիկ», Փարիզ, 1954 թ., էջ 193):

Այսպիսով հայ ժողովուրդը հերոսական ջանքերով և արյան զնով նվաճել էր հաղթանակը. մնում էր, որ մենշեվիկների և մուսավաթականների հետ դաշն կնքելով ըստ էության և պատմականորեն՝ թուրքերի կողմն անցած դաշնակցականները վիժեցնեին արդեն ձեռք բերված հաղթա-

նակը: Եվ Դրոն առաջինը ծախեց Սարգսրապատի և Բաշ-Ապարանի փայլուն հաղթանակները:

Դրոյի այս քայլը ոչ թե մենք ենք այսօր դավաճանություն անվանում, այլ այդ ժամանակ արևմտահայ դաշնակցականների Երևանի օրդանն այն որակելով «Մեծ դավաճանություն», ինչպես ասում են՝ սևով սպիտակի վրա գրել է:

«Մենք այլևս ժառանգը չենք մեր հին, խնկելի հերոսներուն, մեր հեղափոխական նախորդ սերունդին» («Աշխատանք», 1918 թ. հունիսի 8):

6. ԲԱԹՈՒՄԻ «ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԵՎ ՆՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Տրապիզոնի բանակցությունների (1918 թ. մարտի 14-ից ապրիլի 16-ը) անհաջողությունից հետո Բաթումում մայիսի 11-ից հաշտության նոր բանակցություններ սկսվեցին Թուրքիայի և Անդրկովկասյան կոալիցիոն կառավարության միջև:

Տխրահոշակ Ակակի Չխենկելին երկու դեպքում էլ զրլ-խավորում էր անդրկովկասյան պատվիրակությունը: Երկու բանակցությունների արանքում (ապրիլի 16-ից մինչև մայիսի 11-ը) Չխենկելին նորից շարունակում էր իր թրքոֆիլ քաղաքականությունը: Այդ միջոցին նա ջլատել էր Բաթումի պաշտպանությունը և քաղաքը հանձնել տվել թուրքերին (ապրիլի 15-ին): Այս բացահայտ դավաճանությունը հարկավոր էր «ձաղկել», որովհետև վրաց մենշևիկները դեռ կազմակերպչորեն չէին անջատվել ռուսական մենշևիկներից, և նրանց շարքերում, վրացիներից բացի, մեխանիկորեն մնացել էին ռուսներ և հայեր, ինչպես, օրինակ, Արշակ Զուրաբյանը, Գևորգ Ղարաջյանը (Արկոմեդր), Արամայիս Երզնկյանը և ուրիշներ: Նույ ժողովրդի, որ վրաց մենշևիկների պարագլուխն էր, հրապարակով «լվաց» Ակակի Չխենկելուն, սակայն, մի քանի օր անց, 1918 թվականի ապրիլի 22-ին, նրա իսկ սանկցիայով Գեգեչկորին հրաժարվեց Անդրկովկասի կոալիցիոն կառավարության վարչապետի պոստից, և կազմվեց նոր կառավարություն «ձաղկված» Ակակի Չխենկելու

նախագահությամբ: Այսպիսով, եթե Գեգեշկորու նախագահության օրոք (1917 թ. նոյեմբերի 24-ից մինչև 1918 թ. ապրիլի 22-ը) «վրացական-մուսուլմանական կոնտրոկուլյուցիոն ազնվականական բլոկի ոգին Ակակի Չխենկելին» պետք է գործեր իբրև թե խուսանավելով, որովհետև ժողովանիան ու Գեգեշկորին իբրև թե հավատարիմ էին մնում «ռուսական ռեուլյուցիային» և Անդրկովկասը դիտում էին «ռուսական դեմոկրատիայի անբաժան մասը», ապա 1918 թվականի ապրիլի 22-ից «վրացական-մուսուլմանական կոնտրոկուլյուցիոն ազնվականական բլոկին» ու նրա ոգին հանդիսացող Չխենկելին այլևս հարկադրված չէին խուսանավելով գործելու: Թուրքերի ճնշմամբ Անդրկովկասն այդ օրը հայտարարվել էր Ռուսաստանից անջատված, և անջատված Անդրկովկասի ղեկը հանձնվել էր Ակակի Չխենկելուն:

Ակակի Չխենկելին իր կաբինետի մեջ էական փոփոխություններ մտցրեց: Մուսավաթականներն ու դաշնակցականները թեև ստացան միևնույն մինիստրական պոստերը, սակայն էսեռները դուրս մնացին նրա կաբինետից և Դոնսկոյի փոխարեն գլխավորական մինիստր նշանակվեց զինվորական գործերի հետ առնչություն չունեցող ոմեն Գեորգաձե: Անհարմար էր այդ պոստը տալ զինվորական գործերի հետ սերտ առնչություն ունեցող գեներ. Օդիշելիձեին, որը թեև խիստ ցանկալի թեկնածուն էր Չխենկելու համար, բայց խայտառակված էր որպես բացահայտ թրքոֆիլ: Դաշնակցականներին խաբելն, իհարկե, դժվար չէր, մանավանդ երբ նրանք նախապես խաբված էին կամ թե իրենց դրել էին պերմանենտ խաբվողի վիճակի մեջ: Սակայն անիրազեկ և անկարող մինիստրի իրազեկ և կարող տեղակալն արդեն նշանակում էր ոչ միայն մինիստր, այլև մինիստրից մի բան էլ ավելի: Չխենկելու կաբինետում գեներ. Օդիշելիձեն կարգվեց զինվորական մինիստրի տեղակալ: Այսպիսով, Չխենկելու, այսինքն՝ մենշևիկների և մուսավաթականների կոնտրոկուլյուցիոն բլոկի, բացահայտ տիրապետության առաջին գործը եղավ Կարսի հանձնումը թուրքերին: Կարսը գրավելով և Արփաշայ դուրս գալով՝ թուրքերն ամբողջ 20 օր, ապրիլի 25-ից

մինչև մայիսի 15-ը, — եթե չհաշվենք Օրդոֆի տիվը, — տեղից չշարժվեցին, խաբվելու տրամադիր միամիտներին հավաստիացնելով, որ նրանց ուղածը Բրեստի պայմանագրից ավելին չէր, որ նրանք ամենևին էլ չեն հետապնդում ինչ-որ պանթուրքիստական նվաճողական պլաններ և նրանց չի հրապուրում Բաքվի նավթը:

Մեկ անգամ արդեն կնքված պայմանագրի թե՛ ոգուն և թե՛ տառին «ազնվորեն» հավատարիմ մնալու նման «հաշտ» պատրաստակամության մեջ մայիսի 11-ին Բաթումում վերսկսվեցին հաշտության բանակցությունները: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը, այս անգամ արդեն վարչապետի լիազորություններով, գլխավորում էր Չխենկելին: Դաշնակցությունից պատվիրակության մեջ մտնում էին Ալ. Խատիսովը և Հովհ. Քաջազունին:

Պատվիրակության առաջին հայ անգամը նորընծա դաշնակցական էր: Դաշնակցության շեֆերից մի քանիսը նրան չէին սիրում և չէին վստահում, սակայն, ինչպես ասում է Լեոն, «Մարդ չկար կարևոր, պատասխանատու պաշտոնների համար, և ահա կախվում էին այդ մարդու փեշերից» («Անցյալից», էջ 357—358): Խատիսովը, ռուսերենին հմուտ լինելուց բացի, կարողանում էր սեթևեթել 6—7 լեզվով: Լեոն էլ է ընդգծում, որ նա «խոսելու գեղեցիկ ընդունակություն ուներ, գործելու եռանդով լցված էր», «բայց անսկզբունք, պատեհական, կարիերիստ» լինելը «սնամեջ էր դարձնում այդ ընդունակությունը» (նույն տեղը): Խատիսովի նման օգիտղ տիպի համար Լեոյի այս որակումները շատ մեղմ են: Նրան լավ ճանաչելու համար հարկ չկա հիշեցնելու նրա խայտառակ արարքը 1920 թվականի դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում, որ իր ժամանակին մերկացվել է սովետական մամուլում, բավական է բերել միմիայն մեկ տող նրա պոլիսյան շրջանի՝ սեփական ձեռքով գրած օրագրից: Էրզրումը, Կարսը, Ալեքսանդրապոլը դավաճանորեն թուրքերին հանձնելուց, Սարգսրապատի և Բաշ-Ապարանի ժողովրդական հաղթանակները ծախելուց հետո, երբ թուրք բանակը նստել էր Երևանի դռներ և հայ ժողովուրդը սովից մեռնում էր աղքատիկ Կոտայ-

բում ու Սեանի ավագանում իրար վրա կուտակված, հատիս-
յանն ու Ահարոնյանը Պոլիս էին գնացել էնվերի ողորմա-
ծությունը հայցելու: Հայ ժողովուրդը թեև մեռնում էր Երե-
վանում ու նրա շուրջը, սակայն Բաքուն դեռ չէր ընկել: Էն-
վերն ուզում էր հերոս քաղաքն էլ հեշտությամբ առնել հա-
յերին խաբելու միջոցով և անձամբ, իր ապարանքում ճաշի
էր հրավիրում ու զինակցություն առաջարկում հատիսովին:
«Մտերմական» ճաշից մեկ օր հետո զինակցություն հարցի
շուրջը իր օրագրում նշումներ կատարելիս հատիսովը ան-
միջապես գրում է.

«Էնվերը զարմանալի գեղեցիկ կահավորություն ունի:
Արևելյան ճաշակով դահլիճ («Կարմեն»), մոմեր...» (Հայկ.
ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 68/200, գործ 27, թերթ 118):

Կավ ճանաչելով այս էսթետին, դաշնակցությունը նրա
հետ միասին Բաթում էր ուղարկել անձնապես անբասիր,
բայց հույժ միամիտ մի մարդու:

Պատվիրակության երկրորդ հայ անդամի՝ Հովհ. Քաջազ-
նունու մասին ճիշտ գաղափար կազմելու համար բավական
է ասել, որ նա թեև մյուս շատ շեֆերի նման զբաղմունքով
վարժապետ չէր, այլ ճարտարապետ, սակայն նա ոչ միայն
որպես դիվանագետ, այլև որպես քաղաքացի ու հասարա-
կական-քաղաքական գործիչ, վարժապետականության ամե-
նատիպիկ ներկայացուցիչն էր: Հայ միլիոնատեր Բուդաղովի
դրամով նա պրոլետարական Բաքվում կառուցել էր փա-
ռահեղ տաճար, իսկ նահապետական Վանում՝ մանր առե-
տրականների աշխատանքային պարհակով՝ ծապվարյան
սոցիալիզմի ակումբ՝ «Աշխատանքի տուն»: Յարիզմի կող-
մից դաշնակցության դեմ սկսված հալածանքի պատճառով
նա կիսատ էր թողել տաճարի կառուցումը Բաքվում և փա-
խել Վան, որտեղ այդ ժամանակ, ինչպես բովանդակ Թուր-
քիայում, դաշնակցականներն ու երիտասարդ թուրքերը սի-
րաբանում էին իրար հետ: 1914 թվականին, երբ դաշնակ-
ցականները ոչ միայն ներման էին արժանացել ցարիզմի
կողմից, այլև իրենց դարձրել ցարիզմի ռազմա-խմպերիա-
լիստական մեքենայի մի պնդողակը, Հովհ. Քաջազնունին

Վանում կիսատ է թողնում «Աշխատանքի տան» կառուցու-
մը և շտապում է Կովկաս: Արամ Մանուկյանը նրան պատ-
վիրում է Կովկաս հասնելուն պես պայքարել կամավորա-
կան շարժման դեմ, որ նա կործանարար էր համարում
արևմտահայության համար, սակայն Հովհ. Քաջազնունին,
իր իսկ հայտարարությամբ, ինքն էլ կամավորական շարժ-
ման սկզբունքային հակառակորդ, Կովկաս ժամանելով ոչ
միայն հրապարակորեն, այլև իր տան մեջ չի կարողա-
նում պայքարել այդ վնասարեք շարժման դեմ: Եվ ահա
Հովհ. Քաջազնունին, որ չէր կարողացել ազդել իր իսկ որ-
դինների վրա, պետք է Բաթումում, բոլոր կողմերից թշնամա-
կան մթնոլորտում, ազդեր սնամեջ կարիերիստ Ալ. հատիսո-
վի. վրա, երբ այդ վերջինս օժտված էր խոսելու այնպիսի
մեծ շնորհքով, իսկ ինքը՝ ոչ: Դաշնակցությունը չէր կարող
այս ամենը շիմանալ, նա «ճանաչում էր իր կադրերին», և
եթե Տրապիզոնի կոնֆերանսի ժամանակ նա կեռյին կցում
էր պատվիրակությանը որպես էքսպերտի, որ նա այնտեղ
պատմականորեն հիմնավորեր արևմտահայերի պահանջնե-
րը, ապա մայիսին իրադրությունը շատ էր փոխվել: Արե-
մտահայերի պահանջների փոխարեն օրակարգում դրված
էր Արևելահայաստանի գոնե մի մասը փրկելու խնդիրը:
Այժմ էքսպերտի փոխարեն հարկավոր էր կայուն վերահս-
կիչ անկայուն Քաջազնունու և անսկզբունք հատիսովի գրչ-
խին: Դաշնակցությունը որոշում է պատվիրակության կազմից
զուրս որպես այդպիսի կայուն անձնավորություն Բաթում
ուղարկել Ս. Վրացյանին, որի հույժ սահմանափակ կարողու-
թյունը մենք տեսանք Սարիզամիշում:

Թուրքական պատվիրակության նախագահ հալիլ բեյը
և նրա տեղակալ՝ կովկասյան ճակատի ընդհանուր հրամա-
նատար ֆերիկ Վեհիբը նոր պրետենզիաներ են ներկայաց-
նում Բաթումում: Նրանք ասում են, որ Բաթումն ու Կար-
սը մեզ վերադարձված է Բրեստով, սակայն դուք չընդունե-
ցիք Բրեստը և մենք 1877—78 թվականների սահմանը դուրս
գալու համար հարկադրված եղանք արյուն թափել, իսկ
թափված արյունը հատուցում է պահանջում: Թուրքերն ըս-

կրդրում զգուշորեն չեն դիպչում երկաթուղու վրացական գծամասերին, վրացական ազգային հողերին, որպեսզի կատարյալ դարձնեն հայերի մենակաթյունը:

Ի դեպ, երբ ապրիլի 16-ին Ակ. Չխենկելին Տրապիզոնից ետ էր վերադարձել, ապա անդրկովկասյան պատվիրակության մուսավաթիստ անդամ Մ. Գ. Հաջինսկին ինքնակամ մնացել էր Տրապիզոնում և սեպարատ բանակցությունն էր վարել ինչպես Ռեուֆ բեյի (թուրքական պատվիրակության նախագահ), այնպես էլ այդ ժամանակ Տրապիզոն ժամանած էնվերի հետ: Ուշ վերադառնալով Թիֆլիս, Հաջինսկին Անդրկովկասյան սեյմի բոլոր մուսուլմանական ֆրակցիաների համատեղ նիստում զեկուցում է տալիս իր սեպարատ բանակցությունների մասին: Թուրքերը Բաթումն արդեն զբաղվել էին ապրիլի 14—15-ին, որտեղ կամովին գերի էին հանձնվել Բաթումի բերդի պարետ գեներալ Գեդեվանովն իր շտաբով և վրացական առաջին դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Արթուրյանին նույնպես իր շտաբի հետ միասին: Բաթումի անկումը և վրացական թավադ գեներալների դավաճանությունը վատ էր անդրադարձել մենշևիկների վրա, որոնք մինչև այդ կռիվը շարունակելու տրամադրություն էին ցույց տալիս: Հաջինսկին մենշևիկների և մուսավաթականների դաշինքը պահպանած լինելու համար խորհուրդ էր տվել Բաթումը վերադարձնել վրացիներին: «Տրապիզոնի կոնֆերանսի վերջնալույց հետո, — զեկուցում է Հաջինսկին սեյմի մուսուլմանական ֆրակցիաների նիստում, — կարևոր իրադարձություն հանդիսացավ էնվեր փաշայի ժամանումը Տրապիզոն և Բաթում, ու մեր տեսակցությունը նրա հետ, որի ժամանակ մենք, ցանկանալով պահպանել թուրք և վրաց ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, ինչպես նաև ցանկանալով վրացիներին ետ պահել թուրքերի նկատմամբ այն թշնամական վերաբերմունքից, որին հետևում էին հայերը, — այս բանը մատնացույց արավ նաև էնվեր փաշան, — մի վերջին փորձ կատարեցինք Բաթումի համար, բայց այդ փորձը հաջողությամբ չպսակվեց: Էնվեր փաշան ընդգծեց Թուրքիայի անկապտելի և Ռուսաստանի ամենազեմկրատական կառավա-

րություն կողմից ճանաչված իրավունքը Բաթումի նկատմամբ, նշեց թուրքերի և վրաց ժողովրդի դարավոր անկեղծ բարեկամությունը և ավելացրեց, որ հայերի անմիտ քաղաքականության ողբերգական վախճանը վրաց ժողովրդին ետ կպահի նման վերաբերմունքից դեպի Թուրքիան, որը ցանկանում է վրաստանի համար երաշխավորել ազատ գոյության բոլոր բարիքները և նրան դարձնել իր ամենահուսալի հարևանին» (Ал. Ставровский, „Закавказье после Октября“, Москва, 1925 г., стр. 34—35):

Մեր գլխավոր թշնամին՝ Անգլիան, — ասում էին թուրքերը, — մտել է իրանական Ատրպատական և սպառնում է մեզ: Մենք պետք է Ալեքսանդրապոլ—Ջուլֆա երկաթուղով զորք փոխադրենք այնտեղ: Ձեզ համար է ձեռնառու, որ մեր մեծ ընդհարումը անգլիացիների հետ տեղի ունենա ոչ թե ձեր հողում, այլ նրանից դուրս: Սա այնպիսի «տրամաբանական» պահանջ էր Քաջաղնունի-Խատիսով-Վրացյան երրորդության համար, որ նրանք անմիջապես հավատում են թուրքերի «անկեղծությանը» և ճիգ են թափում, որ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդն էլ հավատա թուրքերի այդ հերթական «անկեղծությանը»: Նրանք ամենևին էլ հարց չեն տալիս ո՛չ իրենց, ոչ էլ ուրիշներին, որ թուրքերի համար շատ ավելի ճշտ էր Մյուսել փաշայի բանակը Հին-Բայազետից օտփով տանել սահմանակից Պարսկաստան, քան թե Կարսի բանակը՝ երկաթուղով: Այնինչ նրանք Մյուսել փաշայի բանակը բերել էին Սուրմալու՝ Երևանի վրա, իսկ Կարսի բանակն ուզում էին իբրև թե տանել Պարսկաստան:

Մայիսի 13-ին թուրքական պատվիրակությունը Բաթումում Ալեքսանդրապոլը դատարկելու վերջնագիր է տալիս, ոակայն Խատիսով-Քաջաղնունի-Վրացյան երրորդությունը փորձ անգամ չի կատարում Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդին, անգամ հենց Ալեքսանդրապոլին (հայ բանակին) օր առաջ հայտնելու թուրքերի այդ նոր վերջնագիրը: Թե պապանձումն մարզարեից ո՛ւմ օգուտ բերեց, մենք այդ արդեն գիտենք:

Արևմտահայ դաշնակցականները նրանում դեռ 1918 թվականի հունիսի 1-ին էին քաջազնունուն և ընկերությունն անվանում «ղեկավարության պարտականություն և թյուրիմացություն ունեցողներ» և գրում՝

«Սակայն և այնպես մեր գոյամարտն ա՛լ ավելի արդյունք կրնար տալ, եթե մենք ամբողջապես կտրվենք Թիֆլիսեն ու բանակցություններեն» («Աշխատանք», 1918 թ. հունիսի 1):

Անդրկովկասյան պատվիրակությունը 1918 թվականի մարտ ամսին Տրապիզոն մեկնեց որպես բանակցություններ վարող կողմ, սակայն նույն տարվա մայիսին Բաթում մեկնեց որպես ողորմածություն հայցող խնդրատու: Թուրքերի թե՛ ամբողջ պատմությունը և թե՛ նրանց դարավոր դադանությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ ասում են, որ նրանք ամենից առաջ առհասարակ անընդունակ էին որևէ ողորմածության, իսկ հայկական հարցում ամենևին չէին կարող զիջել: Ալեքսանդրապոլի հեշտ գրավումից հետո նրանք այլևս հարկ չեն զգում դիմելու դիվանագիտական խոսանալու մեթոդի և բացեիքաց ասում են այդ, սակայն հայ պատվիրակները զարմանալի անգիտություն ու կուրություն ցուցաբերելով, շարունակում են մնալ ողորմածություն հայցողի դերում:

Խալիլ բեյի վերջնագիրը հայ պատվիրակների կողմից մայիսի 29-ին ընդունվելուց հետո Բաթումում առաջինը դիվանագիտությունը մի կողմ գրած խոստում է Կովկասյան բանակի ընդհանուր հրամանատար Ֆերիկ Վեհիբ Մոհամեդը: Նա ասում է.

«Ճակատագիրը կը քշե Թուրքիան արևմուտքեն արևելք. մենք հեռացանք Բալկաններեն, կը հեռանանք նաև Ափրիկեն, բայց մենք պետք է տարածվենք դեպի արևելք, հոն է մեր արյունը, մեր կրոնքը և լեզուն: Եվ ասիկա տարերային ձգողություն ունի: Մեր եղբայրները Պաքու, Տաղստան, Թուրքեստան և Ասորբեջան են: Մենք պետք է ճամբա ունենանք դեպի հոն: Եվ դուք՝ հայերդ կանգնած եք մեր այդ ճամբուն վրա: Պահանջելով վանը՝ դուք կը փակեք մեր ճամբան դեպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջևանը ու Զանգեզուրը՝ դուք արգելք կը դառնաք մեզ իջնելու Քուրի հովիտը

և երթալու Պաքու: Կարսն ու Ախալքալաղը կը փակեն մեր ճամբան դեպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պետք է մեկ կողմ քաշվեք և մեզ ճամբա տաք: Ահա թե ուր է մեր հիմնական վեճը» (Ա. Խատիսյան, «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», էջ 70):

Ուղիղ Խատիսյովի երեսին ասված այս խոսքերը մեկնաբանության կարիք չունեն: «Դուք պետք է մեկ կողմ քաշվեք», նշանակում է բնաջնջվեք ու այլևս գոյություն չունենաք:

1918 թվականի մայիսի 11-ից սկսած մինչև հոկտեմբերի 30-ը Բաթումը դառնում է պանթուրքիստների Մեքքան ու Մեդինան: Բոլոր մյուս ճակատներում պարտված և պարտվող թուրքերն ունեին միայն մեկ հաղթական ճակատ, որտեղ նրանք դեռևս կարող էին իրենց շատ հեռուն գնացող ծրագրերի մոտալուտ իրականացման հույսով ապրել, որտեղ նրանք կարող էին ոչ միայն իրենց կամքը թելադրել վրացիներին ու հայերին, այլև սիրալիր ընդունել Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներին, լազերից ու աջարցիներից զորահավաք կատարել և տանել Բաքվի վրա: Մայիսի 11-ից մինչև հոկտեմբերի 30-ը Բաթում այցելեցին երիտասարդ թուրքերի եռապետության անդամ, ծովային մինիստր Ջեմալ Դաշան, երիտասարդ թուրքերի պարտիայի գաղափարախոս ղեկավար Բհահեդդին Շաքիրը, էնվերը և շատ ուրիշներ:

Ալեքսանդրապոլի անկումից 7 օր հետո, մայիսի 22-ին Բաթում է ժամանում Ջեմալ փաշան: Նույն օրը նա ընդունում է անդրկովկասյան խառն պատվիրակության անդամներին:

«Ճեմալ փաշա... — հաղորդում է Խատիսյովը, — շատ ջերմ թոնով մը ըսավ, որ ատրբեջանցիք թուրքերու սիրելի եղբայրներն են... դառնալով Զխենկելիին և վրացիներուն Ճեմալ փաշա խոսեցավ նույնպես սիրալիր... դառնալով, վերջապես, ինձ, անոր դեմքը մոայլվեցավ և թոնը շորցավ. ան կը խոսեր արդեն թույլ և դանդաղ ձայնով մը, աչքերը լեցուն էին դաժան ու մռայլ գույներով: Ան ըսավ. «Թուրքերու վեճը հայերու հետ հին է, և հայերը ոչ մեկ քայլ կընեն

հաշտվելու համար թուրքերու հետ: Այս ընթացքը պատճառ պիտի դառնա հայերու նոր դժբախտությանց»... անոր ամեն մեկ խոսքին մեջ կզգացվեր, թե որպիսի ահավոր անդունդ մը կա թուրքերու ու հայերու միջև, թե որպիսի անհաղթելի ատելությամբ լեցված է փաշային սիրտը հանդեպ հայերուն, որոնք կանգնած էին թուրքերուն ճամբուն վրա:

Ճեմալ փաշային ես հանդիպեցա ատկե ետք նաև Պոլսո մեջ ու այնտեղ զինք զտա ավելի մեղմ տրամադրության մեջ, բայց Բաթումի մեջ իր դիրքը բացարձակապես թշնամական և անհաշտ էր մեղի հանդեպ» (Ա. Խատիսյան, «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», էջ 59—60):

«Ներելով» Խատիսյանի շատ պակասությունները, դաշնակցականները նրան հյուրընկալել էին իրենց շարքերը որպես «դիվանագիտության էքսպերտի»: Նվ ահա այս էքսպերտը անգամ, սեփական աչքերով տեսնելով և սեփական ականջներով լսելով հանդերձ, չի հասկանում, թե ինչու Զեմալը Պոլսում, Բաթումի համեմատությամբ, «ավելի մեղմ տրամադրության մեջ» էր:

Սարգսրապատից առաջ հայ պատվիրակների հետ Բաթումում շատ ավելի անկեղծորեն է խոսում Բեհանգյին Շաքիրը: Անկեղծ խոսելու համար նա հիմքեր ունի: 1908—1909 թվականի թուրքական այսպես կոչված ռեզյուցիայից առաջ, երբ երիտասարդ թուրքերը սոսկ օպոզիցիոն ու անլեզալ պարտիա էին, դաշնակցականները Փարիզում և այլուր շատ էին օգնել նրա պարտիական գործունեությանը և անձամբ նրան:

Խոսելով թուրքական պետության առաջին ղեմքի՝ էնվերի այդ օրերի հայացքների մասին, թուրքական պետության երկրորդ ղեմքը՝ Թալեաթը պարզ ու մեկին ասում է.

«Էնվեր փաշան կգտներ, որ քանի որ հայերը եղած են և պետք է միշտ ըլլան մեր թշնամիները ու հանդիստ չպիտի թողուն մեր Անատոլուի նահանգները, ավելի լավ է, որ հիմնապես բնաջնջվեն անոնք նաև Կովկասի մեջ, ինչպես եղած են Թուրքիո մեջ: Իսկ փոքրիկ Հայաստան մը Կովկասի

մեջ պատճառ պիտի դառնա, որ միշտ ձգտի ընդարձակելու իր սահմանները և դառնա հավիտենական վտանգ Թուրքիո համար» («Հայ. Հանր. Ժագ. ու զարգ.», էջ 72):

Անգամ հետագայում, օգոստոսի 31-ին, երբ արդեն «անկախություն» էր շնորհվել հայերին, և «բարեկամ» Խալիլ փաշան «բարեկամական այցի» էր եկել Երևան, Զանգեզուրի մասին խոսելիս, ինչպես հաղորդում է Քաջազնունին, «Խալիլ փաշան բերնից թողնելով հայտնեց իր ունեցած մի շատ կարևոր հրամանը... Թուրքիային անհրաժեշտ է միայն անմիջական շփում ունենալ Ադրբեջանի հետ: Թուրքերն ունեն իրենց նախկին հայրենիքի՝ Թուրքեստանի հետ (տերիտորիալ կապը) վերականգնելու իդեան, իսկ այդ բանը կարելի է անել միայն ցեղակից Ադրբեջանի միջոցով» (Հայկ. ՍՍԹ պետարխիվ, ֆոնդ 222, գործ 1, թերթ 403):

Մայիսի 26-ին, ռազմաճակատի դրությանն անտեղյակ, Խալիլ բեյն անդրկովկասյան պատվիրակության անդամներին ներկայացնում է եռօրյա ժամկետով իր վերջնագիրը: Թուրքերն իրենց վերջնագրում ասում էին, որ «Կովկասի դրությունն ավելի քան կրիտիկական է ու երկմիտ», որ «հարյուր հազարավոր թուրքեր ու մուսուլմաններ Բաքվում և նրա շուրջը կրում են դաժան բանդիտների, այսպես կոչված ռեզյուցիոնների արյունալի լուծը», որ Կովկասում անիշխանություն է տիրում, որ օսմանյան կայսրությունը չի կարող անտարբեր մնալ և հարկադրված է ըստ հնարավորին շուտ իր զորքերը տանել Բաքվի վրա, և Անդրկովկասյան կառավարությունից պահանջում է ապահովել իր զորքերի փոխադրումը երկրամասի բոլոր երկաթուղիներով, ինչպես նաև պարենամթերք տրամադրել նրան:

Նույն օրը, մայիսի 26-ին անդրկովկասյան պատվիրակները շտապ վերադառնում են Թիֆլիս: Սակայն, ինչպես շարունակում է նկատել սովետական զինվորական պատմաբանը, Բաթումի կոնֆերանսի ժամանակ «վրացական մենչևիկներն ու գերմանացիները, իսկ նրանից էլ առաջ մուսավթականներն ու թուրքերը դադարի բանակցություններ էին վարում և համաձայնագրեր կնքում: Այդ նշանակում էր Ան-

գրքով կասյան ֆեդերացիայի լիակատար քայքայում» (Каднишев, стр. 58): Այսպիսով նախից խույս տալու կարգով մենշևիկները 1918 թվականի մայիսի 26-ին Վրաստանը հռչակեցին անկախ՝ մտնելով Գերմանիայի հովանավորության տակ. 27-ին նույն բանն արին մուսավաթականները՝ մտնելով օսմանյան կայսրության հովանու տակ: Մայիսի 28-ին հայերը մնացին մենակ և Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը փաստորեն պետք է գործեր անկախ, բայց անկախություն հռչակելու սիրտ արեց, որովհետև հաստատ չգիտեր, թե այդ բանի համար կունենա՞ր արդյոք թեկուզ շատ փոքր տեղիտորիա: Թուրքիան Հայոց ազգային խորհրդին կտրել էր ամբողջ աշխարհից, Գանձակը՝ Բաքվից, Բորչալուն ու Ղազախը՝ հայկական բնօրրանից: Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը չգիտեր, թե ինչ է տեղի ունենում բուն երկրի ներսում, որի զինված ուժերին այլևս չէր հավատում, ժողովրդական շարժմանը դասակարգայնորեն դեմ էր: (Այստեղ փակագծերի մեջ ասենք, որ մեկ տարի հետո, երբ իրադրությունը փոխվել էր, դաշնակցականներն իրենց քաղաքական լիակատար մեկուսացման օրը՝ մայիսի 28-ը, առանց խորշանքի անկախության օր հռչակեցին:)

Դաշնակցությունը, մեկ կողմ թողած նրա ճառերն ու հավաստիացումները, ընթանալով կոսմոպոլիտ հայ բուրժուազիայի պոչից, Անդրկովկասի ստվարաթիվ հայ բնակչություն ունեցող կուլտուր-վարչական և արդյունաբերական կենտրոններ Թիֆլիսն ու Բաքուն գերադասել էր Երևանից և, ամենևին չհետապնդելով հայկական անկախություն, անտես էր առել հայկական բնօրրանը:

«Հակառակ անոր,— գրում է նրանց գլխավոր օրգանը,— որ մոտ քառասուն տարիներն ի վեր գոյություն ունեն մեր մեջ կազմակերպված քաղաքական կուսակցություններ, որոնք ձգտեին հայ ժողովրդի ազատության, միայն 1918 թ. է որ Հայաստանի անկախությունը առաջին անգամ որոշապես կշեռտվի հայ ազգի գիտակցության մեջ, նախ, իբրև գաղափար՝ դեպքերու բերումով ստեղծված փաստ և ապա՝ 1919 թ. իբրև հստակորեն ձևակերպված քաղաքական պահանջ հայ-

կական հանրադիտությունը ստեղծող կուսակցության՝ Հ. Հ. Դաշնակցության ծրագրին մեջ» (Դարբինյան, «Հայ քաղաքական մտքի զեզերումները», «Հայրենիք», 1923, հուլիս, № 9): Իրոք որ մտքի զեզերումներ: Դաշնակցությունը որպես հայկական հանրապետություն ստեղծող կուսակցություն, իսկ այդ անկախ հանրապետությունը «իբրև գաղափար՝ դեպքերու բերումով ստեղծված փաստ», մի փաստ, որի դեմ դաշնակցությունը բողոքել է 1918 թվականի մայիսի 26-ին: Փաշա հորջորջված Ռուբենը Դարբինյանի ոլորապատույտ ոճը չուներ: Նա պարզ ու մեկին ասում է. «Մինչև 1917 թվականը ոչ մի հայ կուսակցություն (այսինքն՝ հատկապես դաշնակցությունը.— Հ. Թ.) բնավ չէ ձգտած Երևանյան նահանգը բաժանել Ռուսաստանից, և նրանից կազմել Հայաստան» («Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները», հ. է, էջ 120): Ճիշտ է, դաշնակցությունը, չհետապնդելով հայկական անկախության գաղափարը,— որ հնարավոր կլինեիր կենսագործել միմիայն հայ բնօրրանում,— ի ծնե հար ու հանգուցակ կոսմոպոլիտ հայ բուրժուազիային, դեռ քաղաքական անկախություն չնվաճած, կկուրի նման հոտ առնելով իր բնից, ձուն միշտ էլ ածում ու թուխս էր դնում ուրիշների բներում:

Այս ամենը Վրացյանն, իհարկե, շատ լավ գիտե: Բայց նա ճգնում է ծրագրային հիմք տալ «գահավեժ դեպքերու բերումով ստեղծված փաստին»: «Սեյմի լուծման օրն իսկ,— գրում է նա իր ցիտված գրքում,— մայիսի 26-ի երեկոյան տեղի ունեցավ Հ. Հ. Դաշնակցության Թիֆլիսի ներկայացուցչական ժողովի և թաղային կոմիտեների արտակարգ նիստ», որն անհրաժեշտ է գտնում հայկական անկախության հռչակումը՝ «դեպի ինքնորոշում, դեպի ինքնակազմակերպում, դեպի հայրենի երկիր, ժողովրդի գիրկը» լողունգներով (էջ 130): Պատմությունն ասում է, որ այդ ժամանակ և հատկապես այդ օրը հայերը, առաջին հերթին դաշնակցականները, Թիֆլիսից խուճապահար փախչում էին Հյուսիսային Կովկաս և դժվար թե նրանք կարողանային որևէ քիչ թիվ

շատ լիիրավ ներկայացուցչական ժողով գումարել: Բայց պատմությունն ասում է, և Վրացյանն էլ իր գրքով հաստա-

գրքով կասյան ֆեդերացիայի լիակատար քայքայում» (Ка-
дишев, стр. 58): Այրվող նավից խույս տալու կարգով
մենշեկները 1918 թվականի մայիսի 26-ին Վրաստանը հռո-
չակեցին անկախ՝ մտնելով Գերմանիայի հովանավորության
տակ. 27-ին նույն բանն արին մուսավաթականները՝ մտնե-
լով օսմանյան կայսրության հովանու տակ: Մայիսի 28-ին
հայերը մնացին մենակ և Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուր-
դը փաստորեն պետք է գործեր անկախ, բայց անկախություն
հռչակելու սիրտ արեց, որովհետև հաստատ չգիտեր, թե
այդ բանի համար կունենա՞ր արդյոք թեկուղ շատ փոքր տե-
րիտորիա: Թուրքիան Հայոց ազգային խորհրդին կտրել էր
ամբողջ աշխարհից, Գանձակը՝ Բաքվից, Բորչալուն ու Ղա-
զախը՝ հայկական բնօրրանից: Թիֆլիսի Հայոց ազգային
խորհուրդը չգիտեր, թե ինչ է տեղի ունենում բուն երկրի
ներսում, որի զինված ուժերին այլևս չէր հավատում, ժողո-
վրդական շարժմանը դասակարգայնորեն դեմ էր: (Այստեղ
փակագծերի մեջ ասենք, որ մեկ տարի հետո, երբ իրադրու-
թյունը փոխվել էր, դաշնակցականներն իրենց քաղաքական
լիակատար մեկուսացման օրը՝ մայիսի 28-ը, առանց խոր-
շանքի անկախության օր հռչակեցին:)

Դաշնակցությունը, մեկ կողմ թողած նրա ճառերն ու
հավաստիացումները, ընթանալով կոսմոպոլիտ հայ բուր-
ժուազիայի պոչից, Անդրկովկասի ստվարաթիվ հայ բնակ-
չություն ունեցող կուլտուր-վարչական և արդյունաբերական
կենտրոններ Թիֆլիսն ու Բաքուն գերադասել էր Երևանից
և, ամենևին չհետապնդելով հայկական անկախություն, ան-
տես էր առել հայկական բնօրրանը:

«Հակառակ անոր, — գրում է նրանց գլխավոր օրգանը, —
որ մոտ քառասուն տարիներե ի վեր գոյություն ունեն մեր մեջ
կազմակերպված քաղաքական կուսակցություններ, որոնք
ձգտեր են հայ ժողովրդի ազատության, միայն 1918 թ. է որ
Հայաստանի անկախությունը առաջին անգամ որոշապես
կշեռվի հայ ազգի գիտակցության մեջ, նախ, իբրև զանա-
վեժ դեպֆեռու բերումով ստեղծված փաստ և ապա՝ 1919 թ.
իբրև հստակորեն ձևակերպված քաղաքական պահանջ հայ-

կական հանրապետությունը ստեղծող կուսակցության՝ Հ. Հ.
Դաշնակցության ծրագրին մեջ» (Դարբինյան, «Հայ քաղա-
քական մտքի զեզերումները», «Հայրենիք», 1923, հուլիս,
№ 9): Իրոք որ մտքի զեզերումներ: Դաշնակցությունը որպես
հայկական հանրապետություն ստեղծող կուսակցություն,
իսկ այդ անկախ հանրապետությունը «իբրև զանալեժ դեպ-
ֆեռու բերումով ստեղծված փաստ», մի փաստ, որի դեմ դաշ-
նակցությունը բողոքել է 1918 թվականի մայիսի 26-ին: Փա-
շա հորջորջված Ռուբենը Դարբինյանի ոլորապետույտ ոճը
չունի: Նա պարզ ու մեկին ասում է. «Մինչև 1917 թվականը
ոչ մի հայ կուսակցություն (այսինքն՝ հատկապես դաշնակցու-
թյունը. — Հ. Թ.) բնավ չէ ձգտած Երևանյան նահանգը բա-
ժանել Ռուսաստանից, և նրանից կազմել Հայաստան» («Հայ
հեղափոխականի մը հիշատակները», հ. է, էջ 120): Ծիշտ է,
դաշնակցությունը, չհետապնդելով հայկական անկախության
գաղափարը, — որ հնարավոր կլինե՞ր կենսագործել միմիայն
հայ բնօրրանում, — ի ծնե հար ու հանգունակ կոսմոպոլիտ
հայ բուրժուազիային, դեռ քաղաքական անկախություն ձնը-
վաճած, կկուրի նման հոտ առնելով իր բնից, ձուն միշտ էլ
ածում ու թուխս էր դնում ուրիշների բներում:

Այս ամենը Վրացյանն, իհարկե, շատ լավ գիտե: Բայց
նա ճգնում է ծրագրային հիմք առա՝ «զահանվեժ դեպքերու
բերումով ստեղծված փաստին»: «Սեյմի լուծման օրն իսկ, —
գրում է նա իր ցիտված գրքում, — մայիսի 26-ի երեկո-
յան տեղի ունեցավ Հ. Հ. Դաշնակցության Թիֆլիսի ներկա-
յացուցչական ժողովի և թաղային կոմիտեների արտակարգ
նիստ», որն անհրաժեշտ է գտնում հայկական անկախու-
թյան հռչակումը՝ «դեպի ինքնորոշում, դեպի ինքնակազմա-
կերպում, դեպի հայրենի երկիր, ժողովրդի գիրկը» լողունգ-
ներով (էջ 130): Պատմությունն ասում է, որ այդ ժամանակ
և հատկապես այդ օրը հայերը, առաջին հերթին դաշնակցա-
կանները, Թիֆլիսից խուճապահար փախչում էին Հյուսիսա-
յին Կովկաս և դժվար թե նրանք կարողանային որևէ բիշ թի-
շատ լիիրավ ներկայացուցչական ժողով գումարել: Բայց
պատմությունն ասում է, և Վրացյանն էլ իր գրքով հաստա-

տում է այդ, որ այդ նույն օրը վրացական անկախության հռչակումը «սարսափելի կացություն ստեղծեց հայերի համար... մայիսի 26-ի երեկոյան, Հայոց ազգային խորհուրդը, բուն վիճաբանություններից հետո, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ, որոշեց բողոքել վրաց գործիչների ընթացքի և Վրաստանի անկախության դեմ» (նույն տեղը, էջ 130):

Կանգ շառնենք այն բանի վրա, որ միևնույն էջից բերված այս պնդումները հակասում են իրար: Ասենք միայն այն, որ դաշնակցության ղեկավարներն Ազգային խորհրդի «բուն վիճաբանություններին» մասնակցելով չէին կարող չբացակայել ծրագրային որոշում կայացնող այնքան հույժ պատմական «ներկայացուցչական ժողովից»:

Բայց դաշնակցության այդ օրերի գլխավոր օրգան՝ Թիֆլիսի «Հորիզոնը» վկայում է, որ «ներկայացուցչական ժողովի» հարցում Ս. Վրացյանը պարզապես զուր է տվել իր երևակայությանը: «Հորիզոնի» հունիսի 5-ի համարում կարդում ենք, որ այդ «պատմական» ժողովը հրավիրվում է միայն հունիսի 15-ին, այսինքն՝ մայիսի 26-ից ամբողջ 20 օր հետո միայն:

«Վրաստանի և Ադրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծված նոր դրություն» առթիվ Հայոց ազգային խորհուրդը մայիսի 30-ին հատուկ հայտարարություն է հրապարակում, և Վրացյանը շտապում է եզրափակել՝

«Այսպիսով, Հայաստանի անկախության հայտարարության օրը իսկապես պետք է համարվեր մայիսի 30-ը: Հակառակ դրան, համարվում է մայիսի 28-ը, այսինքն այն օրը, երբ Ազգ. խորհուրդը վճռեց հաշտության պատվիրակություն ուղարկել Բաթում: Անուղղակի կերպով, այս օրն էլ կարող է համարվել անկախության սկզբնավորություն, որովհետև բուրժուական հաշտության բանակցություններ վարելու համար ճախապայման էին դրել անկախության հայտարարությունը» (նույն տեղը, էջ 132):

Հաշտության պայմանագրի ստորագրումից մեկ օր հետո, հունիսի 5-ին, Ա.վ. Ահարոնյանի և Ն. Աղբալյանի ստոր-

ագրությամբ Երևանի Հայոց ազգային խորհրդին ուղարկված նամակում ասված է.

«Հայոց ազգային խորհուրդն օրես օր հայտարարի հայկական հանրապետության անկախություն: Այդ քայլը հրամայական անհրաժեշտություն է, որպեսզի քաղաքական արժեքավորություն տանք մեր ստորագրած պայմանագրին» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆ. 57, գործ 562, թ. 11):

Սակայն խոստումը մնալ անկատար, օրես անկախության հռչակում պաշտոնապես տեղի չունեցավ:

Նույն այդ նամակի վերջում կարդում ենք.

«Զեր մղած մարտերի մասին իմացանք Վհիբ փաշայից, չգիտենք, թե որքան են հավաստի նրա տված տեղեկությունները. համենայն դեպս, մեր թեկուզ և փոքր ու խշվառ Հայաստանով պարտական ենք մեր գործի անձնուրացությանը: Որքան մեզ հայտնի է, գերմանացիներն ու թուրքերը Կովկասը բաժանել էին Վրաստանի ու Ադրբեջանի՝ հայերի համար ապահովելով միայն ֆիզիկական գոյություն: Պետք է ենթադրել, որ մեր զորքի դիմադրությունը նրանց հարկադրեց ճանաչել Հայաստանը» (նույն տեղը ֆ. 57, գ. 582, թ. 11):

Գոնե ինքնասիրություն ունենային և հայկական անկախության սկիզբը համարեին մայիսի 22-ը, Սարգսրապատի առաջին ճակատամարտի օրը, այլ ոչ թե թուրքերի վերջնագիրն ընդունելու համար Թիֆլիսից հայկական առանձին պատվիրակություն ուղարկելու օրը:

Որպիսի՞ անկում:

Մայիսի 29-ին լրանում էր Խալիլ բեյի վերջնագրի ժամկետը: Անդրկովկասյան երեք պատվիրակություններն արդեն նույն օրը վերստին ժամանել էին Բաթում, և դաշնակների պատվիրակությունն առաջինն է կույրզկուրայն ընդունում վերջնագիրը: Մենշևիկներն այն ընդունում են դաշնակցականներից հետո, իսկ մուսավաթիստներն այն շատ վաղուց էին ընդունել ո՛չ թե ստորագրությամբ, այլ իրենց գործողություններով:

Սպանիլ վերջնագիրը մենշևիկներից առաջ ընդունելը Քաջագնդունին պատճառաբանում է այսպես.

«Վերջնագրի ժամկետը նա (Վեհիբը, որն արդեն վերագարձել էր Ալեքսանդրապոլից.— Հ. Թ.) պատրաստ էր երկարաձգելու 12 ժամով, հակառակ դեպքում ևս 12 ժամով. ավելի մեծ ժամկետ նա չի կարող տալ. եթե այդ ժամկետում դրական պատասխան չտրվի, ապա հետևանքները կարող են շատ լուրջ լինել» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 68/200, գործ 11, թերթ 11): Հայ պատվիրակի ոչ այնքան դիվանագիտական կարողության, որքան նրա կատարյալ անիրազեկության համար խիստ բնորոշ է այս «հետևանքները կարող են շատ լուրջ լինել» խուճապահարությունը: Պատերազմական գործողությունները թուրքերի կողմից դադարեցված էին և կարող էին վերսկսվել: Ո՛չ:

Հայ պատվիրակները, ինչպես ասացի, կույրդկուրայն վերջնագիրն ընդունեցին և ձեռնամուխ եղան հաշտության պայմանների մշակմանը: Վերջնագիրն ընդունելիս նրանք չէին հավատում, որ թուրքերը նրանց որևէ տերիտորիա կթողնեն և կողմ կձանաչեն, սակայն թուրքերն ամենայն լրջությամբ հայերին ոչ միայն կողմ ձանաչեցին, այլև զինակցության առաջարկություն արեցին և զինակցության առաջարկություն անելիս,— որն ուղղված պիտի լիներ ռուսացիոն Բաքվի դեմ,— հայ գործի հերոսության գովքն արին:

Ի՞նչ էր պատահել, որ ոչ միայն հայ պատվիրակները, այլև Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը չգիտեին:

«Վեհիբ փաշան,— հաղորդում է իր զեկուցագրում Ա. Խատիսովը,— խոսեց հայ զինվորների հիանալի հատկությունների և Ղարաբաղիսայի մոտ տեղի ունեցած նշանավոր մարտի մասին, որտեղ թուրքերի 10 հազար զինվոր կոլում էին 7 հազար հայ զինվորների դեմ: Նրա գեներալը, որ կըռվել է Դարդանեղում, Միջագետքում, գտնում է, որ դա իր մղած ամենալուրջ կռիվն է, որը տեղի է երեք օր... Ահարոնյանը ոչինչ չգիտեր Ղարաբաղիսայի քառօրյա կռիվների մասին. մենք նրան հաղորդեցինք (Նոտանեբիում, վազոնի մեջ.— Հ. Թ.): Նրանց կապը Նաղարբեկյանի հետ բոլորովին

խզված էր» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 68/200, գործ 23, թերթ 115):

Ֆերիկ Վեհիբի հետ ունեցած առանձին զրույցի մասին Խատիսովը Բաթումից հունիսի 2-ին Ահարոնյանին գրում է.

«Նա որոշակի ասաց, որ թուրքերի կողմից հայկական (թեկուզև փոքրիկ) պետության կազմակերպմանը համաձայնություն տալը շրջադարձային կետ է թուրքիայի պատմության մեջ, որ դա հայերի հետ հաշտվելու առաջին քայլն է... Թուրքերի նման տրամադրությանը նպաստեց... հայրենիքը պաշտպանող հայերի հերոսությունը Ղարաբաղիսայում, որ հարգանք է ներշնչում» (նույն տեղը, թերթ 55):

Հունիսի 1-ին Խատիսովը ուղիղ հեռագրաթեղով Բաթումից կապվում է Կարճիկյանի (Թիֆլիս) հետ.

«Խատիսով.— ...գիտե՞ք Ղարաբաղիսայի ճակատամարտի մանրամասնությունները:

Կարճիկյան.— Ոչինչ չգիտեմ:

Խատիսով.— Վեհիբ փաշան ասաց, որ հարձակում է գործել թուրքական 10 հազար զորք, հայերի թիվը եղել է 7 հազար. արյունահեղ կռիվը տեղի է չորս օր, հայերը կոլվել են հերոսաբար: Վեհիբը հիացմունքով է խոսում նրանց քաջության մասին, հայերի կորուստները 1500 զինվոր է: Թուրքերի կորուստներն էլ շատ մեծ են: Գերի է վերցվել ավելի քան 1000 հայ զինվոր և 2 թնդանոթ: Թուրքերը Ղարաբաղիսայի գրավել են: Հայ զորքի մի երրորդը նահանջել է Սասան գրավել են: Հայ զորքի մի երրորդը՝ Դիլիջան» (նույն տեղը, թերթ 82):

Իսկ իր գրքում, որ լույս է տեսել տասը տարի հետո, 1928 թվականին, Խատիսովը գրում է.

«Վեհիպ փաշան խոսակցության ժամանակ անձամբ ըսավ ինձ, որ զիմադրական թափի, քաջության և արիության տեսակետով Ղարաբաղիսայի ճակատամարտը իրեն հիշեցուցած էր Տարտանեղի ամենն համառ կռիվները, որոնց ինքը մասնակցած էր» (Ա. Խատիսյան, «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», Աթենք, 1928 թ., էջ 63):

Ղարաբաղիսայի ճակատամարտի և հայ զինվորների հե-

րոսություն մասին այսքան դրվատական խոսքեր շոտլոդ ֆերիկ Վեհիբի մասին նույն ինքը հատիսյանը գրում է.

«Թրքական երկրորդ պատվիրակը Վեհիպ փաշան էր: Այդ մարդը շատ ինքնավստահ շարժումներ ուներ, խլացնող ձայնի տեր էր, զարմանալիորեն գիտեր բացահայտորեն ստել ուղիղ նայելով աչքերուդ մեջ: Երբ Վեհիպ փաշան զարմանք կը հայտնեի իր զորքերու կատարած այս կամ այն բարբարոսություններու մասին, այն տպավորությունը կը ձգեր, թե իսկապես անտեղյակ է այդ ցավալի իրադարձություններուն. բայց հետո փաստերը մեզ համոզեցին, թե ինքն էր հեղինակը իր զորքերու կատարած բոլոր վայրագություններուն» (Ա. Խատիսյան, նույն տեղը, էջ 51):

Այստեղ, իհարկե, զարմանալին ոչ թե «ուղիղ նայելով աչքերուդ մեջ բացահայտորեն ստել» գիտնալն է, որ սովորական բան է դիվանագետի, այն էլ թուրք դիվանագետի համար, այլ հայ պատվիրակի կողմից Վեհիբի այդ հատկության վրա զարմանալը: Վեհիբ փաշան փոքր, հոգնած և զզվելի զորքով իր երկրի համար կենաց և մահու նշանակություն ունեցող կուլի դուրս եկած բանակի հրամանատար էր, էլ չենք ասում, որ նա դաստիարակված էր նենգ ու արյունարբու ֆաթիհների ու համիդների, էնվերների ու թալիսների երկրում ու բանակում: Նա կուլում էր ոչ միայն զենքով, այլ նաև խոսքով, բայց Կովկասյան ճակատում ավելի շատ խոսքով՝ դիվանագիտությամբ, քան թե զենքով, որովհետև նա շատ լավ գիտեր, Սարգարապատն էլ նրան ավելի էր համոզել, որ իր զորքն էլ մի բանի նման չէր: Եվ շարունակ Ղարաբախի գովքն անելը, Ղարաբախում հայ զորքի ցուցաբերած հերոսությունը դրվատելը նույնպես դիվանագիտություն էր, միևնույն հայ-թուրքական պատերազմի շարունակումը խոսքով, դիվանագիտությամբ: Վրացական աղբյուրների տեղեկությամբ Վեհիբը Բաթումից Ալեքսանդրապոլ էր մեկնել մայիսի 22-ի երեկոյան, իսկ Ալեքսանդրապոլից Բաթում էր վերադարձել մայիսի 27-ին: Մայիսի 27-ին Բաթում հասած լինելու համար նա Ալեքսանդրապոլից դուրս եկած պիտի լինեի մայիսի 26-ին կամ

թե 27-ի վաղ առավոտյան: Երկու դեպքում էլ Ղարաբախում Ղարաբախի ճակատամարտը դեռևս չվերջացած: Ուրեմն նա չէր կարող այդ ձևով խոսած լինել Ղարաբախի ճակատամարտի մասին, վկայաբերել այդ ճակատի թուրք հրամանատարի կարծիքը և այլն: Նրա վերադարձի օրը վերջացել էր միայն Սարգարապատի ճակատամարտը: Դարդանելի (Գելիբոլի) Սարգարապատի ճակատում էր և շարաշար պարտություն էր կրել դիվիզիան գործում էր և շարաշար պարտություն էր կրել Սարգարապատի ճակատում: Այդ նա հաստատ գիտեր, սակայն Սարգարապատի մասին Բաթումում նա միայն ասում է.

«Երևանի երկաթգծում իր զորքերը հասել են Սարգարապատ կայարանը, բայց զորքի փոխադրմանը նա դեռ ձեռնամուխ չի եղել, քանի որ թիկունքի (ո՞ր թիկունքի.— Հ. Թ.) վիճակն ապահովված չէ» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 68/200, գործ 11, թերթ 42):

Մենք ամենևին նպատակ չունենք նսեմացնելու հայկական առանձին զորամասերի և առանձին զինվորականների հերոսությունն ու սխրագործությունները Ղարաբախի ճակատում, սակայն ի՞նչ համեմատություն Սարգարապատի հետ: Ամենից առաջ Ղարաբախի ճակատում, ինչպես վկայում են մեր օգտագործած աղբյուրները, ռազմավարություն չկար, բացարձակապես չկար: Հայ զորքը Դիլիջարում վերադարձավ գրեթե տարերայնորեն, և հրամաններից ետ վերադարձավ կազմակերպվածություն տալ ոչ տարությունը չկարողացավ կազմակերպվածություն տալ ոչ նրա ետ վերադարձին և ոչ էլ մղած հերոսական կուլին: Սարգարապատում հայ բանակը կարողացավ գրեթե անմիջապես, կուլի իսկ դաշտում, կազմակերպել տարերայնորեն ոտքի ելած աշխարհազորայիններին: Սարգարապատում կար ռոտի ելած աշխարհազորայիններին: Սարգարապատում— կանոնավոր զորքի, խմբերի ու աշխարհազորայինների հմուտ ու նախնադրական փոխգործողություն, պարտիզանական ուժերով թշնամուն թևակոխելու և կռնակից հարվածելու տակտիկա, սնայպերական զարկերի պրակտիկա: Վարդան Զադինյանի ճակատային խուլական գրոհը ոչ միայն անմիջապես կանխվեց ու խիստ դատապարտվեց, այլև հարձակման ժա-

մանակ հիմնական շեշտը դրվեց հրետանային նախապատ-
րաստության և շրջանց մաների վրա: Թուրքերի հրետանին
թույլ էր՝ լեռնային, մերը հզոր էր՝ մեծ մասամբ դաշտային:
Թուրքերը հմուտ հրետանավորներ չունեին, մենք ունեինք:
Ուժեղ էր նրանց գնդացիները (ամենայն հավանականությամբ,
գերմանացի հրահանգիչների ղեկավարությամբ)։ Սարգարա-
պատում հայկական հրետանու առաջին առաջադրանքը միշտ
էլ թուրքերի գնդացրային կրակակետերը լուցնելն էր, այն-
ինչ Ղարաքիլիսայում այդ մոմենտը, — թեև շատ լավ գիտե-
ին թուրքերի գնդացրային կրակի ուժը, — անուշադրության
էր մատնվել: Այնուհետև, Սարգարապատում կռվում էր ամ-
բողջ ժողովուրդը, մեծից մինչև փոքրը: Այնտեղ ժողովուրդը
կռվում էր. ոմանք շապիկ-վարտիքով, պատանք հագած, այն-
տեղ սպայությունը մայիսի 25-ի ծանր կռվի օրը գրոհի գնաց
շղթաների առջևից և ավելի շատ կորուստ տվեց, քան զորքը,
«նշանդար» (սնայակեր) աշխարհազորայինները սողոսկելով
մոտենում էին թշնամու թնդանոթներին ու գնդացիներին և
գիպուկ կրակով ոչնչացնում հակառակորդի հրետանավոր-
ներին ու գնդացրորդներին, աշխարհազորայինները սիրահո-
ժար, խանդավառությամբ ստանձնում էին ամենադժվարին
խնդիրների կատարումը և անձնագոհությամբ թույլ չէին տա-
լիս, որ ավելի նոսրանան կանոնավոր զորքի առանց այն էլ
նոսր շարքերը, այնտեղ պարտիզանական գունդը երգելով
խուլական գրոհներ էր գործում ու շարունակ նետվում սվի-
նամարտի, իսկ կռվի թեժ պահին, հրացանային, գնդացրա-
յին և հրետանային կրակի տակ 14—15-ամյա երեխաները
սողոսկելով վերցնում էին սպանվածների փամփուշտներն ու
հրացանները, որ ավելանա ինքնապաշտպանության մար-
տիկների զենքն ու փամփուշտը: Սարգարապատի ճակատի
հրամանատար Դանիել բեգ Փիրումյանը կռվի երրորդ օրը, —
երբ թուրքերը ձեռնարկեցին իրենց երկրորդ հարձակումը և
առանձին հատվածներում նեղում էին հայկական զորամա-
սերին, — միանգամայն վստահ, որ իր արդար կռիվը հա-
մաժողովրդական բնույթ է ստացել և որ իր զորամասում քիչ
չեն կռվի այդ նոր բնույթը հասկացած և այդ գիտակցությամբ

խանդավառված ձեռներեց հրամանատարներ, շուրջ 50 կի-
լոմետր ձգված ռազմաճակատի տարբեր հատվածների ինք-
նուրույն ղեկավարումը թողել էր գնդերի և անգամ գումար-
տակների հրամանատարներին և շտաբը թողած շարունակ
կրակի տակ կանգնած մնում էր այն զորամասերի մոտ,
որոնք երբման նշաններ էին ցույց տալիս, իսկ կապիտան
Սակելյարին, երբ նահանջի նշաններ էր տեսնում՝ ես ան-
շափ հոգնած եմ, պիտի քնեմ մի քսան ռուպեով, — ասում էր
նա ու այժեռակաճը փռում հրանոթների կողքին և իսկա-
պես քնում մի քսան ռուպե: Բոլոր զինվորների կողմից սիր-
ված անվանի հրետանավորի նման քայլը դրության կայու-
նության վստահություն էր ներշնչում երեքացողներին: Նույն
այդ երրորդ օրը Սակելյարիի գիվիզիոնի կրտսեր սպա Մի-
րիմանյանը Թուլքի Թափայում ամրացած թշնամու հրետա-
նին լուցնելու համար տաքացած՝ բաց դիրք է դուրս բերում
իր երկու հրանոթները և, մենամարտի բռնվելով թշնամու
մարտկոցի հետ, ուղիղ նշանառությամբ ոչնչացնում է թըշ-
նամու հրետանին և հրետանավորներին: Շեմքի փաշան այս
ամենը կարող էր հաղորդած չլինել Վեհիբին, սակայն Վե-
հիբն անձամբ Ալեքսանդրապոլում գտնված լինելով, չէր կա-
րող չիմանալ, որ եթե մայիսի 22-ի առաջին հարձակման
ժամանակ թուրքական դիվիզիային օժանդակում էին Կարսի
շրջանի մի քանի հազար չլդեր ու թուրքեր, ապա նրանց աչ-
քը վախեցած լինելու պատճառով մայիսի 24-ի հարձակման
ժամանակ թուրքերը հարկադրված էին միայն կանոնավոր
զորք դուրս բերել: Տեղական թուրքերից և քրդերից և ոչ մե-
կը սիրտ չէր արել երկրորդ անգամ կռվի դուրս գալու: Վեր-
ջապես, ամենակարևոր պարագան. Ղարաքիլիսայում հայ
զորքը վերջ ի վերջո ծանր պարտություն կրեց, մինչդեռ Սա-
րգարապատում հայ զորքը փայլուն հաղթանակ տարավ և ար-
նաբամ արեց հակառակորդին:

Պարզ է, որ Վեհիբ փաշան միայն Ղարաքիլիսայի գով-
քը անելով նորից հետապնդում էր դիվանագիտական նպա-
տակ: Նա ենթադրում էր, որ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի
լուրն ավելի շուտ Թիֆլիս ու Բաթումի հայ պատվիրակնե-

րին կհասներ, քան թե Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի կոիւններին: Նա Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի գովքով, նախ, կախում էր հայերի մյուս հաղթանակների հուսադրող տպավորությունը, երկրորդ, ապացուցում էր հայկական թեկուզև հերոսական ջանքերի անհուսությունը: Ղարաքիլիսայում դուք ունեիք լավ, ընտիր զորք, թվով էլ քիչ չէր, հիանալի էլ կուլեց, սակայն դուք պարտվեցիք: Այս նշանակում է, որեմն, թուրք զորքն ավելի ընտիր է և ավելի լավ է կուլել: Իզուր են ձեր ջանքերը, մենք ձեզ կհաղթենք: Այս ամենից հետո եթե Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի հաղթանակների լուրը անգամ հասներ Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին և Բաթումի հայ պատվիրակներին, ապա նրանք չէին արժեքավորի այդ հաղթանակները՝ դրանք համարելով ժամանակավոր ու պատահական երևույթ:

Ահա և այս վարպետ խաղի զոհը:

«Եթե Վեհիբը,— ձգնում է համոզել Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին Քաջազնունին իր ամբողջ հեղինակությամբ,— իր զորքերով Երևանը գրավելու դիտավորություն ունենար, ապա նա հարկ չէր ունենա դիմելու որևէ խաբեության, որովհետև նա այդ բանը կարող էր անել բացեիքաց, ամեն բոպե, երկյուղ չկրելով հանդիպելու որևէ լուրջ դիմադրության» (Հայկ. ՄՍՌ պետարխիվ, ֆ. 200, գործ 23, թերթ 11):

Էլ ի՞նչպես չհաշտվել թուրքերի հետ, երբ ամերիկացիներին առաջ նրանց «վեհանձն» է անվանում ինքը՝ Քաջազնունին: Մարդիկ կարող են ամեն բոպե գրավել Երևանը, բայց չեն գրավում: Ո՛չ թե դիվանագիտական մտքի սնանկություն, այլ ամեն մի մտքի կատարյալ բացակայություն: Եվ սրանք, այդ թշվառները, կոչված էին պաշտպանելու ամենադժբախտ ժողովրդի ամենադժվարին դատը:

Քաջազնունին որքան էլ հավաստիացներ, թե թուրքերը չեն ստում, գոնե հիմակուհիմա չեն ստում, այնուամենայնիվ, միմիայն դաշնակցականների վարժապետական մտածողությունը կարող էր հավատ ընծայել այդ ստին: Խալիլն ու Վեհիբը Բաթումում շարունակ հետևողականորեն վարում

էին հայ ժողովրդին կատարյալ պարտության մատնելու և իսպառ բնաջնջելու էնվերյան քաղաքականությունը: Նրանք այդ քաղաքականությունից մազաչափ անգամ չէին նահանջել նաև այն ժամանակ, երբ հայերին կողմ էին ճանաչում, ընդունում էին նրա անկախությունը և զինակցության դաշինք էին առաջարկում նրան: Այդ ամենը նրանք անում էին ելնելով ուժերի առկա հարաբերությունների հաշվառումից, և ոչ թե ինչ-որ այլ նկատառումներից: Հայերի ու վրացիների հետ հաշիվը փակելուց հետո թուրքերի համար մնում էր ռևոլյուցիոն Բաքուն նվաճելու և ավելի հեռուները գնալու խնդիրը՝ իրենց պանթուրքիստական ավանտյուրան իրագործելու համար: Մյուս կողմից, անգամ եթե հայկական բանակ համարյա այլևս չկար, ապա ժողովուրդը զինված էր, և աշխարհազորայինների խմբերը ստվարացած, Արարատյան դաշտը և Սևանի ավազանը դարձել էին անպարտելի, Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը հերոսաբար ինքնապաշտպանվում էին, նախնիների թուրքերը Մակվի խանի աջակցությամբ և զորությամբ չէին կարողացել հաղթահարել տեղի հայ բնակիչներին, Ադրբեջանի բեգերն ու աղաները ոտքի էին կանգնել, սակայն Բաքուն դեռ անձնատուր չէր եղել: Հարկավոր էր Բաքվի վրա արշավելու նախօրյակին այս բոլոր կնճռոտ հարցերը լուծել հենց իրենց՝ հայերի ձեռքով՝ այժմ ժամանակավոր զինակցության գալթակողի առաջարկով խաբելով այդ միամիտներին, նրանց իսկ ձեռքով ցրել աշխարհազորայինների խմբերը, նրանց անվանելով հրոսակախմբեր:

Անգամ Դ. Անանունը, որը տրամադիր էր ավելի շուտ դաշնակցության կողմը տաշելու, քան թե որևէ ուրիշի կողմ, գրում է.

«Ազգային խորհրդի կազմած զորքը պանծալի նկարագիր չցուցահանեց էրզրումում և Կարսում, բայց դա մասամբ տեղի ունեցավ նրա հրամանատարական կազմի ու ղեկավարների ապիկարությամբ և մասամբ էլ այն հակասական թեկադրանքների ջնորհիվ, որ գալիս էր Անդրկովկասի կառավարությունից... Բայց հենց որ թուրքական նվաճողական ախորժակն անկշտում դարձավ, և ժողովրդական տարները

հանդես եկավ դիմավորելու նվաճողներին, հայ զորքը քաջության և անվահերություն փառավոր ապացույցներ տվավ: Այդպիսին էին նրա կռիվները թուրք զորքի հետ Սարգարապատում մայիսի 22—23-ին (ն. տ.) և Ղարաքիլիսայում մայիսի 25—26-ին (ն. տ.): Այդ կռիվներն էին և ոչ թե գութն ու մարդասիրությունը, որ հարկադրեցին Թուրքիային Բաթումում կողմ ճանաչել նաև հայերին և հաշտության դաշինք կնքել նրա հետ» («Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը», հ. 3, էջ 61):

Դաշնակցության գլխավորած Հայոց ազգային խորհուրդը պարզապես խելքը գլխին մարդ չունեի, որը ճիշտ հասկանար իրադրությունը, ճիշտ կողմնորոշվեր այդ վերին աստիճանի պատասխանատու ժամանակ, հանդես բերելով անհրաժեշտ ճկունություն: Երբ ամենակրիտիկական պահին Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանը գալիս է մինչև թուրքերի օկուպացրած տերիտորիայի սահմանամերձ վրացական նոտաների կայարանը և հատիսովին Բաթումից կանչում է տեսակցության, մինչդեռ վրաց ազգային խորհրդի նախագահը գնում է թուրքերի օկուպացրած Բաթումը և տեղում ծանոթանում բանակցությունների մանրամասնություններին և հետևում նրանց ընթացքին, հատիսովին անգամ նախանձով գրում է.

«Ժողանիսն կենտրոնական դեմքն է վրացիներու մեջ, ըլլալով վրաց. մենչեիկ կուսակցության կենտր. կոմիտեի, ինչպես նաև վրաց ազգային խորհրդի նախագահը: 1900 թիվեն իսկ կճանչնամ զինքը: Շատ խելացի և իր ժողովրդի հոգեբանությունը լավ ըմբռնող հմուտ քաղաքագետ մըն է: տեսականապես լավ պատրաստված: Անոր ազդեցությունը վրացական զանգվածներու վրա հսկայական է: Կիսոսի շատ գեշ կակազելով, բայց իր ճառերը կառուցվածքի և մտքերու տեսակետով գեղեցիկ են: Դեմքի մկանունքները գրեթե խաղ չունեն և կհիշեցնեն եգիպտական քրմապետի մը արտահայտությունը» («Հայ. Հանր. ծագ. ու զարգացումը», էջ 64—65):

Վրացիները ընդամենը մեկ դար էր, ինչ կորցրել էին պե-

տական անկախությունը, նրանց ազգային ղեկավար ինտելիգենցիան մեծ մասամբ ազնվականական ծագում և քաղաքագիտական մտածողության որոշ փորձ ուներ: Իշխող մենչեիկյան պարտիան ուներ իր ճանաչված ու կարող պարագլուխը՝ Նոյ Ժորդանիան, կովկասյան մուսուլմանների և Թուրքիայի հետ լեզու գտնելու համար այդ պարտիան ուներ Կարող դեմքեր հանձինս Ակակի Չխենկելու և Նոյ Ռամիշվիլու, հայերին սիրաշահելու համար՝ Եվգենի Գեգեչկորուն, համառուսական ասպարեզում գործելու և համառուսական դեմոկրատիայի անունից ճատելու համար՝ համառուսական անուն ունեցող Մերեթելուն ու Չխեիձեին, տեսական հարցերի շուրջը հակառակորդի հետ վիճելու համար՝ Սեիդ Դեգերիանուն և հենց իրեն՝ պարտիայի պարագլուխ Նոյ Ժորդանիային:

Դաշնակցությունն այդպիսի ծանր հրեականի չունեի:

Անպետականության տխուր դրոշմը կա: այդ պարտիայի գրեթե բոլոր ղեկավար գործիչների վրա: Ահարոնյանին ու Քաջազնունուն, Կարճիկյանին ու Վրացյանին, հատիսովին ու Զավրիեին, Փափազյանին ու Նավասարդյանին տեսանք մեր այս աշխատության մեջ: Մնացածները շատ ավելի ողորմելի էին, քան այս ողորմելիները, որոնց թվում քիչ էին հայ ժողովրդի այդ օրհասական պահին դասավորության ուղին բռնողները: Ահարոնյանը պարտքի տակ չի մնում: Ալ. հատիսովի գրքի լույս ընծայվելուց երեք տարի շանցած նա Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում հանդես է գալիս «Ավարայրի ոգեկոչումով» հովանոտ վերնագրով հողվածով, որտեղ Ալ. հատիսովի հետ միասին չի խնայում նաև ուրիշների: Քաջազնունին Բաթումից նրան գրել էր Բեռլին պատվիրակություն ուղարկելու անհրաժեշտության մասին և, թվարկելով հարմարագույն թեկնածուների անունները, հիշեցրել էր, թե «հատիսյանը խնդրում է իրեն փոխանակել (երեխ՝ փոխարինել) մի ուրիշ մարդով», «Օհանջանյանը խնդրում է, թե ընկերները իր ներկայությունը ավելի կարևոր համարում են Թիֆլիսում», «Ես իմ կողմից, — ավելացրել է նա իր մասին, — ասում եմ, թե որևէ ընկեր կա, ազատեցեք ինձ այն

անտանելի հոգեկան տանջանքներից, որ կրել եմ ես Տրապիզոնում, կրում եմ Բաթումում և անկասկած կրելու կլինեմ Բերլինում» («Հայրենիք», 1931, № 1, էջ 78): Վրացյանը չաղչում է՝ իմ մեկ «վրիպումը»: «Պետք կա ասելու, — գրում է Տա արհամարհանքով, — որ Վրացյանը Սարգարապատի օրերին նույնիսկ Բաթումում չէր» («Հուսաբեր», 1963 մարտի 14): Պետք է կարծել, որ Ս. Վրացյանն ավելի ճարպիկ է գտնվել: Ոչ այլ կերպ, քան «Ավարայրի ոգեկոչումով», նա էն գլխից ավանսով է ճղել և Բաթում չի գնացել, որովհետև նրա Բաթում գնալու մասին որոշումը կայացվել է:

Ահա սնամեջ խառնուրդին ու միամիտ Քաջազնունուն էր վիճակված հունիսի 4-ին Բաթումում ստորագրելու հաշտության պայմանագիրը, որով թուրքերն ստանում էին ամբողջ երկաթուղին, Ալեքսանդրապոլը, Երևանի ու էջմիածնի գավառների կեսը, Շարուր-Գարալագյազն ու Նախիջևանը: Ղարաբաղի սահմաններում և Լոռին պետք է դատարկվեին ու վերադարձվեին, սակայն չեն դատարկվում ու չեն վերադարձվում: Արաքսի կամուրջները բացվում են տաճիկների առաջ, Դիլիջանի ձորով Գանձակ գործ տանելու իրավունք է տրվում նրանց բանակին:

Այս բոլորից հետո թուրքերն այդ պայմանագրով ստիպում էին կտրել այն ճյուղը, որի վրա թառած միայն կարող էր պահպանվել հայկական անկախությունը:

«Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, — ասված է այդ պայմանագրի 5-րդ հոդվածում, — պարտավորվում է եռանդով դիմադրել հրոսակախմբերի կազմավորմանն ու սպառազինմանն իր երկրի սահմաններում, ինչպես և զինաթափ անել ու ցրել այն բոլոր հրոսակախմբերը որոնք կգան այնտեղ թաքնվելու»:

Թուրքերը դաշնակցական պատվիրակներից ավելի լավ գիտեին, որ Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի կոիվներին թվով ավելի շատ աշխարհազորայիններ էին մասնակցել, քան թե կանոնավոր զորք: Ուրեմն, սեփական ձեռքով կազմավորվել, զինաթափել ու ցրել այդ վճռական ու բախտորոշ

մեծ զոյամարտի հերոսներին, զինաթափել և ցրել Անդրանիկի զորամասը, եթե այն փորձեր մտնել Հայաստանի սահմանները:

Սա ոչ թե աններելի, ճակատագրական սխալ էր, այլ ուղղակի դավաճանություն, դավաճանություն հանդեպ Սարգարապատում հաղթանակած հայ աշխարհազորի: Եվ սա սոսկ պատմաբանի դատավճիռ չէ՝ կայացված ավելի քան չորս տասնամյակ հետո, երբ օրվա ծանր մղձավանջից սթափված հեշտ է ճիշտ կողմնորոշվել և իրերը կոչել իրենց անունով: Մեր ձեռքի տակ են օրվա թերթերը: Արևմտահայ դաշնակցականների Երևանի օրգանն ավելին է ասում: Նրա աշխատակիցները այն ժամանակ տարագրության մեջ չէին և տարագրության ժանգը ամբողջովին չէր կերել նրանց հոգին, նրանք այն ժամանակ գտնվում էին գերմարդկային ճիգերով և անօրինակ հերոսությամբ ինքնապաշտպանվող ժողովրդի ծոցում և «վշտի ծանրության տակ սահմակած», տուրք չէին տալիս թայֆայամությունը: Ահա թե ինչ էր գրում այդ օրգանը Բաթումի սպանիչ հաշտության լուրն առնելով.

«Կատարվեցավ... Գրչի թեթև շարժումով մը վերջացավ ամեն ինչ. թաղվեցան ապագա հույսերն ու երազները, թողնելով սե, մռայլ իրականություն մը՝ ճնշող, խորովող և մահվան չափ սարսուղագեցիկ: Տրապիզոնի և Բաթումի կատակերգություններն անսպասելի ու ողբերգական վախճան ունեցան, թեաթափ ընելով հայ ժողովուրդը և մատնելով զայն ստրկական կենցաղի մը:

Նենգ ու դավադիր թշնամին այս անգամ ալ հաջողեցավ խաբկանքով ի գլուխ բերել իր զենքի ուժով ընել չի կրցածը:

Եվ թող անոնք, որ վախցան արյունեն ու մահեն՝ զգան թե շարադետ օր մը պիտի թաթախվեն արյան մեջ սպանդանոցի մը հանգույն, թող անոնք որ փախան կոիվեն՝ իմանան թե թշնամին հետ կուրծ-կուրծքի եկած ատեն, դաշույն մը պիտի փնտռեն հուսահատական պայքարը մղելու համար, բայց չպիտի գտնեն:

Այս մեծ դավաճանության հանդեպ, վշտի ծանրության

թե երբ պիտի դան տաճիկ զորքերը և իր ֆիզիկական գոյությունը «ապահովեն»...

Երեք տարի առաջ տաճիկ բռնապետության ուժն արհամարհել մինչև կուրություն* և հիմա այդ ուժի առաջ սարսափել ու երթալ ամեն զիջողության, դա մի պարզ քյուրիմացություն չէ լուկ, այլ մի պատմական հակասություն, որ իբրև մի շարիք մեր պատմության տխուր էջերից ամենատխուր և ամենասե էջը պիտի կազմի»:

Բաբլի բոլշևիկյան «Տեղեկատուն» «Արևի» այս ինքնաբենադատությանն անմիջապես անդրադարձել է «Դաշնակցությունը դաշնակցության դեմ»՝ վերջին փոստով և ապա մանրամասն հոգովածով: «Տեղեկատուն» իր առաջին հապճեպ գրված հոգովածը եզրափակում է այսպես.

«Իսկ ինչ վերաբերում է «պատմական հակասությանը», մենք պիտի ասենք, որ այս «պատմական հակասությունը», կամ ավելի ճիշտ ասած՝ դասակարգային հակասությունը, «դաշնակցության» համար ոչ միայն շարիք է, այլ խիստ պատմական երևույթ: Հայ ժողովրդի, — չքավոր գյուղացու և բանվորի, — տեսակետը միշտ էլ դանազանվել է «հայկական» պաշտոնական տեսակետից, հայ բուրժուազիայի դասակարգային շահերից բխող գործելակերպից, իսկ «հ. հ. դաշնակցությունը, որպես «պատմական» շարիք հայ ժողովրդի համար, աշխատել է միացնել այդ տեսակետները:

Արդյունքն այս դառը, բայց անորոշ, ոչ համարձակ խոստովանանքն է»:

(«Բանվոր, զինվոր և նավաստի պատգամավորների խորհրդի տեղեկատու», Բաքու, 1918 թ. մայիսի 20, № 93):

Թուրքերի հաղթանակը կատարյալ էր: «Նենգ ու դավադիր թշնամին» կարողացել էր «խաբեկանքով ի գլուխ բերել զենքի ուժով ընել չի կրցածը»:

* Ակնարկում է երգրումի կոնգրեսում թուրքերի հետ լեզու չգտնելու և ապա կամավորական շարժմանը ձեռնամուխ լինելու փաստերը դաշնակցության պատմությունից:— 2. Թ.

Ի՞նչ էր մնում անելու «նենգ ու դավադիր թշնամուն», երբ նրան այդքան հեշտությամբ հաջողվել էր «խաբեկանքով ի գլուխ բերել իր զենքի ուժով ընել չի կրցածը»: Քեֆ անել, երգել ու պարել քաղցր նվագի տակ:

Խալիլ բեյն ու ֆերիկ Վեհիբը հունիսի 4-ի երեկոյան ժամը 9-ից մինչև գիշերվա 2-ը ճոխ ճաշկերույթ են տալիս ի պատիվ անդրկովկասյան «անկախ» հանրապետությունների պատվիրակների:

«Ճաշը, — ղեկուցում է Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդին խառնակը, — շատ ճոխ էր, սեղանը զարդարված էր ծաղիկներով, գինին առատ էր, երաժշտությունը՝ քաղցր: Ճաշի ժամանակ Վեհիբ փաշան ակնարկեց, որ իրենք սիրով ուղղմական դաշինք կկնքեն հայերի հետ, ինչպես այդ արել են բուլղարների հետ: Խնդրեց մտածել այս մասին, և որ էնվեր փաշան հավանաբար կխոսի այդ թեմայի շուրջը: Նա ընդհանրապես հարցը շատ հստակ ու պարզ է դնում» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 66/200, գործ 23, թերթ 116):

Սարգարապատի ճակատի զորքերն ու աշխարհազորային խմբերը, զիրբավորվելով Ալազգյազ և Ադին կայարաններում, պատրաստվում էին վճռական գրոհ կատարելու Ալեքսանդրապոլի վրա: Զորքի տրամադրությունը բարձր էր, բոլորն էլ տոգորված էին հաղթանակի անսասան հավատով: Կային խիզախ հրամանատարներ, որոնք առաջարկում էին՝ մի կողմ թողնելով Ալեքսանդրապոլը, կարճ ճանապարհով շարժվել Կարսի վրա: Գեն. Սիլիկովը սկսել էր ճանաչել իր զորքին և հավատալ հայ ժողովրդի պոպենցիալ մեծ ուժին: Նրա ստորադրությամբ արդեն դիմում էր տպագրված օրվա թերթերում, փակցված Երևանի և մյուս կենտրոնների տների պատերին, որով նա պատմական էքսկուրսից հետո հայ ժողովրդին կոչ էր անում ամեն ինչով օգնել Ալեքսանդրապոլի վրա արշավող հայ զորքին: Հետախույզները հասել էին Քանդուր կայարանը և ոչ մի տեղ թուրք ասքերի չէին հան-

դիպել: Ինչպես հետո հայտնի դարձավ, Յաղուր Շելքի, Հիւմի և Քյազիմ Կարաբեքիր փաշաները նստել էին վաղոնները և պատրաստվում էին փախչելու Ալեքսանդրապոլից:

«Սիլիկյանը,— Վերհիշում է Ա. Աստվածատրյանը,— մանրամասն պատմեց զինվորական գործողությունների մասին: Զինվորների ցույց տված տոկունությունն ու քաջությունը զերազանցել էին բոլոր ակնկալությունները: Գիտեինք աշդեն, որ ընդհարումների նախօրյակին նա հոռետես էր, իսկ այժմ թշնամին հայ զինվորների հարվածների տակ փախչում էր և ինքը դժվարությամբ էր զսպում այդ զինվորներին (ընդգծումը մերն է.— Լ. Թ.):

Բոլորը մտածում էին Ալեքսանդրապոլի մասին,— վերջացրեց խոսքը զորավարը» («Հայրենիք», 1951 թ., № 2, էջ 43):

Իսկ ինքը՝ զորավարն իր էություն մեջ գրում էր.

«Իսկ որ մենք կարող ենք պաշտպանվել, դա ցույց տվեցին մեր վերջին կռիվները մեր ճակատում, ուր մեզանից թվով գերազանց թշնամին նահանջի է դիմել մեր զորքերի հերոսական հարձակման առաջ» («Աշխատանք», 1918 թ. հունիսի 5):

Ինքնավստահության այս առողջ մթնոլորտում, երբ ժողովուրդը միակամ և միահամուռ ոտքի էր ելել՝ ժողովրդական նախաձեռնության զարմանալի օրինակներ ցույաբերելով ամեն բույն, անպատեհ «զինադադարը» պատվավոր հաշտություն չէր խոստանում մաքառող հայ ժողովրդին: Բոլորն էլ, այդ թվում նաև շարքային դաշնակցականները, լավ բան չէին սպասում «Թիֆլիս նստողներից»:

Արևմտահայ դաշնակցականների օրգանն ահազանգում էր:

«Իսկ Հայոց կենտ. ազգ. խորհուրդը,— գրում էր նա հունիսի 5-ին, դեռ անտեղյակ Բաթումի դավաճանությանը,— որ իր և Թիֆլիսեն զատ ուրիշ ոչնչի մասին մտածեց ու հոգաց և թողուց, որ հայկական շրջանները մեկուսանան, կտրվին, ապրին կամ մեռնին, և որ բոլոր սխալները գործեց իբր թե ստիպված, մյուս ազգությունների հետ միասին,

այսօր կրկին անգամ առանց կապ ունենալու Երևանի հայություն հետ, առանց իրավունք ունենալու նման ճակատագրական ձեռնարկ մը կատարելու և վերջապես առանց հրահանգ ստանալու՝ բանակցություններ է սկսած, ո՞վ գիտե ինչ մեծ զոհողություններով, և հայության բախտը տնօրինելու քայլն է առած: Եվ եթե երբեք կնքված է հաշտությունը, ստորագրված են պայմանները, ընդունված է Թուրքիոյ վերջնադիրը, զիջված են այդ հողամասերը առանց հայության կամքին և կարծիքին, ապա ուրեմն գործված է հանցանքներ, դավաճանության ամենասոսկալիս, որոնց նմանը հայկական տարեգրության մեջ չէ եղած դեռ» («Աշխատանք», 1918 թ. հունիսի 5):

Դավաճանության ամենասոսկալիս արդեն կատարված էր, և հենց այդ օրն էլ, հունիսի 5-ին, Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որ կենտրոնական էր համարվում, հավանություն էր տվել այդ սպանիչ հաշտությանը ու միջոցներ էր որոնում այն Երևանի ազգային խորհրդին հասցնելու: Հակառակ իրենց իսկ կողմից առաջարկված «զինադադարին», Թուրքերը պատերազմական գործողությունները կռվա ձորում չէին դադարեցրել և մոտենում էին հրամ գետին: Այդ ճանապարհը փակ էր: Մնում էր Ղազախի ճանապարհը: Մուսավաթականները «սիրով» ընդառաջում են և հաշտության պայմանագրի տեքստը հունիսի 7-ին հասցնում Երևան: Եվ քանի որ Թիֆլիսի ազգային խորհրդի դաշնակցական ղեկավարությունը կռահում էր, որ Երևանի ազգային խորհուրդը կարող էր ընդլվել և չընդունել Թուրքերին միայն խորհուրդը կարող էր ընդլվել և չընդունել Թուրքերին միայն ձեռնտու այդ սպանիչ պայմանագիրը, Ա. Ահարոնյանն ու Ն. Աղբալյանը ճգնում են իրենց հեղինակությամբ ճնշում գործ դնել Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի վրա և հատուկ նամակ են ուղարկում նրան: Միևնույն մուսավաթականների ջանքերով նրանց նամակն էլ միևնույն Ղազախի վրայով շտապ հասցվում է Երևան (հունիսի 8-ին):

Վրդովված են բոլորը՝ ժողովուրդը, զորքը, անգամ Ազգային խորհուրդը: Մի շաբաթ առաջ նրանց հուզել էր ջլատիչ «զինադադարը», սակայն զինադադարը փառք էր հաշ-

առթիւն պայմանագրի համեմատութեամբ: Զորքը զինադա-
գարի ժամանակ կանգնած մնացել էր իր տեղում՝ արշուձով
նվաճած իր դիրքերում: Արարատյան շտեմարանը մնացել էր
հայութեան ձեռքին: Սակայն այժմ պետք էր ետ բերել հաղ-
թական զորքը, աչից ու ձախից ճանապարհներ տալ թուր-
քին, զիջել նրան Արարատյան դաշտի հարկուտ, ժողովրդի
բառով ասած «գլխակներ» բերքը. թուրք զորքին տալ Երևանի
հարավ-արևմտյան արվարձանները...

Ազգային խորհրդի շենքի առաջ Երևանի բուլվարը շա-
րունակ լեւի-լեցուն էր հատկապես արևմտահայ բողոքավոր
բազմութեամբ: Նրանք պահանջում էին, որ Արամ Մանուկ-
յանն իր վերաբերմունքը ցույց տար: «Դիկտատորը» չէր երե-
վում: Հուզված բազմությունը հանգստացնելու համար Ազ-
գային խորհրդի շենքի կիսաքանդ պատշգամբում երևում էին
թեմականի ուսուցիչներ դաշնակցական Ս. Թորոսյանը, էսեռ
Դ. Զուբյանը, սակայն ժողովուրդը Արամին էր պահանջում:
«Դիկտատոր» հայտարարված Արամ Մանուկյանը այդ վճռա-
կան ժամին չկարողացավ պատշաճ վճռականություն ցուցա-
բերել, համարձակություն չունեցավ մերժելու Թիֆլիսի Հա-
յոց ազգային խորհրդի կնքած սպանիչ պայմանագիրը և,
գլխավորելով հերոսացած ժողովրդի խանդավառությունը,
շարունակել հաղթական ընթացք ստացած պատերազմն ու
միանալ հերոս Բաքվի հետ, որը հարձակման էր անցել ու
արդեն մոտեցել էր անդրկովկասյան ռեակցիայի միջնաբերդ
Գանձակին:

Բողոքող ժողովրդին միացավ նաև բողոքող զորքը: Հու-
նիսի 8-ին «Աշխատանքը» տպեց գործող բանակի զինվոր-
ների բողոքը:

«Գործող բանակեն.— իմանալով հաշտության կնքման
մասին, մենք միաձայնությամբ կհայտարարենք.—

Ո՛չ Թիֆլիսը, ո՛չ ալ Բաթումը լիազորված չեն հայերոս
անունն վերջնական բանակցություն վարելու թուրքերու
հետ:

Հաշտության պայմանները կատարելապես ամոթալի և
ստորացուցիչ են հայերու համար:

Ինչ եզրակացության ալ որ հանդեն այս կամ այն ազ-
գային կազմակերպությունները, քանի դեռ հայ ժողովրդի
ֆիզիկական գոյութեանը կսպառնա ահալոր վտանգը, մենք
զենքը չենք թողուք և կկռվենք մինչև մեր արյան վերջին
կաթիլը:

Կորչի՛ ամոթալի հաշտությունը:

(Ստորագրություններ, հունիսի 8)

Սա պաշտոնապես, պայմանագրի 5-րդ կետով հրոսակ
հայտարարված արևմտահայ զինվորների բողոքն էր:

Նույն օրը, հունիսի 8-ին, բողոքի դուրս եկավ Երևանի
պաշտպանության վաշտը:

Հաջորդ օրը, հունիսի 9-ին, ազդու ցույց կազմակերպե-
ցին ղաժարվեցիները, որոնց շրջանը ըստ նոր պայմա-
նագրի երկաթգծի հետ անցնում էր թուրքերին: Սեփական
միջոցներով զինված 1200 հոգի, հարյուրյակների ու տաս-
նյակների բաժանված, ատրճանակներով զինված զթության
քույրերով, կուռ շարքերով ղաժարվեցիները եկան Թոխմա-
խան լճի կողմից, խորխտ, բայց լուռ շարքերով անցան Ազ-
գային խորհրդի շենքի առջևից ու ետ գնացին Ղաժարլու՝
այն չհանձնելու հաստատ որոշում կայացրած: Երևանի ազ-
գային խորհուրդը հաշվի չառավ նրանց բողոքը:

Թուրքերի վարպետ քայլով հաշտության պայմանագրի
5-րդ կետը նորից հրահրել էր արևելահայի և արևմտահայի
հակամարտությունը: Երևանի քաղաքային դումայի դաշնակ-
ցական նախագահ Թոշյանի մարդիկ գլուխ էին բարձրացրել
Ազգային խորհրդում: Ուղիղ քսան օր առաջ նրանք ուզում
էին առանց դիմադրության թուրքերի ողորմածությանը հանձ-
նել Երևանը: Այսօր թուրքերն այնքան ողորմած էին գտնվել,
որ չէին մտնում քաղաքը, էլ ի՞նչ էին ուզում այդ տաքգլուխ
արևմտահայերը և թյուրիմացության մեջ ընկած զորքը:

«Դիկտատորն» այստեղ պետք է ասեր իր վճռական խոս-
քը: Սակայն Արամը դիկտատորական հաստատակամությամբ

օժտված մարդ չէր*։ Ուժեղ կամք ու վճռականությունն նա չունեիր։ Իրերին, ինչպես ասել ենք, նա ընթացք չէր կարող տալ, այլ միայն կարող էր զլխավորել իրերի ընթացքը, եթե այն համընկներ իր ըմբռնմանը։

Բայց, ավելի լավ է խոսք տանք իր պարտիային պատկանող մարդկանց։ Այդ օրերի նրա զինվորական գործակիցներից Ա. Աստվածատրյանը 33 տարի հետո վերհիշում է․

«Նազարբեկյանի հեռագիրը կաշկանդել էր Արամին։ Նա ողորդություն էր ապրում. լուռ ու մռայլ, միայնակություն էր փնտռում։ Կատարելապես անտեղյակ դրսի աշխարհի անցուղարձին՝ նա սպասում էր Նազարբեկյանին ու գրեթե չէր մասնակցում Ազգ. խորհրդի նիստերին։ Իսկ Ազգ. խորհուրդը առանց նրան ալեկոծվում էր, բայց ընդհանուր լեզու չէր կարողանում գտնել» («Հայրենիք», 1951, № 2, էջ 43)։

Ա. Աստվածատրյանից տարբեր բան չի ասում Ս. Վրացյանն իր գրքում։ Նա գրում է․

«Կարելի է երևակայել, թե այս (հաշտության.— Հ. Թ.) լուրը ի՛նչ տպավորություն գործեց Երևանում ու բանակի մեջ. հուսահատությունն անսահման էր. Ազգային խորհուրդը անընդհատ նիստեր էր գումարում, բայց որոշ եզրակացություն չէր կարող հանգել, մեծամասնություն չէր կազմվում։ Արամը գրեթե չէր մասնակցում այդ նիստերին. նա ամփոփվել էր իր մեջ և սպասում էր զոր. Նազարբեկյանին։ Ազգային խորհուրդն ալեկոծվում էր առանց նրան» («Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 122)։

Սակայն Արամն արդեն ստացել էր թե՛ հաշտության պայմանագիրը, թե՛ Թիֆլիսի ազգային խորհրդի որոշումը և թե՛ մանավանդ Ահարոնյանի ու Աղբալյանի նամակը։ Պատասխանատվությունն ուրիշի վրա բարդելու գրավոր հիմք կար և Արամը այդ հիմքերը ձեռքին ներկայանում է ժողովի։ Հունիսի 9-ի երեկոյան գումարվում է Երևանի ազգա-

յին խորհրդի, հատուկ հանձնաժողովի, զինվորական հանձնաժողովի ընդլայնված նիստը՝ շտաբի և գործող բանակի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ։ Բոլորն էլ դիտին Արամի տրամադրությունը՝ նա էլ էր անցել Թիֆլիսի ազգային խորհրդի կողմը։ Գծից եկել էր Դանիել բեգ Փիրումյանը, Սարգսրապատի հերոսամարտի իսկանյան կազմակերպիչը, որը պատրաստվում էր գրոհել Ալեքսանդրապոլի վրա, սակայն զինադադարը կաշկանդել էր նրան։ Այդ քաջ ու խրոխտ զինվորականը համոզում է չընդունել հաշտության պայմանագիրը, նա գիտե, որ թուրքերը ուժ չունեն, լոկ դիվանագիտական հաղթանակ են տարել Բաթումում՝ ռազմաճակատում կրած շարաշար պարտությունից հետո։ Գնդապետ Փիրումյանն աղերսում է, նա բռնված է անզոր զայրույթով, երեսայն՝ պես լաց է լինում այդ մեծ երկխանների առաջ, սակայն Արամը մնում է անդրդվելի։ Արամը ժողովականների առաջ դանդաղ կարգում է Ահարոնյանի և Աղբալյանի նամակը և նորից գլուխ բարձրացրած երեկվա կապիտուլյանտների վրա հենվելով, պատասխանատվությունը Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի ու նրա «հեղինակավոր» անդամների վրա բարդելով, ընդունել է տալիս ամոթալի պայմանագիրը։

— Ես չեմ կարող իմ հաղթական զորքին,— հուզված ասում է գնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանը,— հայտնել այդ խայտառակ լուրը, նրան ետ դարձնել իր արյունով նվաճած դիրքերից։ Նահանջը կազմալուծիչ կլինի իմ զորքի համար։ Ես գիծը չեմ վերադառնա, գնացեք և այդ սև գործը դուք ինքներդ կատարեցեք։— Նա այդպես էլ ճակատ չգնաց, ուրիշներին թողնելով զորքը ետ բերելու տխուր պարտականությունը։

Հունիսի 12—14-ին զորքը Ադին կայարանից ետ է բերվում Թալին—Քյուրիալու—Հայի Զեյլա գիծը։ Արաքսի կամուրջները բացվում են թուրքական միակ թարմ մնացած 5-րդ դիվիզիայի առաջ։ Սկսվում է Արաքսի նաև ձախափնյա գյուղացիության գաղթը։ Նահանջը հուսալքում ու կազմալուծում է զորքի շարքերը, գյուղացիության գաղթն ավելի է

* Նման անվճռականություն Արամ Մանուկյանը ցուցաբերել էր նաև վաճառ 1915 թ. ապրիլի 4/17-ին, սակայն այնտեղ դրությունը փրկել և ինքնապաշտպանության հաջողությունն ապահովել էր ոչ-դաշնակցական Արմենակ Նզարյանի (Նկարյանի) հաստատակամությունը։— Հ. Թ.

սաստկացնում զորքի քայքայումը: Պարտիզանական զնդերն զինվորները մեծ մասամբ սուրմարվեցին, զամարվեցին և Արաքսի ձախափնյա մյուս հայ գյուղերից էին: Գաղթում էին նրանց ծնողները և ընտանիքները: Աշխարհազորայիններն էլ այդ գյուղերից էին, տունուտեղ, ընտանիք ու զավակ ունեցող մարդիկ, որոնք չէին կարող այդ նոր գաղթի ժամանակ օգնության չըտապել իրենց ընտանիքներին: Մահապարտների 5-րդ զնդի լրացուցիչ գումարտակի զինվորներն էլ աղետի ենթարկված մոտակա գյուղերից էին: Նրանց մեծ մասն էլ ցրվեց: Մնացին միայն 5-րդ զնդի ղարաբաղյան կորիզը՝ թվով շուրջ 700—800 սվին, հրետանային մարտկոցները և Պերեկրյոստկովի նոսրացած գունդը:

Հունիսի 14-ին շարժվելով երկաթգծի երկարությամբ և ազատ անցնելով Արաքսը, թուրքերը լրջորեն փորձում են կանգ չառնել էջմիածնի և Նրեանի մատույցներում: Թեև թրքական զորքերի նոր վերախմբավորումն արդեն տեղի էր ունեցել և հայերի նկատմամբ ժամանակավորապես կուրսը փոխելու համար խալիլ փաշան արդեն նշանակվել էր Հայաստանի սահմանների վրա կանգնած «Շարքի» զորախմբի հրամանատար, բայց նա Միջագետքից դեռևս չէր ժամանել, դեռևս պաշտոնազրկված Վեհիբը մնում էր գլխավոր հրամանատարի իր պոստում և Սարդարապատում ջարդ կերած Յաղուբ Շեվքի փաշան դեռևս նստած էր Ալեքսանդրապոլում և վրեժխնդրության համար առիթը ձեռքից չէր ուզում բաց թողնել: Բաթումի պայմանագիրը թուրքերի համար հերթական դիվանագիտական խաղ էր վարժապետներին խաբելու և Նրեանի գրավումը հեշտացնելու համար: Հայ ժողովուրդը կանգնած էր նրանց «ճամբուն» վրա, և թուրքերը ոչ մի դեպքում, եթե կարողանային, չէին հանդուրժի այդ խոչընդոտի գոյությունը: Բանն այն է, որ չէին կարող: Նախ, նրանց թարմ մնացած 5-րդ դիվիզիան, որն արդեն անցել էր Արաքսը, շտապ կարգով փոխադրվում էր Ղարաբաղիսա՝ Դիլիջանի ձորով Գանձակ ուղարկվելու համար: Թուրքերն ուրիշ մարտունակ դիվիզիա չունեին Գանձակ տանելու համար: Մնում

էր Շեվքի փաշայի հապճեպորեն համոլրված դիվիզիան, որ երեք շաբաթ առաջ լավ ջարդ էր ստացել Սարդարապատում:

Այդ օրհասական ժամին գրությունը նորից փրկում է «բոլշևիկյան» հորջորջված Մահապարտների 5-րդ գունդը: Նահանջն ու փլուզումը բացասաբար չէին ազդել միմիայն այդ զնդի հիմնական կորիզի վրա, որը կազմված էր նոր գաղթի հետ ընտանեկան առնչություն չունեցող ղարաբաղցիներից: Հունիսի 15-ին էջմիածնի մատույցները հասնելով, թուրքերը շուգեցին կանգ առնել, սկսվեց արշունալի կռիվ, որ Արարատյան դաշտի գյուղացիների հիշողության մեջ Քյորփալու (ներկայումս՝ Արշալույս) գյուղի անունով մնացել է որպես Քյորփալվի կռիվ: Այդ կռիվում, հունիսի 15—16-ին Մահապարտների 5-րդ գունդը, Պերեկրյոստկովի պարտիզանական գունդը, զնդապետ Կարաբեշիշյանի, Կապիտան Աթանեսյանի և կապիտան Կլիշի հրետանային մարտկոցները նորից սաստիկ դաս տվին Շեվքի փաշայի զորքերին և նրանց հտ շարտեցին նոր պայմանագրով սահմանված դիմել: Այդ կռիվում ծանր վիրավորվեց պարտիզանական զնդի հրամանատար, ուստի զնդապետ Պերեկրյոստկովը:

Այսպիսով, «Թիֆլիս նստողները» աճուրդի էին հանել Սարդարապատը, սակայն այս անգամ գրությունը փրկեց Քյորփալուն:

Մինչ այդ, ի կատարումն Բաթումի հաշտության պայմանագրի 5-րդ հոդվածի, գեներալ Նազարբեկովը հատուկ հրամանով Անդրանիկին արտաքսել էր «Արարատյան հանրապետության» սահմաններից: Ի դեպ, նա ուժ չգործադրեց այդ սխրագործությունը կատարելու համար, որովհետև Անդրանիկն արդեն ինքն էր հեռանում «Արարատյան հանրապետության» սահմաններից: Չկարողանալով դիմադրել Զալալօղլիի (Ստեփանավանի) վրայով Բորշալու շտապող թուրք զորքի ճնշմանը, Անդրանիկն իր զորամասով և իր հետևորդներով մայիսի 23-ին իջնում է Լոռվա ձորը, կտրում երկաթգիծը և բարձրանում Դսեղ (Թումանյան), որտեղից Իջևանի վրայով մայիսի 30-ին հասնում է Դիլիջան: Հունիսի 5-ին նա դուրս է գալիս Դիլիջանից և Սևանա ափերով, Սելիմի

լեռնանցքով ու Դարալագյազի վրայով հունիսի 18-ին հասնում է Նախիջևան, որտեղ դրությամբ տեղի գեղապետ Խարազյանն էր իր 1300 զինվորներով: Հունիսի 21-ին Անդրանիկը իր մի քանի հազար զորքով և բազմահազար հետևորդներով Զուլֆայի կամուրջով անցնում է Պարսկաստան, սակայն Խոյի շրջանում հունիսի 22—24-ին մարտի է բռնվում վանից Պարսկաստան մտած թուրքական բանակի հետ և նահանջելով, հունիսի 25-ին վերադառնում է Զուլֆա: Հունիսի 25-ից մինչև հուլիսի 18-ը Անդրանիկը մնում է Զուլֆա—Նախիջևանի շրջանում, որտեղից նա հեռագրով կապվում է Բաքու Ստ. Շահումյանի հետ, Նախիջևանը հայտարարում է անբաժան մասը Սովետական Ռուսաստանի, սակայն Ալեքսանդրապոլից երկաթուղով ժամանած թուրքական զորամասերի ճնշման տակ հուլիսի 20-ին անցնում է Զանգեզուր և տեղական բնակչության աջակցությամբ նրան հաջողվում է 1918 թվականին Զանգեզուրը զերծ պահել թուրքական ներխուժումից:

Սակայն հաշտության պայմանագրի 5-րդ հոդվածը միայն Անդրանիկին ու նրա զորամասին չէր վերաբերում: Թուրքերը շատ ավելի լավ, քան Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդն ու նրա պատվիրակները, գիտեին, որ հայ բնօրրանում ժողովրդական պատերազմ էր սկսվել: Դրա համար էլ նրանք «հրոսակախմբեր» էին անվանել այդ իսկական ժողովրդական ուժերը, և Բաթումի կոնֆերանսի հայ պատվիրակները ստորագրությամբ վավերացնում են իրենց մահվան դատավճիռը՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է» ոչ միայն «զինաթափ անել ու ցրել այն բոլոր հրոսակախմբերը, որոնք կզան այնտեղ թաքնվելու», այլև «եռանդով դիմադրել հրոսակախմբերի կազմավորմանն ու սպառազինմանն իր երկրի սահմաններում»: Այս հոդվածն ուղղված էր ոչ միայն Անդրանիկի ու Սմբատի, Սեբաստացի Մուրադի և մյուսների խմբերի դեմ, որոնք դուրս էին մնացել «Արարատյան Հանրապետության» սահմաններից և կարող էին ապավինել այնտեղ, այլև Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի հերոս պաշտպաններ Պան-

դուխտի, Թուրցիկ Հովսեփի, Մակեդոնի, Արսեն Տեր-Պողոսյանի, Սեթոյի, սասունցի Մանուկի, բուլանդցի Մուրադի և շատ ուրիշների խմբերի դեմ, որոնք կռվել էին և գտնվում էին Արարատյան Հանրապետության սահմաններում: Հունիսի 5-ից մինչև 15-ը, երբ Անդրանիկը Դիլիջանից Սելիմով ու Դարալագյազով անցնում էր Նախիջևան, Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի հերոս պաշտպաններից շատերը, մասնավորապես արևմտահայերը, հուսալքված և թուրքերին հանձնվելու հեռանկարից խուսափած լինելու համար, թողին Արարատյան Հանրապետության սահմանները և փոքր խմբերով գնացին ու ճանապարհին միացան Անդրանիկի զորամասին՝ նրա հետ բաժանելով արևմտահայության այս նոր նահանջ բյուրոցի ինչպես բոլոր աղետները, այնպես էլ պատմությամբ արդարացված բոլոր սխրանքները:

Դասալքության հետ միասին, որ չէր կարող նորից դեկավարության մեղքով ծայր չառնել, արևմտահայ աշխարհազորայինների այս հեռացումը խիստ թուլացրեց Երևանի պաշտպանական կոնցեպցիան: Դրանից հետո եթե թուրքերը մի փոքր ազատ ուժ ունենային, նրանք ամեն բույն կարող էին թափա գյուղից շարժվել և մտնել Երևան: Այս ճշմարտությունն ասում ենք ոչ միայն մենք, այն էլ հիմա, այս ճշմարտությունը բացահայտ էր նաև այն ժամանակ, և Երևանի ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակից դաշնակցական անգամ այն ասել է մեզինից շատ առաջ:

«Երբ բանը վերջացավ նրանով, որ տաճիկները հաստատվեցին Երևանից 6—7 կիլոմետրի վրա, քաղաքի համար սկսվեցին մղձավանջային օրեր: Ո՞վ է կասկածում այսօր, որ եթե Գերմանիան չպարտվեր, կամ քիչ երկար դիմամար, տաճիկները չէին մտնելու Երևան: Սարգարապատից հետո նրանց խանգարեց Բաքուն, իսկ Բաքվից հետո՝ Գերմանիայի պարտությունը: Բայց Երևանը ոչինչ չգիտեր, ո՛չ Բաքվի, ո՛չ էլ Գերմանիայի մասին և չէր կասկածում, որ թուրքերը մտնելու են Երևան» («Հայրենիք», Բոսթոն, 1951 թ., № 2, էջ 43):

Ինչո՞ւ պիտի կասկածեր, երբ դաշնակցության դավա-

ճանական գործունեության հետևանքով Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի հերոսների մեջքը կոտրվել էր և բոլոր զոհները բացված էին հայ ժողովրդի ամենամոլորմ թշնամու առաջ:

Միմիայն Բաքվի կոմունայի հերոսական պաշտպանությունն է, որ խառնելով թուրքերի բոլոր հաշիվները, նրանց թույլ չտվեց նրան մտնելու Գերմանիայի պարտության (նոյեմբերի 13) և Բաքվի անկման (սեպտեմբերի 15) միջև ընկած մոտ 2 ամսվա ժամանակամիջոցում թուրքերը, եթե ուժ ունենային, ապա կմաքրեին ամբողջ Անդրկովկասի հայ բնակչության հաշիվը, սակայն Բաքուն ոչ միայն նրանց ուժ չէր թողել, այլև Բաքվի անկման օրը նրանք պարտվել էին իրենց մայրաքաղաքի զոհերին:

Հունիսի 4-ի պայմանագիրն ստորագրելուց և Անդրկովկասի հայ բնակչության բնաջնջման հարցը միառժամանակ հետաձգելուց հետո թուրքերն իրենց ուժերը հապճեպորեն տարան Բաքվի վրա, որը հարձակման էր անցնել մուսավաթականների զորքերի դեմ և հասել Մյուսուլու կայարանը: Օրակարգի առաջին հարցը Բաքուն էր: Սակայն պրոլետարական Բաքուն հեշտ չէր ընկճել: Սուրմարվում կանգնած և միակ թարմ մնացած թուրքական 5-րդ դիվիզիան հունիսի 16—18-ի կռիվներում խիստ ջարդ կրեց Մյուսուլու կայարանի մոտ՝ Կարամարիան գյուղում: Այդ շմեցուցիչ հարվածից հետո թուրքերն իրենց ունեցած ու շունեցած բոլոր ուժերը Անդրկովկասի բոլոր վայրերից տարան Բաքվի ճակատը: Հուլիսին նրանց հաջողվեց մոտենալ քաղաքին, սակայն զոստոսի 5—6-ին նրանք նոր ջարդ ստացան Բաքվի մատույցներում: Միայն սեպտեմբերի 10-ից հետո տաճիկները կարողացան նոր հարձակում ձեռնարկել Բաքվի վրա, երբ այդ ճակատն էին տարել նաև Պոլսի մատույցներից բերված դիվիզիաները և Դադստանի իմամի զորքերը: Հենց Բաքվի գրավման օրը, 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին, Պոլիսը վտանգի տակ ընկավ, և տաճիկներն այլևս ժամանակ չունեին ո՛չ Թուրքեստան անցնելու և ոչ էլ Անդրկովկասի

գործերով զբաղվելու: Հարկավոր էր փրկել իրենց մայրաքաղաքը:

Բանն այն է, որ թուրքերը Պոլսո մատույցներում պահում էին իրենց ամենալուրջ զորքը՝ մուսուլման ալբանացիներից հավաքագրված դիվիզիան: Օգոստոսի 5—6-ի պարտությունից հետո այդ դիվիզիան նրանք կարողացել էին Բաքվի վրա տանել միայն այն բանից հետո, երբ դաշնակից բուլղարներն ստանձնել էին Պոլսո պաշտպանությունը: Սակայն Բաքվի անկման օրը, սեպտեմբերի 15-ին, բուլղարները Մակեդոնիայում շարաշար պարտություն են կրում դաշնակիցների միացյալ ուժերից: Նահանջող բուլղար զինվորները ապստամբում, ջախջախում են իրենց գլխավոր շտաբը և սեպտեմբերի 27-ին ռեսպուբլիկա հռչակում: Գերմանական զորքերին թեև հաջողվում է արյան մեջ խեղդել բուլղարական ապստամբությունը, սակայն ժողովրդական մասսաների համակրանքը Գերմանիայի ու Թուրքիայի կողմը չէր և գերմանոֆիլ Ֆերդինանդ թագավորը հարկադրված է լինում հոկտեմբերի 3-ին հրաժարական տալ, զահը հանձնելով իր Բոլիս օրդուն: Այս ամենի հետևանքով սեպտեմբերի 15-ից Պոլիսը մնում է անպաշտպան, և թուրքերը հարկադրված են լինում մտածել մայրաքաղաքի պաշտպանության մասին: Դեռ Գերմանիան չպարտված՝ բուլղարների նոր թագավորը բանակցության մեջ է մտնում Անտանտի հետ: Այս հանգամանքը թուրքերին ստիպում է Գերմանիայի վերջնական պարտությունից առաջ զենքը վայր դնել և հոկտեմբերի 30-ին կնքել Մուդրոսի պայմանագիրը:

Նրանք փրկվեց թուրքերի օկուպացումից, սակայն հայ ժողովրդի կորիզը չփրկվեց սովից: 1917 թվականի բերքի բամբակը ճանապարհների փակ լինելու պատճառով չէր վաճառվել և հյուսիսից հաց չէր ստացվել: Խոհեմ և տնտեսվար հայ գյուղացին բամբակի դաշտերում ցորեն ու բրինձ էր ցանել: Յանքափոխությունը շատ դրական էր անդրադարձել բերքի վրա, և 1918 թվականի դարնանը հացահատիկի հարուստ բերք էր աճում ու հասկավորվում Արարատյան դաշտում: Գյուղացին, մի ձեռքին բահ ու մյուսին հրացան, իր

ցանքը շրելիս գոհունակությամբ նայում էր աճող առողջ ծիլերին, լցվող ծանր հասկերին, ապա սրտի դողով նայում էր անհանգիստ շրջապատին, և սպասվող հարուստ բերքն ու անհանգիստ իրադրությունը նրան հիշեցնում էին իր պապերի խոսքը՝

— Գլխակեր բերք:

Եվ իրոք, 1918 թվականի բերքն Արարատյան դաշտում գլխակեր եղավ: Քաջ դամարվեցինները, որոնք մասնակցել էին Սարդարապատի կռիվներին և կազմակերպված բողոքել Բաթումի հաշտության դեմ, որոշեցին չդրկվել հարուստ բերքից: Բաթումի պայմանագրով երկաթգծի հետ միասին թուրքերին անցնող իրենց գյուղերից, նրանք դուրս բերեցին կանանց ու երեխաներին, սակայն տղամարդիկ զինված մնացին բերքը հավաքելու համար: Տաճիկները հունիսի երկրորդ կեսին գրոհում են Ղամարլիի շրջանի վրա: Սկսվում է կռիվ: Հայերը ցրված են այգիներում, ամեն մեկն իր հնձանում: Նրանց չի հաջողվում կազմակերպված ճակատով դուրս գալ թուրքերի դեմ, սակայն ցրված փոքրիկ խմբերով, երբեմն էլ միայնակ, համառ դիմադրություն են ցույց տալիս: Թուրքերը ետ են քաշվում և հրետանային կրակի տակ առնում ինքնապաշտպանվողներին: Երևանը, պայմանագրի տառն իսկ խախտած չլինելու համար, թեև պատրաստ վիճակի մեջ է դնում իր ուժերը, սակայն ոչ մի օգնություն ցույց չի տալիս դամարվեցիներին, որոնք կորուստներ տալով նահանջում են Աղբաշ և Երևան: Տաճիկները նրանց հետևանքում են մինչև համարյա Թոխմախան լիճը:

Հուլիսի 7—9-ը ծանր կռիվներ տեղի ունեցան նաև էջմիածնի գավառում:

Մեծուպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանը կաթողիկոսի հանձնարարությամբ մեկնում է Թիֆլիս՝ գերմանական ներկայացուցիչ Ֆոն Կրեսից խնդրելու, որ նա միջնորդի և թույլտրվություն ստանա, որպեսզի սովամահության մատնված գաղթականները մի քանի օրով գնան ու հավաքեն իրենց հասունացած ու կծղող բերքը: Եպիսկոպոսի առաքելությունը ոչ միայն ձգձգվում է ճանապարհների փակ լինելու պատ-

ճառով, այլև ապարդյուն է անցնում: Յուրենը կծղում էր թուրքերն էլ, իրենց զորքը Բաքվի վրա տարած լինելու պատճառով, թույլ պահակակետեր ունեին: Գյուղացիները սովորություն են դարձնում գիշերով գնալ և քիչ-միչ հավաքել ու շալակելով բերել բերքը: Թուրքերը հեծելազոր են բերում ու քշում հանդուգն գյուղացիներին:

Հուլիսի 7-ին թուրքերը երկու ուղղությամբ հանկարծակի հարձակում են ձեռնարկում էջմիածնի և Երևանի վրա: Սարդարապատից նրանք առաջանում են դեպի էջմիածին և Կարխուն-Ուլուխանլիից Ջանգիրասարի վրայով դեպի Երևան: Միակ մարտունակ մնացած Մահապարտների 5-րդ գունդը, աշխարհազորայինների հետ միասին, որոնց մի ձեռքին հրացան էր, իսկ մյուսին՝ մանգաղ, դուրս է գալիս էջմիածնից և Քյորփալու հայաբնակ գյուղի մոտ նորից լավ ջարդ է տալիս տաճիկներին ու նրանց քշում իրենց ելման դիրքերը: Սակայն կապիտան Մամաջանյանի Մարդարայի գումարտակին և փոխգնդապետ Հակոբյանի սահմանապահ գումարտակին չի հաջողվում կանգնեցնել Կարխուն-Ուլուխանլիից հարձակվող թուրքերին, որոնք գրավում են վերին ու ներքին խաթունարխ, Մեհմանդար, Չոբանքյարա, Նեջրլու, Թաղաքյանդ և Աղհամզալու գյուղերը: Բայց Սարդարապատից հարձակում գործած իրենց զորամասի պարտության պատճառով թուրքերը Ջանգիրասարում կանգ են առնում՝ շրջապատման մեջ չընկնելու համար: Մինչ այդ Երևանին հաջողվում է օգնության հասնել կապիտան Մամաջանյանին և փոխգնդապետ Հակոբյանին ու պահել ճակատը: Այսպիսով, նորից դրությունը փրկում է 5-րդ գունդը:

Լեոն գրում է՝ «Իսկությունն այն էր, որ թուրքաց Հայաստանը ոչնչացնելուց հետո երիտասարդ թուրքերը ոչընչացնում էին նաև ռուսաց Հայաստանը: Այս ծաղրական հանրապետությունն էլ, իհարկե, ժամանակավոր խաղ էր: Պոլսում թուրքերը հրատարակել էին Այսրկովկասի քարտեզը, որի վրա այլևս Հայաստան չէր մնում» («Անցյալից», էջ 404):

Սակայն թուրքերի համար ուրբաթը շուտ եկավ՝ քան

շաբաթը, և նրանց չհաջողվեց գրավել Երևանն ու բնաջնջել հայ ժողովրդի կորիզը: Բայց նրանք սովի ճիրաններին մատնեցին յաթաղանից փրկված հայությունը: 9 հազար քառակիլոմետրի վրա, որի 8/10-ն անջրդի լեռներ են, կոտակվել էր շուրջ մեկ միլիոն բնակչություն, որի ոչ պակաս 2/3-ը հին ու նոր գաղթականներ էին, տնից-տեղից տեղահան արված ու անօգնական բազմություններ, որոնք խոտով էին սնվում Կոտայքի և Սևանա ավազանի աղքատիկ լեռներում: Երկիրը նման էր մի մեծ գերեզմանոցի, սովը գնալով ավելի ահավոր էր դառնում, բայց պարենամթերքի ներմուծման ոչ մի հույս չկար: 1918 թվականի երկրորդ կեսին սովից ու տիֆից ավելի շատ հայ կոտորվեց հայկական «անկախության» տերիտորիայում, քան թե նույն թվականի առաջին կեսին թուրքական յաթաղանից՝ թուրքերի օկուպացրած տերիտորիայում: Այդ ժամանակամիջոցում սովից կոտորվածների թիվը հաշվվում էր 180 հազար:

1918 թվականի հունիսի կեսին Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որ կենտրոնականն էր մինչ այդ, ավարտեց իր անփառունակ գոյությունը:

Ավ. Ահարոնյանին, միշտ անխուսափելի Ալ. Խատիսովի հետ, նա Պոլիս ուղարկեց դահիճների ողորմածությունը հայցելու համար, իսկ Հովհաննես Քաջազնունուն, ըստ երեւելության ի տրիտուր նրա «Հայրենանվեր» գործունեության, Երևան ուղարկեց որպես վարչապետ:

Հունիսի 17-ին, Ղազարի վրայով, Քաջազնունին ժամանեց Երևան, որի բնակչությունը շատ սառն ու անգամ թշնամաբար ընդունեց նրան, թեև միջոցներ էին ձեռք առնելով առաջին վարչապետի մուտքը քիչ թե շատ հանդիսավոր դարձնելու համար:

Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանն այն ժամանակ, իհարկե, արդյունաբերական կենտրոն չէր գիտակից պրոլետարիատի հուժկու բանակով: Այն, ինչպես ասվում էր, ավել-

ի շուտ մայրագյուղ էր: Նրա բողոքը չէր կարող դրսևորվել բանվորության հզոր ցույցերով, գործադուլներով: Վարչապետի աթոռին էլ նախանձողներ չկային: Նրա վրա, ավելի ահավոր, քան դամոկլյան սուրը, կախված ճոճվում էր թուրքական յաթաղանը: Ստեղծված մղձավանջային իրադրության մեջ, յաթաղանի տակ և սովի ճիրաններում «սահմակած» ժողովուրդը, բնականաբար, անընդունակ էր զայրույթի կազմակերպված պոռթկումների:

Սակայն դժգոհություն ու բողոք կար, և զայրույթը պիտի պոռթկար յուրօրինակ ձևով:

Էությունը արտիստ, պաշտոնով պարետ Ա. Շահխաթունուն առաջարկվում է կազմակերպել Թիֆլիսից ժամանող կառավարության ընդունելությունը:

Քառասուն տարի անց դաշնակցության խսկ ամսագրում տպագրելով իր հուշերը, մի պահ արտիստը հաղթահարում է զինվորականին, և նա իբրև թե կատակի տալով գրում է.

«Ես իմ կարգին պատասխանեցի կատակով, թե ես պիտի նախընտրեի նրանց բոլորին բանտարկել» («Հայրենիք», 1959 թ., Ժ, էջ 91):

Բայց ժողովուրդը, մպսսան կատակելու տրամադրություն չունեի:

Երևանում ու էջմիածնում հանրածանոթ դեմք էր քաջ սպա Եգոր Մինասյանը: Նա ծնվել էր Սարգարապատ գյուղում, մասնակցել հայ ժողովրդի մեծ հերոսամարտին, հաղթել, սակայն շատերի հետ նա էլ բռնել էր հարկադրական գաղթի ուղին և ճաշակել գաղթականի դառնությունները: Էջմիածնեցի Խաչատուր Կարճիկյանը դաշնակցության գլխավոր պարագլուխներից մեկն էր և, իբրև Անդրկովկասյան սեյմի կառավարության ֆինանսների մինիստր, Գեգեչկորու և ապա Զխենկելու հայ կցորդներից մեկը: Ժամանակին նա էր Եգոր Մինասյանին ներգրավել դաշնակցության շաղթերը: Հայ ժողովուրդը Կարսի դավաճանական անկումը վերհիշելիս Կարճիկյանի անունն էր տալիս: Եվ ահա նա, էջմիածնեցի Կարճիկյանը, Քաջազնունու հետ, որպես Հայաստանի առաջին ֆինանսների մինիստր, ժամանել էր Երևան:

Դաշնակցական սպա Եգոր Մինասյանը գնում է իր պատրոնի մոտ՝ անձամբ նրանից լսելու նրա բացատրությունները։ Բացատրություններից դժգոհ Եգոր Մինասյանը զայրացած հանում է ատրճանակը և սպանում հայրենադավ պատրոնին։ Այնուհետև պարտքը հատուցած մարդու նման հանգստացած՝ նա դուրս է գալիս ու հայտնում, թե մինիստրին սպանեցի, կարող եք ինձ ձերբակալել։ Դաշնակցականների կառավարությունը թեև ձերբակալեց նրան, դատեց, բայց չհամարձակվեց պատժել։ Այնքան մեծ էր դժգոհությունն անգամ շարքային կուսակիցների շարքերում։ Ա. Խատիսովը այսպես է հաղորդում վրիժառության և բողոքի այդ ակտը։

«Սպանիչը Եգոր Մինասյան, դաշնակցական մըն էր, որ բանտարկված էր։ Դատարանին մեջ ան հայտնեց, թե սպանած է Կարճիկյանը նկատելով զայն մեղավոր այն բանի համար, որ Կովկասյան իշխանությունները զրկեցին Կովկասը ռուսական օգնություն և այդպիսով թուրքերուն հնարավորություն տվին Պազվի մեջ կոտորած սարքել» (էջ 97)։

Ընդհանուր փրկումն ու անկման, սովի և անգործության, անորոշության և անհեռանկարության պայմաններում տիրել էր ընդհանուր հուսալքում, արժեքազրկվել էին փրուն հեղինակությունները։ Նման պայմաններում աշխարհագրորային խմբերի թե՛ ղեկավար և թե՛ շարքային շատ անդամներ, որոնք երեկ քաջության հրաշքներ էին գործել ու հաղթել, բայց չէին վաշելել հաղթանակի պտուղները, չէին կարողանում գտնել իրենց ուժի և ունակությունների ճիշտ գործադրում և զուրկ էին ապրուստի միջոցներից։ Այդ մարդիկ դարձել էին աջ ու ձախ խժոժություններ գործող կամակոր ու խոլական մաուզերիստներ։ Դրանց մեջ ամենից ավելի աչքի էին ընկնում հենց Դրոյի զինվորները, նրանք, որոնք երեկ պաշտպանել էին Արաքսի գետանցները, կռվել էին Սարգարապատում և Բաշ-Ապարանում։ Բայց հիմա պատուհաս դառնալով, մաուզեր առած խժոժություններ էին գործում քաղաքացիների զլխին, տարբեր խմբեր կազմած հոշոտում էին միմյանց։

Բերենք մի բնորոշ օրինակ։ Իր տեղում խոսեցինք

Սարգարապատի հերոսներից տրապիզոնցի Թուլցիկ Հովսեփի մասին։ Հովսեփը դաշնակցության հին մարտիկներից էր, Բաթումում գործող տեղորիստների խմբի անդամ։ Մասնակցել էր կամավորական շարժմանը և 1918 թվականին ուներ ձիավորների իր հարյուրյակը։ Նրա հեծյալներից կարկառցի Եղիշը, որն իր 16-ամյա եղբոր հետ կռվել էր Սարգարապատում, դաշնակցության տիրապետության ժամանակ միզույզ եղ էր ճարել և բեռներ էր փոխադրում։ Մաուզերիստներ իզդիրցի Միհրանն ու Կուկուլը և կողբեցի Կուկուլը աչդ զույգ եզը հափշտակելու համար էջմիածնի մոտ սպանում են կարկառցի Եղիշին։ Թուլցիկ Հովսեփը, որ զինվորական պաշտոն ուներ, կռահելով, որ իր նախկին զինվորին սպանողներն այդ երեք հոգին կլինեն, սպանում է նրանց պատժել։ Սակայն Միհրանը, Կուկուլը և Կուկուլը «կորպորացիայի» ավելի ստորին օղակի պտուտակներ էին, իսկ ավելի բարձր օղակի «գործիչներ»՝ իզդիրցիներ Զրանգենց Ալեքը, Արարոն ու Գասպարը չեն հանդուրժում Թուլցիկ Հովսեփի այդ քայլը և օր-ցերեկով մեջտեղից վերացնում են ինքնազուլս խոչընդոտին։ Եվ անվանի մարտիկ Թուլցիկ Հովսեփին սպանողները մնում են անպատիժ, որովհետև նրանք վաշելում էին Դրոյի հովանավորությունը։

Ուրիշ օրինակ.

Այս միևնույն իզդիրցի Միհրանն ու Կուկուլը և կողբեցի Կուկուլը երկաթուղու կայարանից տուն վերադառնալու ժամանակ Երևանում սպանում են վանեցիների զնդի զինվոր Մանվել Արաղյանին։ Վանեցիները մեծ ցույց են կազմակերպում մաուզերիստների խժոժությունների դեմ։ Տուցարարները Վանի ինքնապաշտպանության հինգ անվանի զինքապետների ընտրում են իրենց բողոքը հայտնելու վարչապետ Խատիսովին։ Կառավարական շենքում նրանց առաջը կտրում է ինքը՝ Դրոն և զոռզոռում նրանց վրա՝ «հակակառավարական ցույց» կազմակերպելու համար։ Դիրքապետներից մեկը մաուզերը քաշում և փորձում է Դրոյին տեղնուտեղը գետին փռել, սակայն մյուսները խանգարում են։ Աղմուկի վրա կարծինետից դուրս է գալիս Խատիսովը և աշխա-

տում է խաղաղեցնել բոլորին՝ խոստանալով գտնել և պատ-
ժել հանցավորներին:

Հանցավորները չեն բռնվում ու չեն պատժվում, սակայն
Գրոյի վրա մատուցել քաշած վանեցի դիրքապետ Արաբաջի
Սենտոն հարկադրված է լինում հեռանալ Հայաստանի սահ-
մաններից:

Դաշնակցականներն ունեին Բուլղարացի Գրիգոր (Գեղ-
յան) անունով մի հին հայդուկ, որը Բուլղարիայի իր ապա-
հով կյանքը թողած՝ դաշնակցության շարքերում տարիներ
շարունակ զինվորություն էր արել Վանում: 1915 թ. ապրիլ-
յան ժարտերի ժամանակ նա ընտրվել էր զինվորական եռ-
յակի անդամ և ակտիվորեն մասնակցել Վանի հերոսական
ինքնապաշտպանության ղեկավարմանը: 1918 թվականին նա
Վանի ամբողջ վիլայեթի զինված ուժերի ղեկավարն էր, որոնց
հետ հարկադրական նահանջի ժամանակ ընկել էր Մի-
ջագետք, սակայն 1919 թվականին ծովեր ու ցամաքներ կըտ-
րելով շտապել էր վերջապես «անկախ Հայաստանի» մայրա-
քաղաքը՝ Նրևան: Բայց իրականացած երազն անմիջապես
ֆիասթափեցրել էր նրան, և նա չկարողանալով տանել մաու-
զերիստների վայրագությունները ու կառավարող կլիկի
կամայականությունները, թքում հեռանում է և հայրենի
Բուլղարիայի ճանապարհին, հիվանդ ու ընկճված, 1920 թվա-
կանին մեռնում է Պոլսում: «Պուլկարացի Գրիգորը, — պատ-
մում է իր հուշերի մեջ Սմբատը, — զայրացած եղած անար-
պարտություններն ու հայրենիքի ապագան վտանգող մութ
ձեռնարկներն, պիտի ձգեր հեռանալու: Ուզեցի զինքը համո-
զել... բոլոր ճիգերս անօգուտ եղան և Գրիգոր մեկնեցավ
Բուլղարիա» (Հայկ. ՍՍՏ պատմության թանգարան, Սմբատի
հուշերը», տետր 4, էջ 53):

Տխուր վախճան ունեցավ հնչակյան խմբապետ Պան-
դուխտը: Գաղափարական Պանդուխտը (Միքայել Սերյանը)
պատշաճ տեղ չգտնելով մայրաքաղաքում, իր շատ նոսրա-
ցած խմբով գնացել էր անհյուրընկալ Սարիղամիշ՝ սպասե-
լով հայրենի Մուշ ու Սասուն գերադառնալու առաջին իսկ

հնարավորությունը: Այստեղ էլ նա մեռնում է անտերություն
մեջ, 1920 թվականի ամռանը:

Բայց դաշնակցությունը դաժան հաշիվ տեսավ նաև Սար-
ղարապատի և Բաշ-Ապարանի հերոսամարտերի մասնակից
կոմունիստների և հատկապես Մահապարտների 5-րդ զնդի
հետ:

Օսմանյան թուրքերի արշավանքը դասակարգայնորեն և
քաղաքականապես ուղղված էր ամենից առաջ Հոկտեմբերյան
ռեվոլյուցիայի նվաճումների դեմ Անդրկովկասում: Պրուլետա-
րական Բաքվում հաստատված սովետական իշխանությունը
բուրժուական կարգի տապալման հետ մեկտեղ սպառնում էր
վերացնել բեզակյան հողատիրությունը, ոչնչացնել այն ֆեո-
դալական տարրերի տնտեսական ու քաղաքական ուժը, որոնք
օսմանյան բռնապետության հավատարիմ գործակալներն
էին Անդրկովկասում: 1917 թվականի վերջերից հանցավոր
դաշինքի մեջ մտնելով բեզերի ու թավադների հետ, դաշնակ-
ցության վարած քաղաքականությունն իրապես դարձել էր
օսմանյան օկուպացիային ընդառաջող և ի վերջո նաև օկու-
պանտներին սպասարկող գործոններից մեկը: 1918 թ. մա-
յիսին, ժողովրդական պատերազմի ծավալման օրերին, երբ
հայ ժողովուրդը արդար ցասումով լցված զենքը ձեռքին
մեն-մենակ կենաց ու մահու պայքարի էր դուրս եկել իր № 1
թշնամու դեմ, որ ֆիզիկական մահ էր բերում նրան, դաշ-
նակցությունը ոչ միայն համոզված էր, այլև արդեն տեսնում
էր, որ № 1 թշնամու հետ հաշիվը փակելուց հետո հայ ժողո-
վուրդը չէր հապաղի նաև վերջ տալու № 2 թշնամու՝ դաշ-
նակների խարխուլած ղեկավարությանը: Դաշնակցությունն
իր դիրքերը պահպանելու համար հարկադրված էր շտապե-
լու, հարկադրված էր շուտափույթ ծախելու Սարղարապատի
ու Բաշ-Ապարանի հերոսամարտերը, որպեսզի երկարաձգեր
իր նողկալի տիրապետությունը: Եվ դրա համար էլ չակեր-
տավոր հրոսակախմբերի դեմ ուղղված 5-րդ հողվածի հետ
միասին, չխորշելով թուրքի օգնությունից, սիրով ստորա-
գրում էր նաև 4-րդ հողվածը:

«4. Օսմանյան կայսերական կառավարությունը պար-

տավորվում է ղեկի ուժով օգնություն հասցնել Հայաստանի հանրապետության կառավարությանն այն դեպքում, երբ ներքին նրան կիսողի այդ մասին կարգը և հանգստությունը երկրում ապահովելու համար» («Հորիզոն», 1918 թ. հունիսի 11):

Օսմանյան տեսակետով Կովկասում կարգը, հանգիստը խանգարում էին մանավանդ «դաժան բանդիտները», այսպես կոչված ռուսացիներները», որոնք Բաքվում հաստատած իրենց «արյունալի լուծով» «ավելի քան կրիտիկական երկմիտ» էին դարձնում «Կովկասի դրությունը» (Խալիլ բեյի մայիսի 26-ի վերջնագրից): Բաթումում կնքված պայմանագրի շորորդ հողվածով դաշնակցությունն շտապում էր ոչ միայն ընդառաջելու թուրքերի ռեակցիոն ծրագրի իրագործմանը, այլև կանխահոգորեն ապահովելու իր տիրապետությունը:

Պայմանագրի շորորդ հողվածով գոտեպնդված դաշնակցությունը պայքար սկսեց զորամասերում հղած կոմունիստների դեմ և առաջին հերթին կազմալուծեց Մահապարտների 5-րդ գունդը, որն ուներ իր գնդային կոմիտեն: Վերհիշելով 5-րդ գնդի «բուլշևիկյան» անունը, նրա ըմբոստացումը վանի Տրլաշեն գյուղում, տրոհեց այդ գունդը, նրա մի մասը հանձնեց գնդապետ Սամարցյանին և անվանեց 3-րդ գունդ, իսկ նախկին հրամանատար Պավել Փիրումյանին (գեներալ Սիլիկովի հետ միասին) քշեց Նոր Բալաղետի երկրորդական շրջանը:

7. ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒՌ ՀԱՅԵԼՈՒ ՄԵՋ

Մենք տեսանք, որ Երզնկայից մինչև Սարգսիսպատ թուրք բարձր հրամանատարությունն իր դիվանագիտությամբ հեշտացրեց իր քայքայված և անմարտունակ զորքի առաջխաղացումը: Տեսանք նաև, թե ինչպե՞ս անդրկովկասյան կոնտրռուսացիոն պարտիաների հակասովետական կռաւիցիան,— որին միանալու իր տիմար ու հանցավոր քաղաքականությամբ դաշնակցությունը հայ ժողովրդին զրկել էր Սովետական Ռուսաստանին ապավինելու հնարավորությունից,— զսնազան զաղտնի ու հայտնի միջոցներով նպաստել էր թուրքերի այդ առաջխաղացմանը: Տեսանք նմանապես, թե ինչպես Սարգսիսպատի մայիսի 22-ի հաղթանակը շրջադարձային նշանակություն ստացավ հայ ժողովրդի համար:

Եթե 1918 թվականի մայիսի 22-ին հայ զորքն ու աշխարհազորայինները փայլուն հաղթանակ չտանեին Սարգսիսպատում, ապա թուրքերը մի քանի ժամ հետո կմըտնեին էջմիածին, իսկ մի օր հետո՝ Երևան: Թուրքերը դեպի Ադրբեջան և ապա Դաղստան ու Թուրքեստան տանող ճանապարհի վրա խոչընդոտ չէին թողնի: Սակայն Սարգսիսպատն ու Բաքուն խառնեցին նրանց բոլոր հաշիվները և ապահովե-

ցին հայ ժողովրդի կորիզի ֆիզիկական գոյութիւնը և ճանապարհ բացին նրա հետագա պատմութեան առաջ:

Դաշնակցութիւնն իր տիրապետութեան երկուեկես տարվա ընթացքում, հասկանալի պատճառներով, շարժեքավորեց ինչպես Սարգարապատի առաջին և հետագա ճակատամարտերը, այնպես էլ Բաշ-Ապարանի ու Ղարաքիլիսայի մեծ կռիւները, շուտամասիրեց այդ կռիւների պատմութիւնը, փորձը, շնչեց Սարգարապատի ո՛չ առաջին, ո՛չ էլ երկրորդ տարեդարձը, որովհետեւ դրանք ժողովրդական կռիւներ էին և մղվել էին իր անփառունակ ղեկավարութեան վրա դրված վերջակէտից հետո միայն: Գտնվեց միայն մի կոմունիստ (Մ. Ղ.-ն), որ մասնակցել էր Ղարաքիլիսայի կռիւին և ականատես էր եղել հայ զորքի հաղթանակին ու պարտութեանը Ղարաքիլիսայի ճակատում, որը մի բարակ բրոշուր տպագրեց Թիֆլիսում 1920 թվականին, դեռ մենշևիկների տիրապետութեան օրոք: Սակայն Բաշ-Ապարանի և Սարգարապատի մասին ոչինչ չգրվեց, բացառութեամբ մի երկու փոքրիկ հոդվածի, որ 1920 թվականին լույս տեսան «Ռազմիկ» զինվորական թերթում: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ այդ հերոսամարտերը դաշնակցութեանը չէին, այլ ժողովրդինը, իսկ ժողովրդից դրանց դափնին խլելը հեշտ չէր: Դաշնակցականները լավ էին ըմբռնել, անշուշտ, որ նշված հերոսամարտերի ճշմարտացի պատմութիւնը կարող էր միայն վարկաբեկել իրենց:

Դառն տարագրութեան մեջ, երբ կապիտալ է հարկավոր դաշնակցութեան սնանկացած ֆիրման և եղկելի գոյութիւնը մի կերպ պահպանելու համար, և երբ արդեն կենդանի չէ ճակատամարտի մասնակիցների մեծ մասը, դաշնակցութիւնը տեղ է կանգնել Սարգարապատի հերոսամարտին և թրմբկահարել իր օգտին:

Նրանք գրում են հուշեր, հաստահատոր գրքերում առանձին էջեր են նվիրում Սարգարապատի դրվատմանը, փառաբանում են իրենց մարդկանց: Եվ քանի որ սուտ է նրանց գրածն ու միտումնավոր, ապա այն հերքելու համար կարելի

է հեռուն չգնալ, այլ բավարարվել իրենց իսկ աղբյուրներով: Երևանցի բժիշկ Հ. Մելիքյանը գրում է.

«Երբ այս (Ալեքսանդրապոլի.— Հ. Թ.) նահանջի մասին լուր է առնում Երևանի Ազգային խորհուրդը, որոշում է ճակատագրական կռիվ տալ Սարգարապատում և Բաշ-Ապարանում: Այս որոշումը հանձնվում է զինվորական իշխանութեանը ի կատար ածելու համար» («Հայրենիք», 1925 թ., № 7, էջ 74):

Բայց երևանցի բժիշկն այդ ժամանակ Երևանում չէր գտնվում, այլ Ղասաբբաշյանի ղորամասի հետ Ալեքսանդրապոլից նահանջում էր Կոշ գյուղը: Ուստի երևանցի բժիշկը չի կարող գիտվել որպես օրհասական օրերին Երևանում կատարված դեպքերին իրադեկ վկա: Դաշնակցական զինվորական գործիչ Ա. Աստվածատրյանն այդ ժամանակ Երևանում էր գտնվում և ի պաշտոնի սերտ առնչութիւն ունէր այդ օրերի իրադարձութիւնների հետ: Նա էլ է նույն ամսագրում տպագրել իր հուշերը, բայց նրա հուշերի մեջ Երևանի ազգային խորհրդի այդպիսի վճռական որոշման հիշատակութիւն չկա: Նախ, նա գիտեր, որ այդպիսի որոշում չի եղել, երկրորդ,— սա կարող է մանրուք լինել,— այդ ժամանակ Երևանի ազգային խորհրդից արդեն առանձնացված էր Հատուկ հանձնաժողովը, որը միայն կարող էր այդ տագնապալի օրերին որևէ որոշում կայացնել: Իսկ ճակատամարտ տալու նպատակահարմարութեան և տեղի ընտրութեան որոշումը կարող էր կայացնել միայն բարձր հրամանատարութիւնը: Իսկ այդ հրամանատարութիւնն ինչո՞ւ պիտի նախապատվութիւնը տար Սարգարապատին, նրա ո՞ր դիրքային առավելութեան համար: Սարգարապատն անապատում ընկած մի փոքրիկ կայարան էր, միանգամայն անպաշտպան վերևից՝ Կարաբուրուն—Արաքսից իջնող և այդ բարձունքից կրակող թուրք զորքի առաջ: Գին. Սիլիկովի ռազմավարութեան մասին մեծ կարծիք չունենք, սակայն և այնպես նա զինվորական էր ու գններալ, նա շատ լավ գիտեր, որ Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը պաշտպանելու ի վիճակի չեղած զոր-

քին չի կարելի կոչի հանել Սարգարապատի հարթավայրում։ Նրան լավ ծանոթ էր Ուլուխանլուն և նա մտածում էր, — բայց միայն նախքան Երևանի քաղաքային դումայի կապիտուլյանտական որոշումը, — թե միգրացիոն հնարավոր լինի որևէ մի բան անել Կարխուն-Ուլուխանլուի ճահճատներում։ Բայց ուշագրավ է, որ իրադեկ Ա. Աստվածատրյանը, հարգանքի տուրք տալով գեն. Սիլիկովին, նույն ամսագրում համեստորեն ասում է՝ «գիտեինք արդեն, որ ընդհարումների նախօրյակին նա հոռետես էր» («Հայրենիք», 1951 թ., № 2, էջ 42)։

Շատ ավելի իրադեկ Ա. Շահխաթունին, միևնույն ամսագրում, վկայում է, որ բարձր հրամանատարությունը կոխվեց որոշում կայացրեց միայն կոխվել սկսվելուց հետո։

«Այո՛, լսում եմ. սա Սարգարապատի թնդանոթների ձայներն են։ Բայց ձայներն ավելի մոտ են լսվում։ Դա վատ նշան է...

Վերջապես համարվեցինք։ Երկու վայրկյան հետո եկավ սպարապետ Նազարբեգյանը։ Ներկա էր նաև զծից մասնավորապես եկած զորավար Սիլիկյանը։

Երկու հարց կար։ Առաջինը նահանջել ու լքել Երևանը և բարձրանալ բարձունքները, ամրանալ այնտեղ ու այնտեղից շարտել թշնամուն։ Երկրորդն էր՝ դիմել ամեն միջոցի, որ պետքի թույլ չտրվի տաճիկներին մտնելու Երևան ու էջմիածին։

Չնայած հարցի երկու կողմն էլ շատ լուրջ էին, կարճ առեց ժողովը։

Սպարապետը ոչ մի բառ չէր արտասանում և լսում էր, թեև որոշումը ինքը պիտի գործադրեր։ Սիլիկյանը համաձայն չէր Երևանը հանձնելուն։ Արամը նույնպես։ Վերջին խոսքը ինձ տրվեցավ։ Ես ասացի։

— Մեր ժողովուրդը կարող է քայքայվել և այլևս ոչ մի դիմադրություն ցույց չտալ թշնամուն, եթե Երևանը և էջմիածինը հանձնվեն։

Սիլիկյանը ասաց։

Բայց կա մի պայման։ Կարո՞ղ եք վստահեցնել ինձ, թե վաղը կամ մյուս օրը Երևանից ինձ կհասնեն օժանդակ

պահեստի ուժեր՝ իրենց հետ բերելով ամեն տեսակ մթերք, ռազմանյութ և անհրաժեշտ առարկաներ։

Արամը ցատկեց տեղից և ասաց։

— Ես և Շահխաթունին երաշխավորում ենք։ Ամեն ինչ կանենք, որ գնե՞րալը ունենա իր ցանկացածը մեր լիակատար աջակցությամբ։

Ղողանջում էին Երևանի եկեղեցիների զանգակները» («Հայրենիք», 1959 թ., № 6, էջ 98 և 99)։

Այստեղ անվիճելի չէ այն ամենը, ինչ Շահխաթունին ասում է իր մասին։ Սակայն միանգամայն անվիճելի է այն, որ նրա հիշատակած նիստը, — եթե այդպիսին իրոք տեղի է ունեցել, — ապա տեղի է ունեցել միայն այն ժամանակ, երբ Սարգարապատի կոխվել արդեն սկսվել էր («Այո՛, լսում եմ, սա Սարգարապատի թնդանոթների ձայներն են»), երբ էջմիածինն ձայնակցելով արդեն «ղողանջում էին Երևանի եկեղեցիների զանգակները»։ Ծիշտն այն է, որ Երևանը կրոնականորեն կայացրեց միայն Սարգարապատի առաջին հաղթանակից հետո։

Այսպիսով, երևալցի բժիշկ Հ. Մելիքյանի գրածը մտացածին է։

Ս. Վրացյանը դաշնակցության թե՛ այդ նույն օրգանում և թե՛ առանձին հրատարակած գրքում այդ առթիվ գրում է.

«Թուրքերի ընդհանուր հարձակումը մի պահ Երևանում առաջ բերեց անսպասելի իրարանցում ու սարսափ։ Դիմադրությունը շատերին թվում էր անհնար ու անիմաստ։ Հաղթության վստահություն չէին ներշնչում և մինչև այդ բանակից հասնող տեղեկությունները. զոր. Սիլիկյանի հաղորդագրությունները մոռալ գուցե՞րով էին ներկայացնում զորամասերի դիմադրական կարողությունը։ Բնակչությունը պատրաստվում էր փախուստի» («Հայաստ. Հանր.», էջ 118)։

Հ. Մելիքյանը խոսում է նաև Սարգարապատի ճակատամարտին մասնակցած զորամասերի, նրանց թվի մասին և այլն։ Նրա տեղեկությունները տեղեկացիող են և սխալ։ Ըստ նրա ցուցման մոտ 10 հազար հոգի է մասնակցել Բաշկալարանի և Սարգարապատի կոխվելուն, որոնցից խմբերի

բաժինը ընդամենը 500 սվին է, ուրեմն կադրային զորքի թիվը եղել է 9500 զինվոր: Մինչդեռ, ինչպես տեսանք, խմբերի և աշխատավոր գյուղացիության մասնակցությունը թվական տեսակետից երբեք պակաս չի եղել կադրային զորքի թվից, այնինչ Հ. Մելիքյանը աշխատավոր գյուղացիության՝ աշխարհազորայինների մասին ոչ մի խոսք չի ասում: Խմբերից էլ տալիս է միայն երեքի անունը, այն էլ անճիշտ: Պանդուխտի և Թուրքիկ Հովսեփի մասին նա նույնպես ոչինչ չի ասում: Հ. Մելիքյանի ցուցակը շատ սխալ է: Բերենք միայն մեկ օրինակ: Նա Բաշ-Ապարանի և Սարգարապատի կոլտղների ցուցակի մեջ է մտցնում «Վանի Ա. և Բ. հրաշանաձիգ գնդերը» — 2500 սվին: Վանեցիների գնդերը միասին երբեք այդպիսի մեծ կազմ չեն ունեցել: Նրանց առավելագույն թիվը եղել է 1200, ոչ ավելի, իսկ Սարգարապատի կոլտղների օրերին Վանի Ա. և Բ. գնդեր չկային, այլ կար միայն մեկ գունդ՝ 800 սվին կազմով, որը ո՛չ այդ օրերին և ոչ էլ հետագայում ամենեին Սարգարապատի կամ Բաշ-Ապարանի ճակատներում չի եղել: Նա 1918 թվականի մայիսի սկզբից Չորրորդ գունդ անունով գործում էր Ղամաբուլ-Յուվայի ճակատում՝ պահպանելով Գայլի Դրունք գետանցը:

Հ. Մելիքյանը շատ ծիծաղելի է դառնում, երբ փորձում է պատկերացնել կովի ընթացքը:

«Տաճիկները, — գրում է նա, — թողնելով մեզ իրենց դիրքերը և 3 օր հետո դեպի Ալեքսանդրապոլ նահանջելուց հետո, տեսնում են, որ իրենց հետապնդող չկա, նորից վերադառնում և Արաքս կայարանի մոտերը, մայիսի 25-ին, հանդիպում են մեր բանակին: Տեղի է ունենում տաք կռիվ. մեր բանակը կարծելով, որ իրենց առաջ մեծ ուժ է կանգնած, գիշերը նահանջում է, իսկ տաճիկներն էլ տեսնելով հայերի ուժեղ դիմադրությունը, իրենց հերթին նույն գիշերը նահանջում են դեպի Ալեքսանդրապոլ» («Հայրենիք», 1925 թ., № 7, էջ 75):

Պարզվում է, որ Հ. Մելիքյանը մանկական գրողի շնորհք էլ է ունեցել: 10—12 տարեկան հասակում «աշիրաթ» կազմած ճիշտ այսպես էին կովում մեր թաղի տղաները:

Մնում է ենթադրել, որ կամ «Հայրենիքն» ունի նաև մանկական գրականության բաժին, կամ թե սա Սարգարապատի հերոսամարտը նսեմացնելու մի անճոռնի փորձ է:

Հ. Մելիքյանը հավակնում է նաև տալ եզրակացություններ ու գնահատականներ: Նա գրում է. «Մեր հաղթանակի հերոսներն էին զոր. Սիլիկյանը, գնդապետներ՝ Դանիել բեգ Փիրումյանը, Հասան Փաշայանը, Վեքիլյանը, Դրոն և ուրիշներ» (նույն տեղը, էջ 74):

Շատ մեծ կարծիք ունենալով ախալցխացի երիտասարդ գնդապետ Կարո Ղասաբբաշյանի (Հասան Փաշայանի) մասին, այնուամենայնիվ գիտենք, որ նրան չվիճակվեց մասնակցելու Սարգարապատի կռիվներին: Մինչ նա կվերակազմեր իր և իրեն տրված զորամասերը և կովի դուրս կբերեր այն, «...մայիսի 29-ի գիշերը հայտնվեց Բաթումում կնքված դաշնագրության մասին» (նույն տեղը, էջ 75), և նրա վերակազմված զորամասը հարկադրված եղավ կանգ առնել և շփման մեջ չմտնել թուրքերի հետ: Էլ ի՞նչպես կարելի է նրա անունը թվարկել Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի հերոսների շարքում: Հ. Մելիքյանը հերոսների ցուցակի մեջ չի մտցրել Մահապարտների գնդի հրամանատար Պավել Փիրումյանին, նույն գնդի գումարտակի պետ, հերոսաբար զոհված Վարդան Զաղինյանին, ուսս գնդապետներ Սիլինին, Կորոլկովին, Պերեկրյուստովին, չի հիշատակել այդ օրերին բոլորի կողմից սիրված հրետանավորներ Իգիթխանյանի, Աթանեսյանի, Կարաբեշիշյանի, Կիլի և Սակելյարիի անունները, Պանդուխտի անունը: Հերոսների շարքում նա չի հիշատակում նաև հոգևորականներին, թեև գիտե Գարեգին եպ. Հովսեփյանի խաղացած դերը: Նա երևի, չի լսել անգամ ուսական ծառայության սպա, ծագումով Ֆրանսիացի փոխգրենդապետ Շենուրի անունը, մինչդեռ Շենուրը 1918 թվականի հայկական ինքնապաշտպանության ամենահերոսական դեմքերից մեկն է և Դանիել բեգ Փիրումյանի առաջին օգնականը Սարգարապատի կովի օրերին:

Սակայն Սարգարապատի մասին խոսելիս Հ. Մելիքյանի մակարդակից վեր չեն բարձրանում նաև Ս. Վրացյանն ու Ա.

Ահարոնյանը: Նրանց նպատակը պատմական ճշմարտության վերհանումը չէ, այլ ցույց տալ, որ այդ հերոսամարտերի կազմակերպումը դաշնակցությանն է: Այս տեսակետից ոեկորդը պատկանում է, իհարկե, Ահարոնյանին: Նա ղլանում է դրվատական խոսք ասելու, ասենք, Դանիել բեգ Փիրումյանի, Պավել Փիրումյանի, Շենուրի ու Պերեկրյոստկովի, Կլիշի կամ Սակելյարիի մասին: Երևի նա չի էլ լսել վերջիններիս անունները: Նրան հարկավոր է Դրո և Արամ, Արամ և Դրո, որպեսզի ցույց տա, որ Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի հաղթանակներն իրենցն են: Եվ որովհետև Դրոն գործում էր Բաշ-Ապարանի ճակատում, իսկ Սարգարապատի ճակատի հրամանատարներից և ոչ մեկը դաշնակցական չէր, ապա ահարոնյանական սիլլոգիզմի ուժով Սարգարապատի ճակատի դրուժյունը պետք է միշտ վատ լիներ, անկաշուն, իսկ Բաշ-Ապարանին՝ միշտ հաջողակ ու հաղթական: Նրա ի՞նչ փուլթն է, որ Սարգարապատի ճակատը հմուտ ղեկավարության շնորհիվ ոչ միայն միշտ հաղթական է եղել, իսկ Բաշ-Ապարանի ճակատը Դրոյի խակ ուղղմավարության հետեւանքով միշտ ապագնապ է ներշնչել զեն. Սիլիկովին, և վերջինըս շարունակ հարկադրված է եղել, այլ պահեստի զորք չունենալու պատճառով, Սարգարապատի ճակատից օժանդակ ուժեր վերցնել և ուղարկել Բաշ-Ապարան՝ Դրոյին: Այսպես է իսկությունը: Այս բանն ասում եմ ոչ միայն ես, որ աշխատել եմ պարզել հայ ժողովրդի մեծ գոյամարտի ընթացքն ու պատկերը, այս բանն ասում է նաև վարդգես Ահարոնյանը: Եվ հայրն ու որդին միևնույն ամսագրում ժխտում են իրար: Ինչպես ասել ենք, հայ-թուրքական պատերազմին քաջ իրազեկ և մասնակից ռուս սպա Մուրատովը և անգլիացի Ալլընը համատեղ աշխատություն են գրել Կովկասյան ռազմաճակատի մասին, իսկ որդի Ահարոնյանն այն համառոտագրել ու թարգմանաբար ղետեղել է «Հայրենիք» ամսագրում՝ «Կովկասյան ռազմադաշտը և հայերը» վերնագրով:

«Սիլիկյանը, — գրել են նրանք և թարգմանել է որդի Ահարոնյանը, — զորացրեց Դրոյին երկրորդ հեծյալ գնդով և մայիսի 25-ին Դրոն դիմեց հարձակման... կռիվը շարունակ-

վեց մայիսի 26-ին, և մայիսի 28-ին Սիլիկյանը ուժեղացրեց Դրոյին հետևակով: Մայիսի 29-ին Դրոն ի վիճակի եղավ ետ շարտելու թուրքերին Բաշ-Ապարանից և ամուր կերպով պահելու այդ կարևոր անցքը» («Հայրենիք», 1955, № 10, էջ 31):

Իսկ ո՞ւմ հաշվին էր Սիլիկովը երկու անգամ ուժեղացնում Դրոյին, չէ՞ որ նա ոչ մի պահեստի ազատ ուժ չուներ, չէ՞ որ այս տխուր ճշմարտությունը նույն ինքը «Հայրենիքն» է տպագրում:

«Թուրքերը հառաջանում են դեպի Սարգարապատ — Քարխուն ճակատից... Չունեմ որևէ պահեստի զինվոր՝ թշնամուն դիմադրելու համար» (էջմիածնից զեն. Սիլիկովի հեռագիրը Երևանի Հատուկ հանձնաժողովին, «Հայրենիք», 1959 թ., № 8, էջ 21):

Իր տեղում մենք արդեն տեսանք, որ զեն. Սիլիկովը ղգալի ուժեր է վերցնում Սարգարապատի ճակատից և ուղարկում Բաշ-Ապարան:

Հայրը գործ չունի ճշմարտության հետ:

Նա գրում է.

«Այո, Դրոն սեղմել է թուրքերին և հալածում է անխնայորեն, բայց Սարգարապատը, Սարգարապատը» («Հայրենիք», 1931 թ., № 1, էջ 85):

Կամ թե.

«Բաշ-Ապարանում անհաղթելի Դրոն թուրքերին նեղելով՝ շարտում է դեպի Ալեքսանդրապոլ: Սարգարապատում սակայն, հակառակ մեր զինվորների առասպելական հերոսության, դրուժյունը շարունակում է ծանր մնալ մեզ համար» (նույն տեղը, էջ 84):

Անպատասխանատու պոռոտախոսություն:

Ահարոնյանը դրվատանքի շատ ավելի ճոռոմ խոսքեր է տեսնում Արամ Մանուկյանի հասցեին: Արամ Մանուկյանին հերոսի դափնիներով պսակելը շատ ավելի հեշտ էր, քան որևէ մեկ ուրիշ դաշնակցականի: Ինչո՞ւ: Նախ, նա արդեն մեռած էր (բժավոր տիֆը նրան տարավ դեռ 1919 թվականի հունվարի 28-ին): Իսկ մեռածներին միշտ ավելի հեշտ է և՛ հերոսացնել, և՛ սրբազործել:

Երկրորդ, Արամ Մանուկյանն իր շրջապատի մյուս դաշնակցականներին, անտարակույս, մի գլխով բարձր էր, սա էլ սոսկ այն պատճառով, որ մյուս դաշնակցականները գլուխ բոլորովին չունեին և չգիտեին, թե ինչ են անում, իսկ Արամ Մանուկյանը գիտեր, թե ինչ էր անում: Երրորդ, Սարգսրապատի կրիտիկական օրերին Արամ Մանուկյանը, անտարակույս, շրջափելի ծառայություններ է մատուցել հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործին: Բայց և այնպես, դիկտատոր և ինքնապաշտպանության գործի կազմակերպիչ չի եղել:

Սակայն Ահարոնյանը միևնույն ամսագրի հաջորդ էջում ամեն տեսակ դրվատանքի խոսք ասելով Արամի հասցեին, չափազանցության մեջ ընկնելով, եզրափակում է այսպես.

«Համակ գիտակից և իմաստուն անգթություն է այդ մարդը: Ինչպես բոլոր իրական առաջնորդները, որոնք անողորմ օրերին են ծնվում և մեծ լինելուց առաջ գիտեն անողորմ լինել նույնքան, որքան բախտն է անողորմ դեպի իրենց ազդն ու հայրենիքը»:

Կամ թե՛

«Տեսողի իր ուժեղ, հստակ իմացականությունը փարոսի պես բարձրանում էր իր հզոր կամքի երկաթի պատվանդանին և իր վճռականության առջև ամեն ինչ ծովում է ու խոնարհվում»:

«Ամեն ինչ ծովում է ու խոնարհվում»՝ բացի դաշնակցությունից ու նրա այդ օրերի առաջին շեֆ Ահարոնյանից, որովհետև այսպիսի դրվատականից հետո մնում էր սպասել, որ Ավետիք Ահարոնյանը, որպես Հայոց կենտրոնական ազգային խորհրդի նախագահ, Արարատյան հանրապետության առաջին վարչապետ կկարգեր Արամ Մանուկյանին, որը թե՛ իր մատուցած ծառայություններով և թե՛ խելքով բոլոր դաշնակցականների մեջ գուցե միակ հարմարագույն թեկնածուն կարող էր լինել այդ պոստի համար. ավելի՛ն. իրերի բերումով, պատմության ընթացքով արդեն գտնվում էր այդ պոստում: Սակայն այսքան դրվատական խոսքեր շուրջով Ահարոնյանը, հենց որ ի վիճակի եղավ, անմիջապես անտես առավ Արա-

մին և առաջին վարչապետի պոստը հանձնեց մեկ ուրիշի, որը համեմատության մեջ դրվել չի կարող իրատես Արամ Մանուկյանի հետ:

Ահարոնյանը և մյուս «Թիֆլիս նստողները» չէին կարող Արամին ներել նրա մեծ զանցանքները, — այն, որ նա հաճախ հակադրվել էր իր պարտիային: Վանում, որտեղ էր հիմնականում գործել Արամ Մանուկյանը, նա քանիցս խոստովանել էր, թե «ես իբրև հայ մարդ տարբեր կմտածեմ, իսկ իմ մեջ դաշնակցական Արամը այլ կերպ կվճռե» (Հ. Երամյան, «Ջուլարձան», Ալեքսանդրիա, 1929 թ., հ. Բ., էջ 61): Հանրահայտ է, որ դաշնակցությունը միշտ էլ անտեսել էր այդ «իբրև հայ մարդ այլ կերպ մտածող» գործչին, նրան առաջ չէր քաշել, երբեք չէր ընտրել որևէ բյուրոյի կազմի մեջ, նրա ձայնը լսելի չէր դարձրել իրենց շարքերում և երբեք նրան չէր վստահել որևէ կազմակերպություն: Շատ լավ գիտենալով Արամի ռեալիստական դիրքորոշումը, դաշնակցությունը նրան մասնակից չդարձրեց էրզրումի 1914 թվականի վճռական ժողովին: Հանրահայտ է, որ Արամը 1914 թվականին վճռականորեն բողոքել էր կամավորական շարժման դեմ, որ նա 1917—18 թվականների դեկտեմբեր-հունվար ամիսներին Երևանից պաշտպանում էր Ստ. Շահումյանի հետ բանակցող դաշնակցականներին, իսկ 1918 թվականի ապրիլին ոչ միայն հատուկ պատվիրակ էր ուղարկել մեծ Լենինի մոտ, այլև Երևանի նահանգում գործակցություն էր հաստատել կոմունիստական ուժերի հետ:

Արամ Մանուկյանը ռեալիստ էր, գուցե և միակ ռեալիստը ռոմանտիկ վարժապետների շրջանում: Նա ճանաչում էր հայ ժողովրդին, գիտեր նրա հնարավորությունները և համամիտ չէր հայ ժողովրդին մեկուտացման դատապարտելու քաղաքականությանը: «Մեր մեջքը որ ամուր չլինի, կկրկնվի 1915 թվականը» — գրել էր նա Թիֆլիս՝ Ռ. Տեր-Մինասյանին, իսկ Երևանում հայկական զինված ուժեր կազմակերպելու ժամանակ իր գործակից Ա. Աստվածատրյանին ասել էր.

«Ես մի բանից եմ վախենում, վախենում եմ սևերես

դուրս դանք մեր ժողովրդի առաջ, չկարողանանք կազմակերպել գործը և կորցնենք նրա հավատն ու վստահությունը... Հետագա մեր պատմությունը վկա, որ Արամի վախն անտեղի չէր» — ավելի քան երեք տասնամյակ հետո եզրափակում է այդ գործակիցը («Հայրենիք», 1951, № 2, էջ 32—33):

Ընդ տ է, Վանի 1915 թվականի հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո դաշնակցությունը մի պահ, միայն մի պահ, երկինք բարձրացրեց Արամ Մանուկյանին, բայց նա այդ բանն արավ միայն հետին մտքով, միայն այդ հերոսության իսկական զեկավարի անունը մոռացության մատնելու և հաջողված ինքնապաշտպանությունը միայն դաշնակցությանը վերագրելու դիտավորությամբ: Բայց Վանի գաղթից հետո անմիջապես մոռացավ Արամ Մանուկյանին և նյութական հնարավորություն չստեղծեց, որ այդ հիվանդ մարդը կարողանար մտածել բուժման մասին:

1917 թվականի սկզբին, փետրվարյան ռևոլյուցիայից անմիջապես առաջ, անգործության դատապարտված Արամ Մանուկյանը Թիֆլիսում ձեռնամուխ է լինում իր հուշերը գրի առնելուն: Մեծ պատերազմը շարունակվում էր, և նրա վերջը դեռ չէր երևում: Թուրքերն արդեն կոտորել էին հայ ժողովրդի կեսը: Յարական կառավարությունը կազմալուծել էր կամավորական շարժումը ու խաչ էր քաշել այդ շարժման հետ կապված վարդապետյն հույսերի վրա: Յարիզմը բացահայտորեն հակահայկական քաղաքականություն էր վարում, մանավանդ նվաճված հայկական վիլայեթներում: Վանի հերոսամարտն արդեն պատմություն էր դարձել, իսկ վանեցիները՝ գաղթական: Այդ անբարենպաստ իրադրության մեջ իրատես Արամը գրում է.

«Պատերազմից հետո հայերի համար պիտի ստեղծվեն շատ սոսկալի պայմաններ, հասարակական տրամադրությունը պիտի երթա դեպի ետ (մի բարեբախտ անակնկալ միայն կարող է փրկել մեզ, որը շատ անհավանական է): Բոլոր արժեքները պիտի վերագնահատվեն: Նոր դարազույս պիտի բացվի մեզ համար: Հին արժեքներից շատերը պիտի ընկնեն: Կարճ մեր ամբողջ հին գործունեությունը պիտի դառնա

պատմություն» («Արամի հուշերի նախաբանը», «Հայրենիք», 1922, դեկտ., էջ 23):

Սա մեղադրական եզրակացություն է դաշնակցության ամբողջ քաղաքական գործունեության դեմ: Եվ բազմաշարժար հայ ժողովրդի առաջ սևերես դուրս եկողները, նրա հավատն ու վստահությունը կորցնողները, նրանք, որոնք իրենց իսկ կերտած պատմությամբ դատապարտված էին պատմության արխիվը նետվելու, հասկանալի է, քանի դեռ շահատակելու հնարավորություն ունեին, ամենևին չէին կարող ներողամիտ լինել այն մարդու նկատմամբ, որը հայ ժողովրդի փրկության հույսը դրել էր միայն այժմ արդեն իրականություն դարձած մի բարեբախտ անակնկալի վրա:

**Տ. ԳԵՆԵՐԱԼ ՍԻԼԻԿՈՎԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԶՈՐԱԲԱԺՆԻ ԵՎ
ՆՐԱ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Ձեռնամուխ լինելով այս գործին, տեսա, որ դաշնակցականները արխիվային շատ աղքատիկ ժառանգություն էին թողել: Այդ բանի համար չի կարելի մեղադրել միայն նրանց: Երևանը մինչ այդ հայ ժողովրդի հասարակական կյանքի կենտրոնը չէր եղել և դրա համար էլ ի վիճակի չէր պատշաճ ձևով գրառելու այն մեծ երկունքը, որ պատմությունը հայ ժողովրդին վիճակել էր վերապրելու Երևանի դռներին: Նյութերի և փաստաթղթերի այն հարստությունը, որ այժմ կա մեր պետական արխիվում, պատմության թանգարանում և գրադարանների հատուկ ֆոնդերում, մեծ մասամբ ձեռք է բերվել սովետական օրոք:

Այդ նյութերի մեջ՝ մեր թեմայի համար՝ առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում գեներալ Նազարբեկովի հուշերն ու բացատրագիրը և հատկապես գեներալ Սիլիկովի նամակները:

Հայկական ՍՍՌ հեղափոխության թանգարանը Սարգսրապատի հերոսամարտի տասնամյակի առթիվ գեն. Նազարբեկովին հանձնարարում է գրել իր հուշերը: Գեներալ Նազարբեկովը կարգի է բերում իր արխիվը, գրում է իր հուշերը, սակայն Երևանի զորաբաժնի գործողություններին հասնելիս բարվոք է համարում Թիֆլիսից, որտեղ ապրում էր նա, դիմել Երևան՝ գեն. Սիլիկովին, որն այն ժամանակ ռազմագիտու-

թյուն էր դասավանդում Երևանի բուհերից մեկում, խնդրելով, որ նա իրեն օգնի Սարգսրապատի և Բաշ-Ապարանի կռիվների մասին գրելիս: Գեն. Սիլիկովը 1929 թ. մայիսի 25-ին գրում է իր առաջին նամակը: Ծերացած գեներալը դժգոհ է մնում իր առաջին նամակից: Անցել էր 11 տարի, հիշողությունն էլ թուլացել էր: Դրա համար էլ որոշ ժամանակ անց, երբ նորանոր մանրամասնություններ է վերհիշում, նա գրում է իր երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և ապա հինգերորդ նամակները: Այդ նամակներում, բնաճանաբար, կան կրկնություններ, բայց և կան լրացուցիչ նոր տեղեկություններ, որոնք ի մի գումարած որոշ լույս են սփռում այդ հերոսամարտերի վրա:

Կրճատելով միմիայն Դիադին-Խնուսի և Մակվի շրջանների վերաբերյալ որոշ մանրամասնություններ, թարգմանաբար ամբողջությամբ բերում ենք այն ամենը, ինչ գեներալը, կրկնելով իրեն, հայտնել է իր նամակներում: Մենք միմիայն կատարել ենք որոշ ընդգծումներ, որոնց այնուհետև կանգրադառնանք:

25 մայիսի 1929 թ.

«1918 թվականի մայիսին, — գրում է նա, — Երևանում իմ տրամադրության տակ կային հետևյալ զորամասերը՝ 5-րդ և 6-րդ հրացանաձիգ գնդերը, Պարտիզանական հրացանաձիգ գունդը, Սահմանապահ գումարտակը, վանեցիների առաջին ու երկրորդ գնդերը, որոնք քայքայվեցին ու վերածվեցին մեկ գնդի: Բացի դրանից, հրետանու չորս մարտկոց՝ զնդապետ Արարատովի հրամանատարությամբ և զինթունցիների հեծյալ գունդը: Իսկ Ալեքսանդրապոլի նահանգից հետո իմ ուժերին միացան 2-րդ հեծյալ գնդի (Ջալինովի) մնացորդները և երկու գումարտակ Հասան Փաշայանի (Ղասաբբաշյանի) ու Մանիևի հրամանատարությամբ (անունները չեմ հիշում), որոնք ես իրար միացրի Հասան Փաշայանի հրամանատարությամբ (մոտավորապես 600 սվին):

Արաքսի ձախ ափն անցնելուց և կամուրջները ոչնչացնելուց հետո (գետը վառարած էր) վանեցիների գունդը պահ-

սլանում էր Գալլի Դրունքի գետանցը: Այդ գունդը կազմված էր ոչ ավելի, քան 800 սվինից և, կարծես, ուներ հրետանու մեկ մարտկոց: Մարգարա գյուղում տեղական բնակիչներից կազմակերպվել էր մեկ կամ երկու վաշտ՝ Արաքսի գետանցին և այրված կամուրջին հսկելու համար: Նրանց կցված էր մխոցային 4 հրանոթ: Բացի դրանից, սուրմավեցիներից ջոկատներ էին կազմակերպվել երկու կետերում (Մարգարա գյուղից հյուսիս ու հարավ) գետանցներին հսկելու համար: Կարակալայի գետանցին (որը Կողբից տանում է դեպի Արաքս երկաթուղային կայարանը) հսկում էր զեյթունցիների գունդը: Ահա, կարծյոք, այն ամենը, ինչ ես կարող էի հավաքել ու կազմակերպել այն ժամանակաշրջանում, երբ թուրքերն սկսեցին առաջ խաղալ դեպի Երևան: Բայց պետք է ավելացնեմ, որ մենք կարողացանք երկրորդ հեծյալ գունդը հավաքել միայն մասամբ (300 ձիավոր), մնացածներն այնպես էլ գունդ չկերպարձան: Դուր ինքներդ գիտեմ, որ Զեյթունցիների գունդը ոչ մի արժեք չունեւ և մաքապան գործողություններ չկատարեցին: Այդպես էլ ես մասնակցություն չունեցավ մարտական գործողություններին և մնաց Կարակալայի գետանցի վրա:

3 հունիսի 1929 թ.

Ես Երևան եմ ժամանել 1918 թվականի հունվարի երկրորդ կեսին: Այդ ժամանակ դիվիզիայի և մյուս զորամասերի կազմակերպումը հետևյալ պատկերն ուներ: Կազմվել էր դիվիզիայի շտաբ, որի պետն էր փոխգնդապետ Վեբիլովը: Դիվիզիայի ժամանակավոր հրամանատար էր կարգված գնդապետ Փիրումովը (Գանիել բեգ. — 2. Թ.): Դիվիզիայի կազմի մեջ մտնում էին հայկական 4-րդ գունդը, որ գտնվում էր Վաղարշապատում (գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Հովսեփյանը) և 5-րդ գունդը, որ գտնվում էր Վանում և ուներ մեկ լեռնային մարտկոց. գնդի հրամանատարն էր Պավել Փիրումովը: 7-րդ գունդը կազմակերպվում էր Ալեքսանդրապոլում, գնդի հրամանատարն էր իշխան Արդուբինսկի-Դուրդուրովին, 6-րդ գունդը կազմակերպվել էր հունվար-փետրվար

ամիսներին, գնդի հրամանատարն էր գնդ. Դուրդուրովը: Հրետանային դիվիզիոնը Արարատովի ղեկավարությամբ կազմակերպվել էր Թիֆլիսում և Երևան ժամանեց մարտի վերջերին: Այս զորամասերից բացի Քանաքեռում կազմակերպվում էր Զալինովի հեծյալ գունդը: 1918 թվականի փետրվարին սկսվեց պարտիզանական գնդի կազմակերպումը, որի կազմակերպման և ղեկավարման համար Ալեքսանդրապոլից հրավիրվեց գնդապետ Պերեկրյուստովը: Սահմանաւաճ գումարտակի կազմակերպումը հանձնարարվեց փոխգնդապետ Կորոլկովին, որն այնուհետև կազմակերպեց հեծյալ ջոկատ, իսկ գումարտակը հանձնեց Սիրինին: Այդ բոլոր զորամասերից 2-րդ հեծյալ գունդը մարտ ամսին ուղարկվեց Սարիղամիշ: Փետրվար ամսին Երևան եկավ գնդապետ Ն. Բաղդասարովը, որին հանձնարարվեց բրիգադ կազմակերպել չանեցիներից կազմված երկու հետևակային գնդերից: Իրիգադի կազմակերպումը ձգձգվում էր ու բարդանում դասալրբությամբ պատճառով: Անպատմելի դժվարություններով կազմակերպվեց երեքական գումարտակ: Այդ գնդերից մեկի հրամանատարն էր գնդապետ Կոլտուխչևը, իսկ մյուսին՝ գնդապետ Յուզբաշևը:

Էրզրումում գտնվող առաջին ու չորրորդ գնդերն ուժեղացնելու համար Քանաքեռում և Վաղարշապատում կազմակերպվեցին երեք գումարտակ, որոնց կազմը հասցվեց մինչև 500 սվինի. զինվորների զինավարժությունը տևեց մեկ ամիս: Քանի որ առաջին և չորրորդ գնդերը շտապ համալրման կարիք էին զգում, կորպուսի շտաբը հրամայեց կազմակերպված գումարտակներն ուղարկել իրենց գնդերը: Երբ երկաթուղային գնացքը պատրաստվեց և ես հայտարարեցի, որ վաղը նրանք մեկնելու են, ապա զինվորների մեծ մասը փախավ: Պատժիչ ջոկատը դժվարությամբ կարողացավ հավաքել դասալրբների մի մասը և համալրել գումարտակները: Այս էպիզոդը ես պատմեցի, որ բնութագրեմ բնակչության վերաբերմունքը կացության հանդեպ, թեև այս բանը Զեզ նույնպես քաջ հայտնի է: Զորամասերի կազմակերպումն առհասարակ դժվարանում էր զենքի ու հանդերձանքի պակասի պատճառով, որն,

ըստ որում, հափշտակվում էր բնակչության կողմից: Տեղական մուսուլմանական բնակչության թշնամական վերաբերմունքը, որն ուժեղանում էր թուրքական էմիսարների ագիտացիայով, խիստ բացասաբար էր ազդում զորամասերի կազմակերպման վրա և քայքայում էր առաջացնում: Տրանսպորտը առհասարակ և հայկական գյուղերի բնակչության կապն իրար ու Երևանի հետ խափանված էր հայերի վրա մուսուլմանների ու քրդերի հարձակումների և սպանությունների հետևանքով: Մուսուլմանները ոչնչացրել էին հեռագրական և հեռախոսային կապը, այն պահպանվում էր միայն հայկական գյուղերի շրջանում: Սուրմալիի գավառի հայկական գյուղերը, բրոնց բնակիչները հարձակումների էին ենթարկվում թաթարների և քրդերի կողմից, դժվարությամբ կարողացանք էվակուացնել հատուկ ջոկատների պահպանությամբ: Երկաթուղագիծը Ուլուխանլու կայարանի շրջանում գտնվում էր մուսուլմանների ձեռքին, և ոչ մի հայ չէր կարող գնացք նստել: Թաթարները խիստ ստուգում էին վագոնները և հայերին բռնում էին ու իջեցնելով սպանում էին հենց գնացքի մոտ: Հայերի կազմակերպված և զինված ուժեղ ջոկատները միայն կարող էին անցնել Ուլուխանլու կայարանից:

24 հունիսի 1929 թ.

Երևանի զորաբաժնի կազմի մեջ մտան նաև կայծային հեռագրի երկու երթային կայան և երեք ինքնաթիռ, որոնք մենք ստացանք ռուսական բանակի հետ քաշվող զորամասերից: Սակայն պետք է ասել, որ ավիացիոն ջոկատը 1918—1919 թթ. ժամանակաշրջանում ոչ մի արժեքավոր և գործնական նշանակություն ունեցող տեղեկություն չբերեց մեզ, իսկ կայծային կայանը մեծ դժվարությամբ կարողացավ կապ հաստատել մայիս ամսին երկաթուղով Ալեքսանդրապոլից Վաղարշապատ նահանջող ջոկատի հետ:

Երևանի զորաբաժնի մեջ 1918 թվ. մարտ և ապրիլ ամիսներին մտան Վանից և Խնուս-կալեից նահանջող զորամասերը (5-րդ գունդը, 2-րդ գնդի մեկ գումարտակ և երկու կամ երեք խումբ): Եթե հիշում եք, ինձ առաջադրանք էր տրվել՝ մեկնել

Խնուս-կալե և ղեկավարել ճակատը այդ կետից մինչև Վան: Այդ նպատակով ես իմ շտաբի հետ մեկնեցի Ալեքսանդրապոլ, որտեղ տեսա Ձեզ և գեներալ Արեշովին, որտեղից էլ պետք է զնայի վերոհիշյալ ռազմաճակատը: Թուրքերի հարձակման անցնելուց և էրզրումի տակ ու հետագայում մեր կրած անհաջողություններից հետո ինձ առաջադրված խնդիրը փոխվեց և ես վերադարձա Երևան: Նկատի ունենալով հարավից թուրքերի հարձակման հնարավորությունը, ինձ նոր առաջադրանք տրվեց՝ կասեցնել թուրքերի հարձակումը Դիադին—Վան գծի վրա: Վանի զորաբաժինը (5-րդ գունդը, մարտկոցը և տեղական աշխարհազորը) ուժեղացնելու համար մարտ ամսին Երևանից Իգդիր—Հին-Բայազետի վրայով մեկնեց գնդապետ Բաղդասարովի բրիգադը (վանեցիներից կազմված երկու գունդը, ցավոք սրտի այդ բրիգադից Հին-Բայազետ հասան հազիվ 500—600 մարտիկ, որոնք հրաժարվեցին առաջ գնալ և ետ վերադարձան Իգդիր, որտեղ ես նրանց կանգնեցրի և հրամայեցի կարգի բերել:

Երևանի բնակչության խիստ հուզված լինելու պատճառով ես իմ շտաբը փոխադրեցի էջմիածին, որտեղ և մնացի մինչև մարտական գործողությունների վերջը: Թուրքական զորամասերի հետ առաջին ընդհարումները տեղի ունեցան միայն ապրիլի երկրորդ կեսին: Առաջին ընդհարումները հետախուզության բնույթ էին կրում թուրքերի կողմից. մեզ հաջողվեց պարզել, որ այդ կողմից հարձակվում է թուրքական միայն 5-րդ դիվիզիան: Կարսի իրադարձություններից և մեր զորամասերի դեպի Ալեքսանդրապոլ ետ փախվելուց հետո ոչ մի բան տեղի չունեցավ Զուլֆայից մինչև Կարավան—Սարայի լեռնանցքը ձգված ռազմաճակատում: Նկատի ունենալով որ Զուլֆա—Շահթախտի կողմից կարող են թուրքական ու քրդական ջոկատներ երևալ և սպառնալիք ստեղծել մեզ համար, գնդապետ Բաղդասարովի բրիգադից մեկ գունդ ուղարկվեց այդ կողմ: Մարտ ամսին Թիֆլիսից Երևան եկավ Զեյթունցիների գունդը:

Ի պարզաբանումն իմ նախորդ նամակների ես Ձեզ համար կշարադրեմ, թե ի՞նչ վիճակում գտա զորամասերը, երբ Ձեր հրամանով ժամանեցի Երևան և ընդունեցի դիվիզիան: Երբ դուք սկսեցիք կազմակերպել կորպուսը՝ գնդերը, ինչպես գրում եք Դուք, կազմված էին երեքական գումարտակից: Հիմա ես լավ հիշում եմ, որ 7-րդ գունդը կազմակերպում էր Բեյ-Մամիկոնյանը Սարիղամիշում, իսկ 8-րդ գունդը՝ Արզումանյանը Ալեքսանդրապոլում: 5-րդ գունդը գտնվում էր Վանում (հրամանատարն էր գնդապետ Պալեկ Փիրումովը, որը հետագայում ինքնասպանություն գործեց Երևանի բուլվարում): 4-րդ գունդը գտնվում էր Վաղարշապատում: Այդ գունդը Ձեր իսկ հրամանով այնուհետև, կարծեմ փետրվարի վերջերին կամ թե մարտի սկզբին, գնաց Սարիղամիշ՝ առաջին դիվիզիայի գնդերին միանալու: Գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Հովսեփյանը:

Երևանում կազմակերպվեց պարտիզանական հետևակ գունդ, որի հրամանատարն էր գնդապետ Պերեկրյուստկովը, և պարտիզանական հեծյալ գունդ, որի հրամանատարն էր փոխգնդապետ Կորոլկովը:

Երևանում գնդապետ Բաղդասարովի հրամանատարությամբ կազմակերպվեցին նմանապես վանեցիների առաջին գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Յուզբաշև) և վանեցիների երկրորդ գունդը (հրամանատար՝ Չախմախչև): Այդ գնդերը կազմակերպվում էին արևմտահայերից և պետք է մտնեին Անդրանիկի զորաբաժնի մեջ, սակայն փաստորեն գտնվում էին իմ հրամանատարության տակ:

Բացի դրանից, կազմակերպվեց չորս վաշտից բաղկացած սահմանապահ գումարտակ: Քանաքեռում ավարտվում էր 2-րդ հեծյալ գնդի կազմակերպումը (գնդ. Զալինով): Ղափարվում կանգնած էր 6-րդ գունդը, որն այնուհետև փոխադրվեց էջմիածին (գնդ. Դուրյանով): Այդ ամենից հետո Երևանում սկսեցինք 4-րդ գումարտակ կազմակերպել 5-րդ գնդի համար:

Սկզբում ինձ առաջադրանք էր տրված՝ պաշտպանել և պահպանել Խնուս-կալե—Վան ճակատը, իսկ թուրքերի ճնշման տակ նահանջել Ալաշկերտի հովիտը, որտեղ ամրանալ Դիադինի դիրքում: Վանի գնդին կարգադրված էր ինքնուրույնաբար գործել ըստ իրադրության և նահանջել միայն այն դեպքում, երբ թուրքական զորամասերը ճնշում գործ դնեին Հին Բայազետի վրա: Բայց մեզ չհաջողվեց կատարել այդ առաջադրանքը, քանի որ ելման դիրք գրավելուց առաջ թուրքերը հարձակման անցան: Այն ժամանակ Դուք մեր զորաբաժնին հրամայեցիք պաշտպանել Քարվանսարայի լեռնանցքը:

Էրզրումի անկումից հետո երկրորդ գունդը Խնուսից և 5-րդ գունդը Վանից տեղից շարժվեցին և նահանջեցին: 5-րդ գունդը ամբողջ կազմով եկավ Իգդիր և ես նրան տեղադրեցի Ղուրդուղուլի, իսկ երկրորդ գնդից Իգդիր եկավ միայն մեկ գումարտակ՝ գնդի հրամանատար Սամարցեի հրամանատարությամբ, իսկ մյուս գումարտակը նահանջեց Սարիղամիշ: 2-րդ գնդի գումարտակն իր գնդացրերով հրամանատարի հետ միասին ուղարկվեց Սարիղամիշ: Յուզբաշևի վերաբերմամբ Դուք սխալվում եք, նա վանեցիների առաջին գնդի հրամանատարն էր, իսկ բրիգադի հրամանատարը Բաղդասարովն էր: Սպանվել է վանեցիների երկրորդ գնդի հրամանատար գնդապետ Չախմախչևը Օրգոֆ գյուղի մոտ լեռնանցքում: Նա մարտի է բռնվում բուրժուական մի ջոկատի հետ, երբ բուրժուերը նրան շրջանցել էին թևից, իսկ իր վաշտերն էլ ետ էին փախվել. քանզի զինվորով նա երկար կռվում է, սակայն գնդակից զարկված սպանվում է և մարմինն էլ բողբոլում է այնտեղ, միայն մի ֆանի խիզախների է հաջողվում գիշերով բերել նրա մարմինը: Նա թաղված է Վաղարշապատում՝ Գայանե վանքի դավթում:

Երևանում պահեստի գումարտակ չկար: Խնուսից և Վանից նահանջած գնդերի հետ Իգդիր եկան նաև մի քանի խումբեր, որոնք ես ուզում էի մտցնել իմ զորաբաժնի մեջ, բայց Էրանցից ոչ ոք չուզեց ենթարկվել զինվորական հրամանատարությանը. այն ժամանակ ես նրանց բոլորին հրամայեցի

լուծարվել-ցրվել: Նրանցից մի քանիսը լուծարվեցին-ցրվեցին, իսկ մի մասն էլ թաքնվեց տարբեր կետերում և ծանր բեռ դարձավ բնակչության վրա: Ինքնագլուխ բռնագրավումներ, կողոպուտներ, ճնշումներ գործադրելով՝ խմբերը պատճառ դարձան բազմաթիվ բողոքների և բնական զայրույթ առաջ բերեցին բնակչության մեջ: Առանձնահատուկ դաժանությամբ աչքի էր ընկնում խմբապետ Բուրդ-Ղազուն, որ կողոպուտներ կատարելու համար դատական պատասխանատվության կանչվեց, բայց միանգամայն պատահականորեն ազատվեց պատժից: Եւ Ձեզ արդեն գրել եմ, որ վանեցիների գնդերն ուղարկվեցին Վան, բայց երկու գնդից Հին-Բայազետ հասավ հազիվ 400 սվին, իսկ մնացած բոլորն էլ դասալքեցին: Վանից 5-րդ գնդի ետ գալու պատճառով, այդ 400 սվինն էլ Բայազետից վերադարձան Լ'գլիւր և ետ դառնալու ժամանակ վանեցիների երկրորդ գունդը Չինգիլի լեռնանցքում կռվի բռնվեց թուրքական մի գումարտակի հետ: Մերոնք չդիմացան ու կորուստներ տալով ետ նահանջեցին, ըստ որում, սպանվեց գնդի հրամանատար գնդապետ Չախմախչևը:

Այսպես, ուրեմն, Երևանի զորաբաժինը կազմված էր 5-րդ, 6-րդ և Պարտիզանական հետևակային գնդերից, Սահմանապահ գումարտակից, Վանեցիների երկու գնդից, Պարտիզանական հեծյալ գնդից, Հրետանային բրիգադայից և Վանից նահանջած կես մարտկոցից, երկու երթային կայծային կայանից և Ավիացիոն գնդից, որն ուներ 3 կամ 4 ինքնաթիռ: Այդ զորաբաժինն միացան տեղական բնակչությունից էազմված երկու խումբ՝ մոտ 158 ձիավոր: Հետագայում Թիֆլիսից եկավ Ձեյթունցիների գունդը: Հարձակումը թուրքերն էրզրումից գործում էին գեպի Կարս—Ալեքսանդրապոլ: Մինչև Սարիղամիշի կռիվները Երևանի զորաբաժնի ռազմաճակատում թուրքական զորամասեր չերևացին: Երևանի զորաբաժնի կազմավորման սկզբից մինչև ապրիլի կեսերը կռվել ենք միայն տեղական մուսուլմանների և քրդական բանդաների դեմ, որոնք հարձակվում էին հայկական դյուղերի վրա, ոչնչացնում էին հեռագրի և հեռախոսի գծերը, գնդակոծում էին բոլոր երթևեկողներին, քշում տանում էին անա-

սունները, սպանում էին մարդկանց: Ուլուխանլու—Ջուլֆա երկաթուղին թաթարաբնակ վայրերում գտնվում էր թաթարների ձեռքին, և ոչ մեկ հայ չէր կարող երթևեկել գնացքով: Թաթարները գնացքներից իջեցնում էին հայերին և տեղն ու տեղը սպանում: Երևանը կտրված էր Ալեքսանդրապոլից ու Թիֆլիսից: Ալեքսանդրապոլ գնալու համար հարկավոր էր գնացք նստել էջմիածին կայարանում:

Ամբողջ ուշադրությունը և ամբողջ պայքարն ուղղված էր մեկ նպատակի՝ վերականգնել կարգը. վերականգնել կապը, հաղորդակցության ճանապարհները, ապահովել ժողովրդի անվտանգությունը: Ամենուրեք վիստում էին թուրք-թաթարական էմիսարներ, որոնք հրահրում էին թաթարներին:

7 սեպտեմբերի 1929 թ.

Երևանի զորաբաժնի ոչ-բարդ գործողությունները զարգացան Կարսի զորաբաժնի մարտական գործողությունների կապակցությամբ: Սողանլի և ապա Կարսի օպերացիաներից առաջ իմ զորաբաժնին առաջադրված խնդիրների մասին ես արդեն Ձեզ գրել եմ: Երևանի զորաբաժինը շարունակ կազմավորվում էր և կռիվներ էր ունենում միմիայն թաթարական ու քրդական բանդաների հետ: Թուրքական զորամասեր երևացին միայն ապրիլի վերջերին կամ թե մայիսի սկզբին: Առաջին մարտը մենք մղեցինք Քարվանսարայի և Չինգիլի լեռնանցքի վրա, Օրգոֆ գյուղի մոտ, որտեղ սպանվեց վանեցիների 2-րդ գնդի հրամանատար Չառուխչևը: Իմ նախորդ նամակներում ես Ձեզ հաղորդել էի, որ վանեցիների առաջին գնդի հրամանատարը գնդապետ Յուզբաշևն էր: Դա ճիշտ չէ: Այդ գնդի հրամանատարը գնդապետ Գյուրջիևն էր, որն ակոհոյիկ էր ու վախկոտ, միանգամայն անպետք, անպատրաստ և գործը չիմացող մի մարդ:

Ես նախապես Ձեզ գրել էի, որ թուրքական զորքերի առաջխաղացման հետ զուգընթաց ավելի ու ավելի կատաղի էր դառնում թաթարական և քրդական բանդաների գործունեությունը: Հեռախոսային և հեռագրական կապն ամբողջ տերիտորիայում խանգարված էր: Քանի որ այդ գծերն անց-

նում էին թաթարական գյուղերով, ապա ոչ մի կերպ չէր հաջողվում վերականգնել կապը: Ոչ միայն կտրտված էին հազարաթեղերը, այլև հսկայական տարածության վրա ոչընչացված էին հեռագրասյուները: Շատ տեղերում ջարդված էին հնդեվրոպական հեռագրի շուգունե սյուները: Այդ բանահաները բռնել էին բոլոր ճանապարհները, նրանք հարձակվում էին հայերի վրա և կոտորում նրանց: Երևանի երկաթուղին նույնպես կտրված էր. Ուլուխանլու գյուղի մոտ թաթարները գրավել էին կայարանը: Երթևեկությունը վերականգնելու համար հարկադրված եղա գնդակոծել հիշյալ կայարանի մոտակա թաթարական գյուղերը: Այս հանգամանքն աղմուկ բարձրացրեց Թիֆլիսում՝ Սեյմում, որից հետո հանձնաժողով կազմվեց հետաքննության համար: Կարսի և այնուհետև Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո այդ գործը կարճվեց: Թուրքերի կողմից Ալեքսանդրապոլը գրավելուց և դեպի Ղարաբաղի սահմանները շարժվելուց հետո մենք էվակուացրինք Իզդիրը. էվակուացիան կատարվեց լրիվ: Արաքս գետի վրա Կարա-Կալայի և Մարգարայի կամուրջներն այրվեցին, քանի որ Արաքս գետը այն ժամանակ վարարած էր, ապա ծանծաղուտներ չկային: Թուրքական 5-րդ դիվիզիայի առաջավոր ջոկատները հասան Իզդիր, բայց առաջ չշարժվեցին: Մայիսի 15-ի դեպքերից հետո սկսեցի ռազմագրամներ ստանալ երկաթուղով Ալեքսանդրապոլից, ըստ երևույթին թուրքերի ճնշման տակ, դեպի Երևան նահանջող զորամասերից: Դրանք, կարծեմ, Երզնկայի և մեկ էլ ինչ-որ մի ուրիշ գումարտակ էր, որի հրամանատարն էր գնդապետ (անունը չեմ հիշում), իսկ շտաբի պետը՝ գլխավոր շտաբի ինժեներական ծառայության փոխգնդապետ էր: Դուք, հավանաբար, հիշում եք: Կնդերի հրամանատարներն էին Ղասաբբաշյանը և Մանիկը: Ես նրանց ուղարկեցի Կոչ գյուղը և հրամայեցի հանգստանալ ու կարգի բերել իրենց զորամասերը: Երկրորդ հեծյալ գունդը (Զալինով) ինձ ներկայացավ 30 ձիավորով: Ես հրամայեցի գունդը հավաքել Եղվարդ գյուղում (Աշտարակից հյուսիս): Մի քանի օրից հետո մարդկանց մի մասը հավաքվեց և զնդի կազմը հասցվեց 100—120 ձիավորի: Մայիսի 20-ին

Նկատվեց թուրքերի առաջխաղացում Արագածի արևմտյան լանջին և երկաթգծի երկարությունը: Երևանի մուսուլմանների ազգային խորհուրդը կապ հաստատեց թուրքերի հետ և թախանձագին կոչ էր անում գալ ու գրավել Երևանը: Երկվանի զորաբաժինը դասավորվեց երկու խմբով— 1. Գնդապետ Փիրումովը Սարգարապատ—Քյուրիալու գծի վրա առաջադրանք ստացավ՝ թուրքերին հտ շարտել Արփաշայի արևմտյան ափը: 2. Դրոն լեռնային հրանոթների երկու գումարտակով և հեծյալ պարտիզանական զնդով Աշտարակ—Բաշ-Ապարան խճուղու վրա պետք է գրոհեր թուրքերի վրա և նրանց հտ շարտեր դեպի արևմուտք: Թուրքերի հետ առաջին հանդիպական մարտը Դրոն ունեցավ Բաշ-Ապարանի մոտ: Չդիմանալով թուրքերի ճնշմանը, նրա ջոկատը հապճեպորեն ետ նահանջեց դեպի հարավ և թաքնվեց Ղազնաֆարի կիրճում, որտեղ սկսեց կարգի բերել իրեն և սպասել օժանդակ ուժերի ժամանմանը: Ես օժանդակ ուժեր նշանակեցի երկրորդ հեծյալ գունդը, և, կարծեմ, երկու հրանոթ (գուցե և շորս), ավելի ճիշտ՝ շորս հրանոթ: Հիշյալ օգնական ուժերը հասնում են, ջոկատը մայիսի 27-ին կամ թե 28-ին հարձակման է անցնում Բաշ-Ապարանից դեպի հարավ և, ինչպես զեկուցեց Դրոն, նրա դեմ կանգնած էին թուրքերի զերակշիռ ուժեր: Թուրքերը պարտություն են կրում և հապճեպորեն նահանջում են մասամբ դեպի Ալեքսանդրապոլ, մասամբ էլ դեպի Համամլու:

Սարգարապատի ջոկատը, որի կազմի մեջ մտնում էին 5-րդ գունդը, պարտիզանական հետևակ գունդը, երկու մարտկոց (12 հրանոթ) և հեծյալ կամավորներ, մարտի մտավ մայիսի 22-ին: Մարտը արդյունք չույեց: Թուրքերը, օժանդակ ուժեր ստանալով, մայիսի 26-ին հարձակման անցան: Մեր զորամասերը չդիմացան և քուրբերի ճնշման տակ դանդաղ ետ քաշվեցին մինչև Զեյլա գյուղը: Մեր գնդերը, կամավորներով և սահմանապահ զումարտակով ուժեղացված, դժվարություններ կանգնեցրին թուրքերի առաջխաղացումը: Այն ժամանակ Կոչ գյուղի մոտ Ղասաբբաշյանի հրամանատարությամբ իրար միացնելով երկու զումարտակը, հրամայեցի

լեռան լանջով շարժվել դեպի հյուսիս և այնուհետև լուսաբացին շարժվել դեպի արևմուտք և բարձունքներում (բարտեզի վրա նիշտ ցույց տվի բարձունքները) անցնել բուրբերի քիկունքը: Մայիսի լույս 28-ի գիշերը այդ գումարտակները մաներ կատարեցին և մայիսի 28-ի ցերեկվա ժամը 1-ին թուրքերը հապճեպորեն դատարկեցին դիրքերը և նահանջեցին 5-րդ և պարտիզանական զնդերի ճնշման տակ: Նահանջն այնքան հապճեպ էր, որ հետախուզական ջոկատը թուրք չհայտարարեց մինչև Անի կայարանը: Զեյթունցիների հեծյալ գունդը և կապիտան Մամաջանովի վերակազմած Մարգարայի հատուկ գումարտակը դաշտային (մխոցային) շորս թնդանոթով հանում էին Արաքսի գետանցների վրա՝ պատրաստելով ու զինելով դիրքերը: Իգդիրցիների հեծյալ խմբերը հսկում էին գետի երկարությամբ: Գնդապետ Դանիել բեգի զեկուցմամբ նրա դեմ գործում էին երկու դիվիզիա, իսկ ես կարծում եմ, որ դա շատ է չափազանցված: Թուրքական 5-րդ դիվիզիան Իգդիրի կողմից բոլորովին չէր գործում և չէր անհանգստացնում մեզ: Ութօրյա մարտերը (մայիսի 22—29) ավարտվեցին թուրքերի լիակատար պարտությամբ, որոնք նահանջեցին մինչև Ալեքսանդրապոլ» (Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 92/45, ցույց. 1, գործ 18, թերթ 157—164):

Գեներալ Սիլիկովը ծնվել է 1862 թվականին: Այս նամակները նա գրել է 67 տարեկան հասակում: Այդ տարիքում նա կարող էր շատ բան մոռացած լինել, սակայն բացահայտ է նաև այն, որ նա այդ պատասխանատու և պատվավոր պոստում գտնված ժամանակ շատ բաներ էլ պարզապես չի իմացել, խորամուխ չի եղել գործին, որովհետև նրա նամակներում անճշտություններ կան, որոնք չի կարելի սոսկ մոռացկոտությամբ բացատրել:

Երևանի զորաբաժնի կազմակերպումն սկսվել էր գեներալ Սիլիկովի նշանակումից առաջ, 1917 թվականի նոյեմբերից, երբ Երևանում գումարվում էր հայ սպայության համագումարը (1917 թ. նոյեմբերի 20): Զորաբաժնի պետը հայրե-

նասեր խիզախ զնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանն էր, իսկ նրա շտաբի պետը՝ զնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլյանը: 1918 թվականի սկզբին, տուրք տալով զենքավամությունը, գեներալ Նազարբեկովը Երևանի զորաբաժնի հրամանատար է կարգում գեներալ Մոխսեյ Սիլիկովին, իսկ նրա շտաբի պետ՝ զնդապետ Զենկելիչին, որը մինչ այդ Անդրանիկի հատուկ ջոկատի շտաբի պետն էր եղել և էրզրումից նահանջելուց հետո անցել էր Երևան:

Գեներալ Սիլիկովը շատ համեստ կարողության տեր զինվորական էր, բարեբախտաբար, նա նաև բավական համեստ բնավորություն ուներ: Նա իր մոտ պահեց որպես տեղակալներ թե՛ զորաբաժնի նախկին հրամանատար զնդապետ Դանիել բեգ Փիրումյանին և թե՛ շտաբի նախկին պետ զնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլյանին, որոնք և փաստորեն ղեկավարեցին Սարդարապատի ճակատամարտը:

Դաշնակցական պարագլուխներից Գևորգ Ղազարյանը զրվատելով բժ. Զավրիեի գործունեությունը նվաճված վիճակների կառավարչի տեղակալի պոստում, գրում է՝ «Ճակատից ռուս զորքի հեռանալուց հետո նրան հաջողվում է կազմել Զեյթունի, Ս. Կարապետի, Խանասորի, Մակվի զնդերն ու գումարտակները և բավականաչափ միլիցիական խմբեր, որոնց անդամների թիվը հասնում է 3—4 հազարի» («Հառաջ», 1920 թ. ապրիլի 18, № 79): Բժ. Զավրիեի կազմած միլիցիական խմբերի մասին մենք արդեն գիտենք: Դրանց մեջ զլխավորը էրզրումի խումբն էր Արմենակ Միրոյանի զլխավորությամբ, որի մասին մենք բերեցինք դաշնակցական Սեպուհի կարծիքը: Բնորոշ է, որ դաշնակցականների ավելի բան երկամյա տիրապետության ժամանակ այդ միլիցիայի անունը չսովեց Հայաստանում: Իսկ Զեյթունցիների հեծյալ զնդի մասին, ինչպես տեսնում ենք, սպանիչ կարծիք է հայտնում գեներալ Սիլիկովը: «Դուք ինքներդ գիտեք, — գրում է նա գեներալ Նազարբեկովին, — որ Զեյթունցիների գունդը ոչ մի արժեք չունի և մարտական գործողությունների մասնակցելու համար անպետք էր: Այդպես էլ նա մասնակցություն չունեցավ մարտական գործողություններին»: Մենք կարող ենք

ավելացնել, որ բժիշկ Զ. Զավրիևի, այսինքն՝ դաշնակցության կազմակերպած զորամասերի մեջ, այնուամենայնիվ, լավագույնը Զեյթունցիների այս հեծյալ գունդն էր և Մակ-վի գումարտակը, որոնք թեև Սարգարապատի կռիվներին շոշափելի մասնակցություն չունեցան, սակայն որպես միավոր սրահայանվել էին մինչև կամպանիայի վերջը: Իսկ Ս. Կարապետի և Խանասորի մեծագույնը անուններով կազմակերպված զորամասերի ո՛չ թե մարտական գործողությունների, այլև գոյություն մասին ոչ ոք ոչինչ չսեց 1918 թվականին: Այդ գնդերը, կրկնում եմ, մեծագույնը անուններով և հատուկ գեղեցիկ համազգեստով կազմակերպվեցին Թիֆլիսում: Նրանց մեջ մտավ դաշնակցության այսպես ասած ոսկե երիտասարդությունը. դրանք դարձան դաշնակցության գլավ-դիան. այդ գլավդիականներն իրենց հարուստ և շատ գեղեցիկ համազգեստով հաղթանակներ էին տանում Թիֆլիսում, քանի ճեմում էին Գոլովինյան պողոտայում, սակայն նրանց ամենալավագույն զորամասն անգամ, ինչպես վկայում է գեն. Սիլիկովը, ռազմաճակատի համար «ոչ մի արժեք չունենք»:

Նրևանի զորաբաժնի ամենամարտունակ գունդը 5-րդ գունդն էր, որ կազմվել էր դեռևս 1916 թվականի վերջերին, Ռեանդուզի կովից հետո: Պարսկաստան ետ բերված գեներալ Ռիբալշենկոյի զորամասի մեջ մտնող Քեռու կամավորական գնդի արևելահայ զինվորներից առանձին հայկական գունդ է կազմակերպվում գնդապետ Պողոս (Պավել) Փիրում-լանի հրամանատարությամբ: Գնդի կազմակերպումը ձգ-ձգվում է 1916 թվականի վերջերից մինչև 1917 թվականը, երբ ընդհանրապես հայկական առանձին գնդեր կազմակերպելու հրամանն արդեն տրված էր: 1917 թվականին գունդը Պարսկաստանից փոխադրվում է Վան, որտեղ պահում է Ոստանի ճակատը: 1917 թվականի երկրորդ կեսից ուս զորքերն սկսում են լքել նաև Վանի ճակատը, որտեղ մնում են միայն 5-րդ գունդը և Լևոն Շաղոյանի տեղական աշխարհա-զորայինները, ինչպես նաև գերմանական ժագում ունեցող մի քանի ռուսական հրետանավոր սպա, որոնք նահանջող

ռուս զորքի ինքնադատաստանից խուսափելու համար հարել էին հայ զորքին, սակայն թուրքերի մոտենալու ժամանակ ձևի համար մի քանի արկ են արձակում, իսկ հետո անցնում են թուրքերի կողմը:

Տեսնելով, որ այդ սակավաթիվ զորքով հնարավոր չէ Վանը պահել, մանավանդ որ էրզրումը արդեն ընկել էր, 5-րդ գունդը, որը հրամանատար գնդ. Պավել Փիրումյանի բաշակայության (արձակուրդի) պատճառով ղեկավարում էր փոխգնդապետ Տեր-Պողոսյանը, ընտրում է իր գնդային կոմիտեն՝ պողպորուչիկ Սմբատ Չատինյանի նախագահությամբ (ներկայումս՝ հին բոլշևիկ), ինքնակամ թողնում է Ոստանը, քաշվում Վան, ապա մարտի 20-ին բռնում է Իգդիրի ճամփան: Նահանջի խառն ժամին վեճ է սկսվում Վանի լիազոր Կոստյա Համբարձումյանին ենթարկվելու հարցի շուրջը: Թիմարի շրջանի Տոլաշեն գյուղում վեճը հասնում է զինված ընդհարման: Դաշնակցական սպաներ ժամհարյանը, Մելքումյանը, Գասպարյանը, Հովհաննիսյանը, Աբրահամյանը, Խաչիկյանը, Միրաքյանը և Հախնազարյանը 70 զինվորով անցնում են Կոստյա Համբարձումյանի կողմը և նրա հետ նահանջում դեպի Պարսկաստան՝ անգլիական բանակին ապավինելու հույսով, իսկ գնդի մեծ մասը, շուրջ 700 սվին, իր հետ բերելով լեռնային հրանոթների մի մարտկոց (սոսանց հրետանավորների), Հին-Բայազետի վրայով նահանջում է Արարատյան դաշտ: Գումարտականների հրամանատարներն էին շտաբ-կապիտաններ Վարդան Զադինյանը, Տաճատ Հովակիմյանը, Աղասի Հովհաննիսյանը, Կարապետ Սարգսյանը և Միքայել Օհանջանյանը: Գնդի բժիշկն էր՝ Աղամիրյանը: Սպաներ՝ պորուչիկ Ալեքսանդր Միրզոյանը, պողպորուչիկներ Նիկողայոս Թոփչյանը, Սաբո Նահապետյանը, Աղասի Կոռնիկյանը, Գրիգոր Շիրինյանը, Գրիգոր Մարգարյանը, Սմբատ Չատինյանը, Թևիկ Առաքելյանը, Տիգրան Ժամհարյանը, Շահենը (իգդիրցի), Արսեն Սարգսյանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը և Գառնիկ Հովասափյանը կազմում էին գնդի մարտական կորիզը: Արարատյան դաշտը հասնելիս գնդապետ Պավել Փիրումյանը, որ ճանապարհների

փակ լինելու պատճառով չէր կարողացել օգտագործել իր արձակուրդը և մնացել էր Երևանում, ստանձնում է գնդի հրամանատարությունը: Նա իր հետ գտնդ է բերում իր քրոջ տղային՝ պոդպորուչիկ Աբրահամ Կարապետյանին, իր եղբոր որդուն՝ պոդպորուչիկ Փիրումյանին, իր աղյուտանտ Չերքեշտյանին, տեղակալ՝ պոդպորուչիկ Վարձիգուլյանին, Անդրկովկասյան բանակային երկրորդ համագումարին գնդից պատգամավոր զնացած և տարբեր ժամանակ արձակուրդ ստացած ու այդ ժամանակ Երևանում գտնվող պոդպորուչիկներ Ստեփան Թովիշյանին, Սիմոն Հակոբյանին, կապիտան Ստեփան Խաչատրյանին, Ղարաքիլիսայի գնդի սպաներ Մանասեր Մանասերյանին, Երվանդ Տեր-Սիմոնյանին և ուրիշներին:

Ապրիլի սկզբին 5-րդ գունդը, որի զինվորների մեծ մասը զարաբաղյիներ էին, Չինգիլից իջնում է Արարատյան դաշտը:

Ղարաբաղցիների Թիֆլիսի հայրենակցական միությունը մուսավաթականների կողմից պաշարված Շուշի քաղաքին և Ղարաբաղի հայ գյուղերին օգնություն ցույց տալու նպատակով զնդապետ Շահնազարյանի հրամանատարությամբ Թիֆլիսի զարաբաղցիներից գունդ-գումակ է կազմակերպում: Այդ գունդ-գումակը հասկանալի պատճառով չէր կարող Շուշի գնալ Եվլիսի վրայով: 1918 թվականի սկզբին գունդը Թիֆլիսից դուրս է գալիս Ղարաքիլիսա—Դիլիջան—Սևանա ավազան ճանապարհով: Մարտ ամսին Սևանա ափին ընկած Թուրքաբնակ Օրդաբլու գյուղի մոտ մուսավաթականները հարձակվում են երկար ձգված գունդ-գումակի վրա և սպանում 30 հոգի: Երբ 5-րդ գունդը հասնում է Արարատյան դաշտ և շուրջ 7 հարյուր սվին կազմով կանգ առնում էջմիածնի գավառում, Օրդաբլուի դեպքն արդեն տեղի էր ունեցել: Ղարաբաղցի զինվորները տեսնելով, որ տուն վերադառնալու ճանապարհը փակ է, ինքնակամ գալիս համախմբվում են 5-րդ գնդի շուրջը, մտնում նրա շարքերը: Այս գնդի շարքերն են մտնում նաև ինչ-ինչ պատճառներով Երևանում և նրա նահանգում գտնվող շատ զարաբաղցիներ, գան-

ձակեցիներ և զանգեզուրցիներ, որոնց տուն վերադառնալու ճանապարհը նույնպես փակ էր: Այդպիսով, հակառակ այդ ժամանակվա անբարենպաստ հանգամանքներին, գնդի շարքերը ոչ թե նոսրանում, այլ ստվարանում էին: Սարգարապատի առաջին կովի օրը գունդը ուներ շուրջ 1000 սվին: Կովի երկրորդ օրը, մայիսի 23-ին, 5-րդ գնդին է միացվում նաև Ղարաքիլիսայի գնդի մեկ գումարտակը, 320 սվին, որը Սարիղամիշից նահանջելիս բաժանվել էր իր հիմնական գնդից և Կաղզվան—Կողբի վրայով նահանջել էր Արարատյան դաշտ և Սարգարապատի առաջին կովի օրը գտնվում էր Երևան քաղաքում: Այս 5-րդ գունդը, ավելի քան 1300 սվին կազմով, լեռնային հրանոթների իր մարակոցով և իր հատուկ զնդացրային վաշտով, Սարգարապատի կոիվների գլխավոր հերոսն էր, այն հուսալի և անսասան միջուկը, որի շուրջը համախմբվելով թե էին առնում թվով նրանից ավելի շատ աշխարհազորայիները:

Սարգարապատի կոիվների նախօրյակին գունդը դասավորված էր Ղուրդուղուլի—էջմիածին—Դաշբուռուն եռանկյան վրա: Մայիսի 22-ի առաջին վճռական ճակատամարտին մասնակցել է միայն Վանից եկած հիմնական կազմը, իսկ մայիսի 24—26-ի կոիվներին՝ նրա բոլոր գումարտակները: Վրաց թավաղների և ադրբեջանական բեգերի հետ դաշնակցած Ս. Վրացյանը, նկատի ունենալով այս գունդը, Երևանի զորաբաժնի զորամասերի մասին կարճամիտ արհամարհանքով գրում է՝ «գնդերում իշխում էին զինվորական կոմիտեները, բոլշևիկյան ոգին տիրող էր և նրանց մեջ: Ամեն օր պահանջներ էին ներկայացնում» («Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 103): Հակառակ Վրացյանի դատողության, բոլշևիկյան ոգին ոչ թե խանգարեց, այլ ավելի նպաստեց գնդի մարտական ոգուն և ապահովեց Սարգարապատի փայլուն հաղթանակը:

Երևանի զորաբաժնում իր մարտունակությամբ երկրորդ տեղը բռնում էր զնդապետ Դոյուխանյանի 6-րդ գունդը, թվով շուրջ 800 սվին, որ հիմնականում կազմված էր զամարվեցի ու սուրմարվեցի կադրային զինվորներից, որոնք

առևտական բանակի քայքայումից հետո տուն վերադառնալու երկրորդ օրն իսկ Երևանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմ մտել էին այդ նորակազմ գնդի մեջ: Այս գունդը մասնակցել է Սուրմալիի կռիվներին, պահել է Ղամաբլիի ճակատը, մասնակցել է Սարդարապատի առաջին (մայիսի 22-ի) հաղթանակին, որից հետո մայիսի 23-ին փոխադրվել է Բաշ-Ապարան, որտեղ, ինչպես 5-րդ գունդը Սարդարապատի ճակատում, մինչև կամպանիայի վերջը հանդիսացել է այն անսասան միջուկը, որի շուրջը շարունակ համախմբված են մնացել ինչպես աշխարհազորայինները, այնպես էլ բազմաթիվ խմբեր, որոնք գործում էին այդ ճակատում:

Բացառապես կադրային զինվորներից կազմված այդ զնդում նույնպես ուժեղ էր բոլշևիկյան ոգին, որը խիստ բարձրացրեց գնդի մարտունակությունը հայ ժողովրդի վրա ծառացած ահեղ վտանգի օրերին: Բոլշևիկ սպա Բադիկ Բադիկյանը, — երկու տարի անց Մայիսյան ապստամբության նոր-Քաջաղետի հերոսն ու զոհը, — իր հարյուրյակով կռվելով միշտ դժվարին տեղամասերում, անձնուրաց հայրենասիրության օրինակ էր ծառայում մյուսներին: Այդ գնդի գր⁵ դացրային դասակը ղեկավարում էր Ղուկաս Ղուկասյանը՝ Մայիսյան ապստամբության մյուս հերոսն ու զոհը: Այդ գր⁵ դումն էին ծառայում ներկայումս հին բոլշևիկներ էլիզում Թադևոսյանը, Լյուդվիգ Հովհաննիսյանը, Գարեգին Պապյանը: Այդ գնդին կից ռադիոկայանն սպասարկում էին սպարտակիստներ Խորեն Տեր-Անդրեասյանը, Գուրգեն Ոսկանյանը, Գրիգոր Շահումյարյանը, Խաչատուր Մանոյանը, Գարեգին Թումանյանը և ուրիշներ:

Խոսելով Երևանում կազմակերպված 6-րդ և մյուս մարտունակ գնդերի մասին, պետք է նշել, այն էլ դաշնակցական հայտնի պարագլուխ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի բառերով, որ «Բացի Շահումյանի հետ այդ բանակցություններից, Երևանում գործակցություն կար բոլշևիկների հետ: Ասացի, որ Երևանը Կովկասյան Հայաստանի կեդրոն էր դարձած այդ ժամանակներում: Իսկ այդ կեդրոնի կեդրոնական անձն էր Արամը» (Ռուբեն, «Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները»:

հ. է, էջ 143), որը, ինչպես տեսանք իր տեղում, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, բժիշկ Զավրիկի և Արշակ Զամալյանի հետ ձգնում էր անցնել սովետական օրինատացիայի:

Թիֆլիսի բանակցությունների ձախողումից հետո Արամ Մանուկյանը, դաշնակցության՝ Թիֆլիս նստող պարագլուխների մեծ մասի կամքին հակառակ, կոմունիստ Պողոս Մակինցյանին ուղարկում է Բաքու՝ Շահումյանի և Մոսկվա՝ Լենինի մոտ: Վստահ լինելով, որ Թիֆլիսում կխանգարեն նյառուկորությունը, Արամ Մանուկյանը այդ ժամանակ սովետական օրինատացիայի կողմնակից Ռուբեն Տեր-Մինասյանին գրել էր հետևյալ նշանակալից երկտողը. «Ապահով անցկացրեք: Անհրաժեշտ է: Պետք է մենք ամեն կերպ միանանք Ռոստոմին» (Բաքվին): Քո էջը քշիր: Մեր մեջքը թե ամուր շինի, կկրկնվի 1915 թիվը» (Ռուբեն, «Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները», հ. է, էջ 143):

Իր տեղում տեսանք Ավ. Ահարոնյանի ձեռքով գրված Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհրդի «Ահազանգը»: Այն իր տարտամությամբ և անգործնականությամբ այնքան պերճախոս էր, որ նրա վրա հարկ չկար կանգ առնելու: Երևանի Հայոց ազգային և զինվորական խորհուրդների կողք բոլոր կողմերով Ահարոնյանի «Ահազանգի» հակապատկերն էր: Հունվարի հենց սկզբին նոր տարվա և ծննդյան տոների օրերին, անմիջապես արձագանքելով Ազգային խորհրդի զորակոչին, գյուղական երիտասարդությունը մի քանի օրվա ուտելիք վերցրած, դհուլ-զուռնայով ճանապարհ էր ընկել դեպի Երևան ու էջմիածին: Սակայն Արամ Մանուկյանը գիտեր, որ իշխանության բացակայության ու կարգապահության թուլության այդ ժամանակաշրջանում սոսկ միայն գյուղական երիտասարդության շնորհիվ գիտակցականորեն կարգապահ բանակ ստեղծել: Եվ Արամ Մանուկյանը ամենևին չվախենալով մտավորական ուժի ներկայությունից բանակի շարքերում, ընդհակառակն, գիտակցելով այդ ուժի անհրաժեշտությունը,

⁵ Ռոստոմը (Զորյան) 1918 թ. գործում էր Բաքվում և նպաստել էր Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի հայկական զորքերը Բաքվի սովետի տրամադրության տակ գնելուն:

Երևանի Հայոց ազգային և զինվորական խորհուրդների իր իսկ ձեռքով գրած № 2 կոչի մեջ ասում էր.

«Մենք համոզված ենք, որ նականի ֆայֆայումը, հայ ժողովրդի ու Կովկասի գլխին ծածուկացած վտանգը և Ռուսաստանի ազատության վտանգվիլը շատ մոտ են հայ գիտակից տարրերի սրտին, որ նրանք չեն կամենա թշնամու երիվարների ոտքերի տակ նետել մեծ հեղափոխության փրկարար սկզբունքները, ուստի և վստահությամբ կանչում ենք նրանց հայ ժողովրդի ազատության գործին մասնակցելու (ընդգրծումները մերն են. — Ն. Թ.):

Ամենից առաջ ձեզ ենք դիմում, հայ ուսանողներ ու աշակերտներ, դուք դեռ կյանքի խճճված պայմաններում չեք մեկուցել ձեր արյունը, դուք դեռ ապրում եք վառվռուն դադափարների աշխարհում: Ամենից առաջ ձեր սրտերումն է արձագանք դառնելու ժողովրդի փրկության կոչը:

Դիմում ենք և ձեզ, հայ ուսուցիչներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, ինժեներներ ու այլ մասնագիտության մտավորականներ: Դուք մինչև այսօր ձեր շնորհքները ծառայեցիք եք ազգի խաղաղ կուլտուրական առաջադիմության: Այսօր, երբ ռազմի շեփոթն է հնչում, պիտի դուրս գաք ձեր առանձնասենյակներից և դեպի պատերազմական պահանջներ դիմեք:

Բաց ճակատով ենք դիմում ձեզ, փորձված հայ մարտիկներ, դուք մեր ժողովրդի ամենաանձնվեր պահապաններն եք և միշտ պատրաստ եք եղել զոհել ձեզ: Այսօր կրկին ձեր շունչերն է բաղխում հայ ժողովրդի բախտը:

Երևանի Հայոց ազգային ու Զինվորական խորհուրդների հատուկ կոմիտե:

(Հայկ. ՍՍՌ պետարխիվ, ֆոնդ 57, գործ 582, քերթ 6):

Թուրքական արշավանքն սպառնում էր միաժամանակ թե՛ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը և թե՛ ռևոլյուցիայի նվաճումներին: Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը, որ կենտրոնականն էր, անտեսեց այդ ռեալ ճշմարտությունը: Երևանի Հայոց ազգային խորհուրդը, ընդհակառակն, լավ էր

հասկանում այդ ճշմարտությունը: Ծիշտ է, նա չընթացավ սովետական իշխանության ուղիով, սակայն իր պայքարով հաստատապես դարձավ ռևոլյուցիոն Բաքվի ֆորպոստը: Նրա կոչին հայկական բնօրրանում արձագանքեցին բոլոր կոմունիստները: Երևանի բոլշևիկների ղեկավար Արշավիր Մելիքյանը զինվորական համազգեստ էր հագել և մտել աշխարհահռոգայինների շարքերը: Նրա հետ սերտորեն կապված երիտասարդ կոմունիստները և սպարտակիստները, որոնց թիվն այն ժամանակ մեծ չէր, մտել էին զորամասերի շարքերը և օրհասական ժամին հերոսաբար կռվում էին Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի ճակատներում:

Երևանի զորաբաժնում մարտունակ զնդեր էին ռուս զոհապետներ Սիլինի, Պերեկրյոստկովի և փոխզոհապետ Կորոլկովի զորամասերը:

Ռուս զնդապետ Պերեկրյոստկովը* և կազակ փոխզոհապետ Կորոլկովը 1918 թվականի հենց սկզբից Երևանում ձեռնամուխ են լինում առաջինը՝ պարտիզանական, իսկ երկրորդը՝ սահմանապահ զնդերի կազմակերպմանը: Նրանք կարողանում են կարճ ժամանակամիջոցում իրենց շուրջը հավաքել տարբեր ռազմաճակատներից արդեն տուն վերադարձած կադրային հայ զինվորների ու կազմակերպել մարտունակ զորամասեր: Գնդապետ Պերեկրյոստկովին հաջողվում է իր զնդի սվինների քանակը հասցնել շուրջ 800-ի: Կազակ փոխզոհապետ Կորոլկովն իր նորակազմ սահմանապահ զունդը հանձնում է ռուս զնդապետ Սիլինին և ինքը ձեռնամուխ լինում հեծյալ պարտիզանական զնդի կազմակերպմանը: Երկու զնդերն էլ կանգնած էին Սուրմալվում: Սուրմալվի էվակուացման ժամանակ Պերեկրյոստկովի պարտիզանական զունդը անցումը կատարում է Մարգարայի կամուրջով, իսկ Սիլինի սահմանապահ զունդը, թվով մոտ 500 սվին, անցումը

* Դաշնակցականները շարունակ թմրկահարել են, թե 1915 թվականին հերոսաբար ինքնապաշտպանվող վանեցիներին առաջինը օգնության հասան հայ կամավորական խմբերը: Հայ կամավորական խմբերը 1915 թ. մայիսի 4-17-ին Վան հասել են զնդապետ Պերեկրյոստկովի զորամասի հետ միասին:

կատարում է Կարակալայի գետանցով և մայիսի 21-ին, թուրքերի կողմից Սարգարապատի միօրյա զրավման ժամանակ ղեռ գտնվում էր Սարգարապատ գյուղից հարավ ընկած հայկական գյուղերում:

Կաղակ փոխգնդապետ Կորուկովին հաջողվում է լեզու գտնել հայկական աշխարհազորային խմբերի մասնակիցների հետ և կարճ ժամանակամիջոցում կազմակերպել պարտիզանական հեծյալ գունդ՝ գնդի կազմը հասցնելով շուրջ 400 ձիավորի:

Կորուկովի գունդը փոխադրվում է Բաշ-Ապարանի ճակատը: Ի դեպ, աշխարհազորայինների հետ ճիշտ լեզու էին գտել ուս սպաներ Պերիկրյոստկովն ու Սիլինը, որոնցից առաջինի գնդի հետախուզությունն իր հարյուրյակի վրա էր ստանձնել տրապիզոնցի Քոուցիկ Հովսեփը, իսկ երկրորդի գունդն ուժեղացված էր ղուրդուղուկեցի սպա Եգոր Տեր-Մինասյանի (Յաշոնց Յագորի) համագյուղացիներից հապճեպորեն հավաքագրած հարյուրյակով:

Սարգարապատի ճակատամարտի օրերին Երևանի զորաբաժնի մեջ էր մտել նաև Երզնկայի գումարտակը, որը շարունակ գտնվել էր առաջավոր դիրքերում և շատ նոսրացած հասել էր Արարատյան դաշտը: Ալեքսանդրապոլից նահանջած Ղասաբբաշյանի Երզնկայի և Մանիկի Մակվի գումարտակները վերադասավորման համար կանգ են առնում Կոչ գյուղում: Գումարտակներն իրար են միացվում երիտասարդ հմուտ գնդապետ Կարո Ղասաբբաշյանի (Հասան Փաշայանի) հրամանատարությամբ, որը կարողանում է ընդամենը չորս օրվա դադարից հետո կովի դաշտ տանել 600—700 սվինից բաղկացած զորամաս, թեև այդ զորամասին չի վիճակվում շոշափելի մասնակցություն ունենալ պատմական կովին: Սարգարայի գետանցը պաշտպանում էր եռանդուն կապիտան Երվանդ Մամաջանյանի կազմակերպած զորամասը, էջմիածին կայարանի մոտ Զանգիբասարին վերահսկելու համար կանգնած էին փոխգնդապետ Հակոբյանի սահմանապահ գումարտակը՝ մի քանի հարյուր սվինով և կապիտան Կլիշի հրետանային մարտկոցը:

Գեներալ Սիլիկովը շատ բացասաբար է խոսում գնդապետ Զալինովի հեծյալ գնդի մասին: Գնդապետը զիորդիկայան խաչի արժանացած քաջ և հմուտ զինվորական էր: Ցալական բանակում ոչ-ուս զինվորականները հազվադեպ էին արժանանում այդ բարձր շքանշանին: Երևանի ճգնաժամային օրերին զիկտատոր որոնելու ժամանակ տրվում է նաև այս քաջ զինվորականի անունը: Իսկ Սիլիկովը չէր սիրում խիզախ զինվորականներին, որոնք հաճախ նախաձեռնություն ցուցաբերելով շեղվում էին ի վերուստ գծված ծրագրից: Կուցե նաև այս է նրա բացասական կարծիքի հիմքը: Սակայն Զալինովին հաջողվում է իր զորամասի կազմը հասցնել 300 ձիավորի և վճռական մասնակցություն ունենալ Բաշ-Ապարանի կռիվներին:

Երևանի զորաբաժնի փառքն ու պարծանքը հրետանին էր, ժամանակակից պատերազմի աստվածը: Սարգարապատում և Բաշ-Ապարանում գործող թնդանոթների թիվը մեծ չէր, ընդամենը 28, սակայն նրանց հրամանատարների մեջ կային ժողովրդի ծոցից ելած, հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությանը ջերմորեն նվիրված տաղանդավոր զինվորականներ: Բավական է ասել, որ հրետանավոր սպաների մեջ ամենակրտսերը՝ կրտսեր սպա Գևորգ Քրիստափորի Զայլախյանը սովետական բանակի շարքերում հասավ հրետանու գեներալի աստիճանի: Երկրորդ մարտկոցի հրամանատարը հույն Սակելյարին էր, հայկական ինքնապաշտպանությանը ջերմորեն նվիրված մի սպա, որը մեծ հաջողությամբ մասնակցեց Սարգարապատի առաջին պատմական հակագրոհին, ապա փոխադրվեց Բաշ-Ապարանի ճակատը: Սակելյարին իրեն շրջապատել էր ինտելիգենտ հայ հրետանավորներով, որոնց մեջ քիչ չէր կոմունիստների թիվը: Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման առաջին իսկ օրից Սակելյարին մտավ Կարմիր բանակի շարքերը և հրետանային գնդի հրամանատար էր տարբեր քաղաքներում: Իր կյանքի վերջին շրջանում, մինչև 1938 թվականը, նա սևծովյան ամբողջ առափնյա պաշտպանության հրետանու պետն էր Օդեսայում: (Մահացել է 1941 թվականին):

Սակայն Սակելյարիից է՛լ ավելի անվերայ էր կրակում քսաներեքամյա տաղանդավոր հրետանավոր կապիտան Կլիշը: Սարգարապատի և Բաշ-Ապարանի կռիվների օրերին ամենասիրված ու ամենատարածված անունները Սակելյարիի և Կլիշի անուններն էին, որոնք որտեղ որ երևում էին, այնտեղ բերում էին հաղթանակի հավատ ու ոգեւորություն և ապահովում էին թշնամուն ջախջախելու գործը: 1921 թվականին կոմունիստական պարտիայի շարքերն ընդունվելու առթիվ լրացրած հարցաթերթիկում՝ «մայրենի լեզվից բացի ուրիշ ի՞նչ լեզուներ գիտեք» հարցին Կլիշը պատասխանել է՝ «հայերեն, ապա թուրքերեն, գերմաներեն ու ֆրանսերեն»: Կլիշը ծնվել է Կարսում, հրետանավոր սպայի ընտանիքում, ավարտել է Թիֆլիսի սպայական դպրոցը: Կովկասյան ռազմաճակատում Կլիշը մասնակցել է էրզրումի գրավմանը և շատ ուրիշ կռիվների: 1917 թվականի դեկտեմբերին նա յոթշաբաթյա արձակուրդ է վերցնում և ընտանիքը Կարսից տեղափոխում է Երևան: 1918 թվականի հունվարի վերջերին նրա արձակուրդը լրանում է, սակայն Կլիշը չի կարողանում գտնել իր զորամասը. այն արդեն չկար, ետ էր քաշվել և կազմալուծվել: Կլիշը ներկայանում է գնդապետ Արարատյանին, որին հանձնարարված էր հայկական հրետանու կազմակերպումը, և նշանակվում է 5-րդ ու ապա առաջին մարտկոցների հրամանատարի օգնական, Ուլուխանլվի ապստամբությունը ճնշելու ժամանակ, 1918 թվականի փետրվարին, նա աչքի է ընկնում իր անվերայ հրետանաձգությունը և նշանակվում առաջին մարտկոցի հրամանատար:

Կլիշի տաղանդը բնորոշելու համար բավական է ասել, որ նա Սովետական Միության մեջ առաջիններից արժանացավ հրետանու գեներալ-լեյտենանտի բարձր կոչմանը: Սարգարապատի կռիվների ժամանակ նա շարունակ Սարգարապատի ճակատում էր Քյորիալուից սկսած մինչև Ղարաբուրունի բարձունքները: Կովի ժամանակ իր զինվորների հետ հայերեն խոսող ռուս սիրված սպան, երբ հայ սպաներից շատերը հայերեն չգիտեին, առանձնահատուկ ջերմություն էր ստեղծում իր մարտկոցում:

Բայց Կլիշից և Սակելյարիից ամենևին ետ չէին մնում հայ հրետանավոր սպաները: Պատերազմից առաջ մաթեմատիկայի ուսուցիչ, պատերազմից հետո երկար տարիներ Երևանում բարձրագույն մաթեմատիկա դասավանդած Սերգո Աթանեսյանը միայն առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ էր զինվորական դարձել և հրետանու կապիտանի աստիճան ստացել: Նա ամբողջ ժամանակ կուլում էր Սարգարապատի ճակատում և կրակում էր բացառիկ ճշտությամբ: Սարգարապատի ճակատում իր մարտկոցն ուներ և լավ էր կոչվում գնդապետ Կարաքեշիշյանը: Սարգարապատի, իսկ վերջին երկու օրում Բաշ-Ապարանի ճակատումն էր կոչվում կապիտան Խորեն Իգիթխանյանի մարտկոցը, որն ամենամեծն էր այդ օրերին: 5-րդ գունդը Վանից իր հետ բերած 4 լեռնային թնդանոթները, հրետանավոր սպա չունենալու պատճառով, տալիս է Խորեն Իգիթխանյանին, որն այդպիսով ունենում է 10 թնդանոթ: Նրա աջ բազուկներն էին հրետանավոր սպաներ Բեկդադյանը և Սուլթան-շահը:

Գեներալ Միլիկովն իր նամակներում շատ բացասաբար է խոսում վանեցիների գնդերի մասին: «Ցավոք սրտի,— գրում է նա հունիսի 24-ի նամակում,— այդ բրիգադից Հին-Բայազետ հասան հազիվ 500—600 մարտիկ, որոնք հրաժարվեցին առաջ գնալ և ետ վերադարձան Իգդիր, որտեղ ես նրանց կանգնեցրի և հրամայեցի կարգի բերել»: Իսկ սեպտեմբերի 7-ի նամակում ասում է. «Երկու գնդից Հին-Բայազետ հասավ հազիվ 400 սվին, իսկ մնացած բոլորն էլ դասալքեցին»: Այստեղ Հին Բայազետ հասած մարտիկների թիվը 100—200 սվինով պակասեցնելուց հետո գեներալը բարերախտաբար վերհիշում է, որ գնդերի մարտիկները ոչ թե հրաժարվել են առաջ գնալ, ոչ թե ինքնակամ ետ են դարձել, որ ինքը հարկադրված լինեի կանգնեցնել նրանց Իգդիրում և հրամայել կարգի բերել, այլ էրզրումի անկումից հետո Վանի հարկադրական էվակուացիայի հետևանքով «5-րդ գնդի ետ գալու պատճառով, այդ 400 սվինն էլ Բայազետից վերադարձան Իգդիր»: Բայց այս կարևոր ուղղումը կատարելուց

հետո էլ գեներալը չի ուղղում հունիսի 24-ի նամակում թույլ տված մի ուրիշ խոշոր սխալ: Այդտեղ ասված էր.

«Կարսի իրադարձություններից և մեր զորամասերի դեպի Ալեքսանդրապոլ ետ քաշվելուց հետո (այսինքն՝ ապրիլի 25-ի զինազարդարից հետո.— Լ. Թ.) ոչ մի բան տեղի չունեցավ Զուլֆայից մինչև Կարավան-Սարայի լեռնանցքը ձրգված ռազմաճակատում»:

Ա. Վրացյանն անգամ, որ վանեցիների երկու զնդերի կազմը չափազանցելով հաշվում է «2500 սվին», գիտե, որ «Վանի երկու զնդերը, որոնք գրավում էին Բարթոլոյան բարձունքները, ապրիլի 27-ին ենթարկվեցին հարձակման թուրքերի կողմից, որոնք, հակառակ կնքված զինադադարին, փորձեցին այս կողմից խուժել Արարատյան դաշտը: Հայկական զորքերը ցույց տվին բուռն դիմադրություն» («Հայաստանի Հանրապետություն», էջ 117):

Իգդիրի և Զինգիլի միջև ընկած քրդական Օրդոֆ գյուղի մոտ տեղի ունեցավ կատաղի կռիվ, որի ժամանակ վանեցիների գոնդը տվեց 183 սպանված և միայն 19 վիրավոր: Այդ կռիվն այն ժամանակ շատ մեծ իրարանցում առաջ բերեց Երևանում և նրա ղեկավար շրջաններում, և մենք կարծում ենք, որ գեներալի «մոռացկոտությունն» ունի իր տխուր բացատրությունը:

Վանեցիների զնդերի մասին քիչ ավելի մանրամասն կխոսեմ, որովհետև նրա օրինակը շատ բնորոշ է այդ օրերի վատառողջ մթնոլորտի և ռազմավարական սխալ կուրսի համար, որոնց, դժբախտաբար, տուրք տալով գեն. Սիլիկովն այդպես բացասաբար է խոսում հիշյալ զնդերի մասին:

Վատառողջ մթնոլորտը արևմտահայի և արևելահայի տխուր հակառակությունն էր, որի արմատները գուցե ավելի խորն էին, բայց անհեթեթ և տգեղ դրսևորումներով երևան էր եկել 1915 թվականից, իսկ գեն. Նազարբեկովի ռազմավարական սխալ կուրսի պատճառով խիստ ուժեղացել էր 1918 թվականի պարտություն օրերին:

Հակառակությունն այնքան մեծ էր, որ միևնույն պարտիայի շարքերում մնալով հանդերձ, իրար դեմ լարվել էին

նաև արևելահայ և արևմտահայ դաշնակցականներից ոմանք: Այսպես, 1917 թվականի մայիսի 6—15-ը Երևանում տեղի ունեցավ Արևմտահայ առաջին համագումարը: Կազմակերպիչներից և գլխավոր զեկուցողներից մեկը Արամ Մանուկյանն էր: Համագումարին մասնակցում էին 64 պատգամավոր, որոնցից 41-ը դաշնակցական, իսկ մնացած 23-ը ռամկավար, հնչակյան, սոցիալ-դեմոկրատ: Բայց չնայած դաշնակցականների ճնշող մեծամասնությանը, պատգամավորների մեծ մասը համառեց և Արամ Մանուկյանին, որպես արևելահայի, չընտրեց Արևմտահայ խորհրդի անդամ: Վահան Փափազյանին, որ միայն ծնունդով էր արևմտահայ, համագումարն ընտրեց Արևմտահայ խորհրդի և նրանից առանձնացված բյուրոյի նախագահ, իսկ Արամ Մանուկյանին, որ միայն ծնունդով արևմտահայ չէր, Արևմտահայ խորհրդի կազմի մեջ չընտրեց անգամ որպես նրա հասարակ անդամ: «Ինչ որ անկեղծ ցավով նկատեցի,— գրում է այդ առթիվ իր հուշերում Վ. Փափազյանը,— և այդ առթիվ արտահայտեցի իմ ցասումը, նեղմիտ մտայնությունն էր արևմտահայ համագումարի որոշ հոսանքներու և քանի մը ազդեցիկ անձերու— Արամին չուզեցին ընտրել, որովհետև ծագումով քուրճահայ չէր... Մարդ մը, որ իր գիտակցական տարիքն նվիրվեցավ թուրքահայ դատին... նետվեցավ անոր ազատագրական գործին, կրեց անհուն հոգեկան և ֆիզիկական տառապանք այդ ժողովրդին համար. բայց... ծագումով իրենցմե չհամարվեցավ— անհեթեթ և անարդար էր» (Վ. Փափազյան, «Իմ հուշերը», հ. Բ., էջ 441):

Այս հակառակությունը կար նաև արևելահայերի Ազգային կենտրոնական խորհրդի և Արևմտահայ բյուրոյի հաջորդ Ապահովության խորհրդի միջև, որոնք կոչված էին համատեղ ջանքերով ղեկավարելու հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը 1918 թվականի արհավրալից օրերին:

Սարդարապատի կռիվի նախօրյակին արևելահայի և արևմտահայի, Արարատյան դաշտում և Երևանում այն ժամանակ տարածված ձևով «եղևականի» և «գաղթականի» տգեղ հակամարտությունն իր հաջող անդրադարձումն է գտել նախ-

րի Զարյանի «Պարոն Պետրոսը և իր նախարարները» վեպի մեջ: Այդ վեպում Սարգստապատի ճակատամարտի նախօրյակին Երևանում անընդհատ գումարվող ժողովներից մեկում արևելահայ դաշնակցական Վելիխանը մինչև վերջին շունչը դիմագրություն պահանջող մի արևմտահայի վրա գոռում է ասելով. «Լո՛ւ՛ր, գաղթական, այս բոլորի համար դուք եք մեղավոր: Ձեր երկիրը քանդեցիք, հիմա էլ ուզում եք այստեղ քանդել» (էջ 203): Կապիտուլյանտական տրամադրությամբ ստորագրված Վելիխաններն արևմտահայերի համառությունը կոտրած լինելու համար այդ օրհասական օրերին նողկալի բամբասանքներ էին տարածել արևմտահայերի ամենաբազմամարդ զորամասի՝ վանեցիների գնդերի մասին: Արևմտահայ դաշնակցականների օրգան «Աշխատանք» թերթը հարկադրված եղավ ռազմաճակատից ուղարկված «խումբ մը ղինփորներ»-ի նամակով «ղայրույթ ու քամահրանք» հայտնել «Երևանի մայթերը չափշփողներու» կամ տաքուկ սենյակները նստող «ազգային գործիչներուն», այսինքն՝ վելիխաններին, որովհետև «գեռ մեր թանկ ղոհերու հիշատակը մտքերնուս մեջ թարմ՝ լուրեր կուգան Երևանեն, որ զանազան շրջանակներու մեջ Վանյան Բ. գունդը կհամարվի դավաճան ու դասալիք, որովհետև անոր ղինփորներն իբր թե լքելով Օրգոֆը՝ կոնակ դարձուցեր են թշնամիին» («Աշխատանք», Երևան, 1918 թ. մայիսի 2, № 99):

Կարևորն այստեղ այն չէ, որ գեն. Սիլիկովը հայերեն չգիտեր և չէր կարող կարդալ այս հերքումը, այլ այն, որ նա նույնպես, ելնելով արևմտահայ ղինված ուժերի դեմ Սարիղամիշի դավը կազմակերպած ռեակցիոն գեներալների քաղաքականությունից, Արարատյան դաշտումն էլ փորձեց վարել այդ կործանարար քաղաքականությունը, սակայն Արարատյան դաշտում այլ էր ուժերի փոխհարաբերությունը և նա, բարեբախտաբար, ի վիճակի չեղավ մինչև վերջը հասցնելու արևմտահայ ղինված ուժերին վարկաբեկելու և ցրելու նազարեկովյան սխալ գիծը:

Վանեցիների գնդերը կամավորության սկզբունքով կազմակերպվեցին 1918 թվականի հունվար-փետրվարին, Երե-

վանում, և պետք է մտնեին Անդրանիկի զորաբաժնի մեջ: Առաջին գնդի հրամանատարն էր գնդ. Յուզբաշևը, երկրորդինը՝ ախալցխացի գնդապետ Զարուխչևը (թեև Սիլիկովը այս ազգանունը երբեմն շփոթում է): Երկու գնդի կազմը միասին 1200 սվին էր: Գումարտականների և վաշտերի հրամանատարները կադրային սպաներ էին, սակայն կադրային սպաներից բացի վաշտերում կային նաև Վանի ինքնապաշտպանության զիրքապետները, որոնք կադրային սպաների՝ փաստորեն միանգամայն չեզոքացված օգնականներն էին: Գնդերը պիտի գնային Վան, սակայն Հին Բայազետից, որտեղ նրանք հասել էին լրիվ կազմով, 1200 սվին, ոչ թե ինքնակամ ետ դարձան, այլ Վանի էվակուացման պատճառով ետ կանչվեցին և պահվեցին Սուրմալիի գավառում, որտեղ նրանց վաշտերը լայրիլ ամսին պահպանում էին Չինգիլի լեռնանցքը, Օրգոֆ գյուղը և Արհաջի սարերը: Ապրիլի սկզբին, Սարիղամիշի մեր հիշատակած դավի հետ միաժամանակ, գունդը պաշտոնապես հանվեց Անդրանիկի զորաբաժնից և լրիվ ենթարկվեց Երևանի զորաբաժնին, որի հրամանատարն էր գեն. Սիլիկովը: Այս փոփոխությունից հետո զիրքապետ-խմբապետները, որոնք վառող տեսած մարդիկ էին և վայելում էին ղինվորների հարգանքն ու սերը, տուն ուղարկվեցին: Գնդում տեղումնորեն մնացին միայն կադրային սպաները: Ապրիլի 28-ին գնդերի պաշտպանած դիրքերի վրա միաժամանակ հարձակում գործեցին թուրքական 5-րդ դիվիզիան, Մասսի լանջերին ապրող ջալալցի բրգերը և Արհաջի սարերը քաշված տեղական թաթարները: Երկրորդ գնդի հրամանատար գնդ. Զարուխչևի կայանը բրգական Օրգոֆ բարձրադիր գյուղն էր Իգդիրից Չինգիլի լեռնանցքը տանող միակ և հույժ կարևոր ռազմական ճանապարհի վրա: Պատերազմի սկզբից՝ 1914 թվականից Օրգոֆի մոտակայան բրգերը լքել էին իրենց գյուղը և ամբողջ 4 տարի գյուղն ամայի էր: Ապրիլի 28-ի առավոտյան, երբ Չինգիլի լեռնանցքից հարձակման է անցնում թուրքական 5-րդ դիվիզիան, Օրգոֆի բրգերը, որոնք մինչ այդ ապաստանել էին Արարատի լանջերին ապրող ջալալցի բրգերի մոտ, օգտվելով թանձր մառախուղից, մտնում են իրենց

գյուղը և ծոծրակին կրակելով սպանում իր բնակած տնից դուրս եկող զնդապետին: Գնդ. Չարուխչևի տեղակալը ազգությամբ գերմանացի փոխզնդապետ Կիտերն էր, որը ռուսերեն շիմացող իր վանեցի զինվորների հետ խոսում էր կոտրատված թուրքերենով: Ահա այս գերմանացին զնդապետ Չարուխչևի սպանության լուրն առնելով, անմիջապես ընդհանուր նահանջի հրաման է տալիս և ինքն էլ շտապում է Իգդիր՝ ամենևին հոգ չտանելով, որ իր հրամանը հաղորդվի աջ և ձախ թևերում գտնվող վաշտերին: Զինգիրի լեռնանցքում գտնվող վաշտը չկարողանալով դիմանալ թուրքական 5-րդ դիվիզիայի գրոհին, արդեն ետ էր նահանջում: Այդ վաշտը կորուստներ տալով հասավ Իգդիր: Իսկ ձախ թևում՝ Արհաջի լեռներում գտնվող վաշտը, որը վերահսկում էր Արարատի լանջերին ամրացված տեղական թաթարներին, նահանջի հրամանին անտեղյակ, մնում է իր տեղում և շրջապատման մեջ ընկնելով առաջացած ջալալցիների և թուրքական 5-րդ դիվիզիայի առաջապահ գումարտականների կողմից, համարյա ամբողջովին կոտորվում է անհավասար մարտում: Թուրքական հարձակումն սկսվել էր ապրիլի 28-ի լուսաբացին: Բրիգադի հրամանատար զնդապետ Ն. Բազդասարովը հրետանին գործի է դնում միայն կեսօրից հետո: Ինչո՞ւ: Որովհետև նա համառորեն չէր ուզում հավատալ, որ թուրքերը խախտել են զինադադարը և հարձակում են սկսել, թեև Իգդիրի իր կայանի դիրքն այնպես էր, որ նա այդ ամենը կարող էր տեսնել անգամ անդեն աչքով:

Այդ կովում վանեցիների գնդերը մեծ կորուստ կրելով՝ ամրացան Իգդիրի մոտակա Սուլթանաբադի խրամատներում: Շրջապատման մեջ ընկած երկրորդ վաշտի բեկորները ապրիլի 29-ի գիշերը մի կերպ հասան գնդերի դասավորության նոր շրջանը: Երկու օր հետո Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավար Արմենակ Եկարյանի գլխավորությամբ Երևանից եկան մի երկու շաբաթ առաջ տուն ուղարկված դիրքապետները: Գնդերն անմիջապես ոգի առան և աշխուժացան: Կիտերի գլխի վրայով, դիրքապետների առաջնորդությամբ, նրանք առաջ շարժվեցին և գնացին սպանվածների դիակները

բերելու: Այդ սխրագործությունը նրանց միաժամանակ հնարավորություն տվեց վերադարձվելու իրենց նախկին դիրքերի մեծ մասը:

Մայիսի սկզբին վանեցիների գնդերը, արդեն մեկ հազար սվին մնացած, վերակազմավորման համար բերվեցին Երևան, որտեղ մեկ-երկու օրով տուն արձակված զինվորների մի մասը գունդ չվերադարձավ: Գնե՞նք Սիլիկովի հիշատակած դասալքությունը, այսպիսով, տեղի է ունեցել ո՞չ թե Հին Բայազետ գնալու ճանապարհին, այլ Օրգոֆի կովից հետո՝ Երևան քաղաքում: Ինչո՞ւ: Որովհետև այդ գնդերը կազմվել էին շատ հապճեպ՝ հայրենիք վերադառնալու կոչով և նրա շարքերում, բացի Վանի փառավոր ինքնապաշտպանության մասնակիցներից, մտել էին ինչպես ալեհեր գյուղացիներ, այնպես էլ 15—16 ամյա անփորձ պատանիներ: Գնդի շարքերը չվերադարձան հենց այդ ալեհերները և դեռահասակները: Դրանից գունդը միայն շահեց, նրա շարքերում մնացին 800 զինակից խիզախներ, որոնք թեև չեն մասնակցել ո՞չ Սարգարապատի և ո՞չ էլ Բաշ-Ապարանի կռիվներին, սակայն շատ մեծ գործ են կատարել Ղամարլու—Յուվալի ճակատում և Դիլիջանի ձորում: Գունդը մարտական դարձավ միայն այն բանից հետո, երբ գերմանացի փոխզնդապետ Կիտերը և կադրային ուրիշ սպաներ հանվեցին գնդից և այն հանձնվեց թուրքական ծառայության սպա՝ շտաբիցի Տիգրան Բաղդասարյանին (չչփոթել բրիգադի նախկին հրամանատար զնդ. Ն. Բազդասարովի հետ): Նոր հրամանատարը գնդերը և իր հետ Վանից բերած 150 զինվորներին միացրեց և մեկ գունդ դարձրեց, ետ կանչեց Վանի ինքնապաշտպանության դիրքապետներին, ընդլայնեց նրանց իրավունքները: Այս ամենը նա կատարեց ընդամենը երեք օրում, և 800 սվինից բաղկացած մարտունակ գունդը, որի ղեկավարների մեծ մասը իսկական սնայակներ էին, տարավ Ղամարլու—Յուվալի շրջանը: Սարգարապատի ճակատամարտերի օրերին գունդը մեծ հաջողությամբ կռվում էր, մի կողմից, Բոյուք Վեդիում բուն դրած մուսավաթականների դեմ, իսկ մյուս կողմից, պաշտպանում գետանցը, թույլ չտալով, որ թուրքական 5-րդ

դիվիզիան անցնի Արաքսի ձախ ափը և միանա Բոյուք Վեդիի մուսավաթականներին:

Բաթումի հունիսի 4-ի պայմանագրով թուրք զորքը Դիլիջանի ձորով Գանձակ գնալու իրավունք էր ստացել: Գեներալ Սիլիկովը Ղամարու—Յուվայի շրջանից, որն արդեն պայմանագրով անցնում էր թուրքերին, վանեցիկների գունդը վերցնում և ուղարկում է Դիլիջան: Հունիսի կեսերից մինչև նոյեմբեր թուրքական շատ զորք անցավ Դիլիջանի ձորով, սակայն այդ հինգ ամիսների ընթացքում Դիլիջանի ձորով անցնող թուրքական և ոչ մեկ զորամաս, քաջ գիտենալով, որ ձորը պաշտպանում է վանեցիկների գունդը, սիրտ չարեց գրծված կարգը խախտելու և վնաս պատճառելու որևէ հայ գյուղի կամ անհատի, այնինչ Արարատյան դաշտում նրանք քանիցս փորձեցին խախտել պայմանագրով գծված սահմանը:

1918 թվականի առաջին կեսին, հիմնականում մուսավաթականների դիվերսիայի դեմ պայքարելու համար, ինքնապաշտպանության բազմաթիվ խմբեր էին գոյացել Բաշ-Գառնիից մինչև Բաշ-Ապարան և Սևանա ափից մինչև Սուրմալու: Այդ խմբերը, նայած անհրաժեշտության, աճում էին ու նշվաղում, սակայն նրանց հիմնական կորիզը միշտ մնում էր ժողովուրդը ճանաչում էր նրանց ղեկավարներին և աղետի մեծանալուն զուգընթաց ապավինում էր նրանց ու համախմբվում նրանց շուրջը: Դասավորությունը, որի մասին խոսում է Սիլիկովը և գեն. Նազարբեկովին էլ իրոնիայով հայտնում, թե այդ երևույթը քաջ հայտնի է ձեզ էլ, բացատրվում է ոչ միայն այն բանով, որ հայ զինվորը չէր հավատում իր «ղեկավարներին», այլ նաև այն բանով, որ ավելի մոտիկ ռազմաճակատը, այսինքն՝ ռազմաճակատի վերածված նրա գյուղը, նրան հրամայաբար թելադրում էր չգնալ ավելի հեռավոր ռազմաճակատը, այլ զենք ստանալ և զինված վերադառնալ իր տունը: Երևանի զորաբաժնի հրամանատարը պետք է մտածեր այս ուղղությամբ: Նա ասում է, որ «Երևանի բնակչության խիստ հուզված լինելու պատճառով ես իմ շտաբը փոխադրեցի էջմիածին»: Կարող ենք բաց անել փակագծերը և հիշեցնել, որ Զանգիբասարի ան-

հանգստություն պատճառով ոչ միայն ընդհատվել էր երկաթուղային երթևեկությունը, այլև վտանգավոր էր դարձել Երևան-էջմիածին խճուղին: Փոխգնդապետ Հակոբյանի պահակային գումարտակը շարունակ հսկում էր Կարխուն և Մեհմանդար գյուղերի վրա, որ հնարավոր լիներ օգտագործել մոտակա էջմիածին կայարանը: Գեներալ Սիլիկովն իր շտաբը էջմիածին էր փոխադրում, որպեսզի անխափան կապ ունենար Իգդիրի և Ալեքսանդրապոլի հետ, քանի դեռ վերջինս չէր ընկել: Նման պայմաններում ճիշտ կլիներ արգյոք ինքնապաշտպանության խմբերի ցրումը: Դժբախտաբար ոչ: Այդ խմբերը ոչ միայն մասնակցեցին Սարգսրապատի հերոսամարտին, այլև նախապես արմատախիլ էին արել դիվերսիայի ամեն մի փորձ, որի վրա այնքան մեծ հույսեր էին դրել թուրքերը Արարատյան դաշտը ներխուժելուց առաջ:

Գեներալ Սիլիկովից թե՛ շատ ավելի հմուտ ու գիտուն և թե՛ հայկական ինքնապաշտպանության դործին շատ ավելի նվիրված գեներալ Ղորղանյանը (Կորգանովը) այդ առթիվ գրում է. «Անդրկովկասյան կառավարության ստիպողական պահանջին վրա ընդհանուր հրամանատարը ապրիլի 15-ին զորավար Նազարբեկյանին տված հրահանգով կարգիչներ պատժիչ արշավախմբեր ուղարկել մահմեդական ազգաբնակչության դեմ... Այս կարգադրությունները վերջնականապես կխորտակեին բարոյական կորույթը զորքերու, որոնք ժողովված էին հրոսակախմբերու կամայականությունը ևնթակա վայրերին: Յուրաքանչյուր զինվոր կձգտեր վերադառնալ տուն՝ զենքով պաշտպանելու իր օջախը, վասնզի իրականության մեջ չկար ոչ իշխանություն, ոչ ալ կառավարություն, որոնք կարող լինեին ստանձնել այդ պարտականությունը» («Հայրենիք», 1928 թ., № 3, էջ 123):

Գեներալ Սիլիկովը չի գնահատում աշխարհազորայինների մասնակցությունը: Թեև իր ժամանակին տպված հաղորդագրություններին մեջ նա «կամավորների» մասին ասում է մի երկու ժխտ խոսք, սակայն պատմության համար իր նամակները գրելիս միանգամայն ուրացել է նրանց: Բերենք մի ցայտուն օրինակ:

Սարգարապատի ճակատում թուրքերը մայիսի 24—25-ին երկրորդ անգամ հարձակում են ձեռնարկում, երբ գեներալ Սիլիկովը երկու օր առաջ 6-րդ գունդը, կազակ փոխգնդապետ Կորոլկովի հեծյալ գունդը և կապիտան Սակելյարիի մարտկոցը Սարգարապատի ճակատից վերցրել և փոխադրել էր Բաշ-Ապարանի ճակատը։ Դրանց փոխարեն գեն. Սիլիկովը Սարգարապատի ճակատն է ուղարկում Կոշ գյուղում վերակազմավորված Հասան Փաշայանի գումարտակը։ «Քարտեզի վրա,— գրում է նա, մատնացույց անելով բարձունքները, որտեղ մինչ այդ ամրացել էին թուրքերը,— Հասան Փաշայանի զորամասին հրամայեցի մեկ զիշերվա ընթացքում շրջանց կատարել և դուրս գալ հակառակորդի թիկունքը»։ Կոշ գյուղից, որտեղ գտնվում էր այդ զորամասը, զեպի ամենամոտակա՝ 440-րդ բարձունքը ուղիղ գծով 35 կիլոմետր է։ Զորամասը պիտի շարժվեր շրջանց ճանապարհով՝ Արագածի ստորին լանջերով։ Այդպիսով հեռավորությունն ավելի է մեծանում՝ հասնելով 45—50 կիլոմետրի։ Եթե Հասան Փաշայանի զորամասին, որ հեծելադոր չէր, հաջողվեր անգամ մեկ զիշերվա ընթացքում կտրել այդ մեծ տարածությունը, ապա տեղ հասնելով նա միանգամայն անպետք կլիներ մարտական հաջող գործողության համար։ Թուրքերը գերհոգնած զորքին հեշտությամբ կկոտորեին։ Բայց գեն. Սիլիկովն ասում է, որ «մայիսի լույս 28-ի զիշերը այդ գումարտակները մանկրը կատարեցին և մայիսի 28-ի ցերեկվա ժամը 1-ին թուրքերը հապճեպորեն դատարկեցին դիրքերը և նահանջեցին 5-րդ ու պարտիզանական զնդերի ճնշման տակ» (փակագծերի մեջ ասենք, որ 1918 թվականին նոր էր մտցվել նոր տոմարի գործածությունը, որը կայուն իշխանության բացակայության պատճառով ընդհանրական չէր դարձել. այս հոդի վրա օրերի անճշտություններ կան։ Մեզ հաջողվել է պարզել, որ մայիսի 27-ից հետո Սարգարապատի ճակատում այլևս մարտական գործողություններ չեն եղել. այստեղ խոսքը վերաբերում է մայիսի 26-ին)։ 5-րդ և պարտիզանական զնդերի առանձին գումարտակները, իրոք, մայիսի 27-ին արդեն գրավել էին հիշյալ բոլոր բարձունքները։ Բայց նրանք էլ այդ բարձունք-

ները գրավել էին շահնդիպելով որևէ դիմադրության։ Աթանեսյանի և Կլիշի հրետանին լուեցրել էր հակառակորդի հրետանային և զնդացրային կրակակետերը։ Հնչակյան Պանդուխտը (Միքայել Սերյան) երկու հարյուր մշեցիներով իջել էր Մաստարայից ու Վերին Թալինից և ընդհանուր ոգևորության պայմաններում համալրելով իր շարքերը, մայիսի 26-ին թիկունքից հարվածել էր 440-րդ բարձունքի վրա ամրացած թուրքերին, կոտորել, գերել ու ոչնչացրել էր նրանց՝ նախքան հայկական կանոնավոր զորքը կհասներ կովի վայրը։ Խոսելով Սարգարապատի ճակատում մղված այդ վերջին կովի մասին՝ Վարազդատ Թռչունյանը «Ռազմիկ» թերթում գրում է. «Մեր թնդանոթները մեր շղթայի հետևից ուժեղացան էին թուրքերին, Պանդուխտը իր 200 հոգի մշեցի ձիավորներով աջից հարվածում էր օսմանցիներին, խել էր նրանցից մի թնդանոթ և գերի էր վերցրել 4 օսմանցի սպա։ Սարգարապատի մոտ գլխավոր շղթան առանց մի զնդակ արձակելու և առանց մի զոհ տալու մոտեցավ բլուրին, թուրքերը սարսափած, փախան, թողնելով դիակներ և բազմաթիվ վիրավորներ... Այդ վերջին կովին, ասացի, ոչ մի զոհ չենք տվել, միայն թեթև կերպով վիրավորվել էր մի տեղեֆոնիստ» («Ռազմիկ», 1920 մայիսի 28, № 3, էջ 10—11)։

Գեներալ Սիլիկովն իր նամակներում ցուցաբերում է նաև տարօրինակ անիրազեկություն. Սարգարապատի մայիսի 22-ի կովի մասին նա ասում է, որ մարտը արդյունք չտվեց։ Մայիսի 21-ին գրավելով Սարգարապատ գյուղն ու կայարանը, թուրքերը մայիսի 22-ին հասել էին Ղամշլու կիսակայարանը։ Հայ զորքն ընդհանուր հարձակման է անցնում կեսօրից հետո և թուրքերը ջարդված նահանջում են մոտ 20 կիլոմետր, թողնում են Գեշլու, Սարգարապատ գյուղերը և կայարանը ու ամրանում Արաքս և Կարաբուրուն գծամասից հյուսիս ընկած բարձունքների վրա։ Այս մարտն էր, որ թնդաց, խանդավառեց և ոտքի հանեց բոլորին՝ հաղթանակի հավատ ներշնչելով անգամ հոռետես գեն. Սիլիկովին։ Գեներալ Սիլիկովը ճիշտ չէ նաև, երբ գրում է՝ «թուրքերի հետ առաջին հանդիպական մարտը Դրոն ունեցավ Բաշ-Ապարանի մոտ»։ Բաշ-Ապարա-

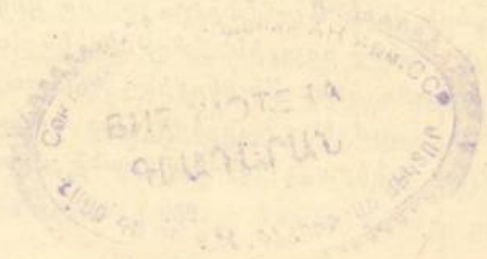
նով անցնող ամբողջ խճուղային ճանապարհի վրա ոչ մի հաջ-
ղորդ չկար: Այդ խճուղու վրա թուրքերին դիմադրություն
ցույց տալու փորձը նույնպես կատարվել է մայիսի 22-ին,
Քյուլուջա դյուլդի մոտ, տեղական աշխարհազորայինների
նախաձեռնությամբ: Դրան այդ ճակատն է ուղարկվել միայն
մայիսի 23-ին, այսինքն՝ Սարդարապատի պատմական ճակա-
տամարտից հետո, որը հաղթանակի և փրկության հույս ներ-
շնչելով՝ այդ ճակատն ևս ամրացնելու անհրաժեշտություն
էր առաջ բերել:

Այսպիսով, պատմությունը գալիս բախում է գեներալ
Մոխանյ Սիլիկովի ղոնները և ուզում է նրան մատուցել բազ-
մաշարժար հայ ժողովրդի փառավոր հաղթական գո-
յամարտի դափներն, իսկ նա ճգնում է նսեմացնել այդ կովի և
հաղթանակի արժեքը, ասելով, թե «դա շատ է շափազանց-
ված»:

Այս նամակների ուշադիր ընթերցումը հիմա, երբ մենք
արդեն գիտենք, թե ինչ հոյակապ հաղթանակ էր դա, մեզ
հանգեցնում է այն հաստատ համոզմանը, որ գեն. Սիլիկովը
ո՛չ այդ հաղթանակի կազմակերպիչն ու նախապատրաստողն
է եղել, ո՛չ էլ նրա իսկական հերոսը: Սարդարապատի հաղ-
թանակը դարձնել է հերոսացած ամբողջ ժողովուրդը — հաջ-
ղորդն ու աշխարհազորայինները — ռազմաճակատի հրամա-
նատար գնդապետ Դանիել բեգ Աբխոզովի Փիլոսոփանի ղե-
կավարությամբ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	3
1. Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից և հայ ժողովրդի քա- ղաքական մեկուսացումը	20
2. Հայկական զորքի կազմակերպումը	42
3. Թուրքական արշավանքը	62
4. Ալեքսանդրապոլի անկումը	108
5. Սարդարապատի ժողովրդական պատերազմը	123
6. Բաթումի «հաշտությունը» և նրա հետևանքները	169
7. Սարդարապատի հերոսամարտը դաշնակցության ծուռ հայելու մեջ	221
8. Գեն. Սիլիկովը երևանի զորարարների և նրա մարտական գործողու- թյունների մասին	234

Թուրչյան Հարություն Քեռզի

Սարգսապատի հեռոսամարտը

Խմբագիր՝ Աշոտ Հովհաննիսյան
Հրատ. խմբագիր՝ Ս. Կ. Խաչատրյան
Նկարիչ՝ Լ. Հ. Մանասերյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Ա. Խուդիկյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Ալսիրյան
Վերստուգող սրբագրիչներ՝ Ն. Ս. Զարեհյան,
Ժ. Գ. Միրզոյան

ՀՀ 05225

Պատվեր 271

Տիրաժ 10 000

Հանձնված է արտադրության 25/II—1965 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 30/VI 1965 թ.:

Փուլթ՝ $84 \times 108^{1/32}$, տպ. 17 մամ. = 13,94 պլամ. մամ., հրատ. 11,9 մամ.:

Գինը՝ 50 կոպ.:

ՀՍՍՌ Մինիստրների սովետի մամուլի պետական կոմիտեի պոլիգրաֆ
արդյունաբերության գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան,
Ալավերդյան փող. № 65: